

ars hungarica 2014

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata
XL. évfolyam

3.

Szombathely, székesegyház, az északi kereszthajó a Szent Márton-oltárral és ifj. Josef Winterhalder *Szent Márton álma*-freskójával.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.518 Nd

Tartalom

Tanulmányok

Koppány Tibor: A reneszánsz építészet elterjedése és a késő gótika virágzása. Egy dunántúli építtető család a 15–16. század fordulóján: a Gersei Pethők	305
Jernyei Kiss János: Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 3. A történet vége	318
Salamon Gáspár: „Aztán vigyázzon, el ne csússzék...” Elmélet, gyakorlat és fontolva haladás a műegyetemi Schulek-tanszéken	338
Körber Ágnes: A Képzőművészeti Almanach szabálytalan története. Megkésett ismertetés egy évkönyvsorozatról.....	351

Dokumentum

Csapody Miklós: „Írok, tehát vagyok”. Csatkai Endre és Bálint Sándor levelezése (1943–1962).....	364
---	-----

Szemle

Építészet és iparművészet (Mendöl Zsuzsa)	424
Utak és tanulságok (Pataki Gábor)	430
Kultúra női hangra (R. Várkonyi Ágnes)	433

In memoriam

Tóth Melinda (1939–2012) (Marosi Ernő)	440
Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001) (Bardoly István–Mikó Árpád).....	453

Koppány Tibor

A reneszánsz építészet elterjedése és a késő gótika virágzása *Egy dunántúli építető család a 15–16. század fordulóján: a Gersei Pethők*

1. kép. A zalaszentőrsi templom délkeletről. A szerző fotója

*Koppány Tibor dr., a művészettörténet
kandidátusa, építész, a Műszaki Egyetem
címzetes egyetemi tanára, 1989-ig az Országos
Műemlékvédelmi hivatal építésze
és tudományos munkatársa
Kutatási területe: magyar építészettörténet,
különös tekintettel a 16–17. századra*

*Dr. Tibor Koppány, holder of a candidate's
degree in art history, architect, Honorary
Associate professor at the Technical University,
until 1989 architect and research fellow of
the National Office for Protection of Historic
Monuments
Areas of research: the history of architecture
in Hungary, with special emphasis on the
16th–17th century*

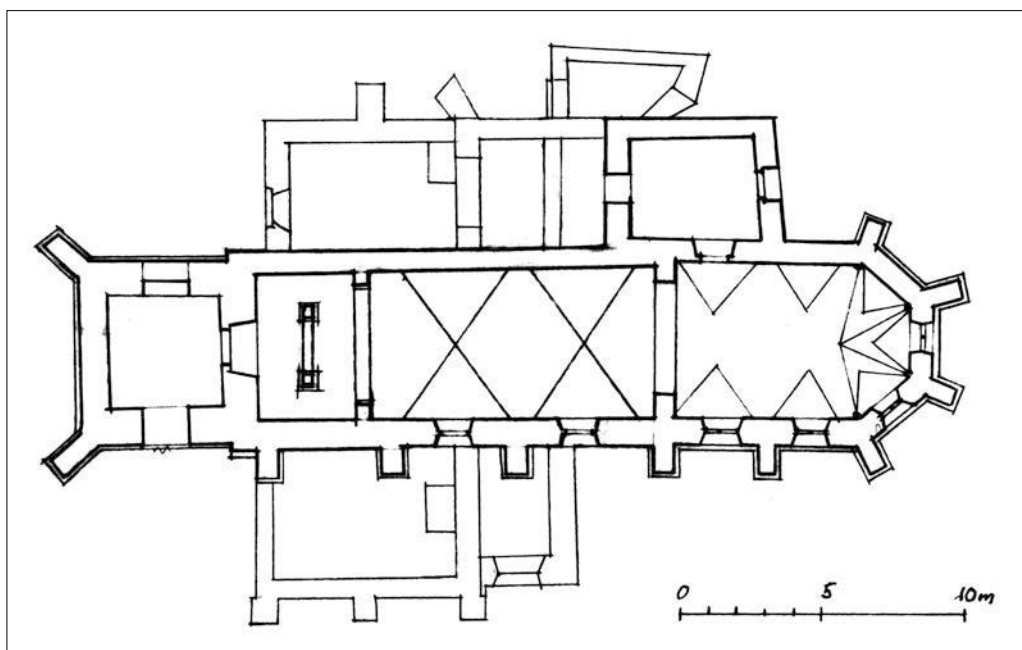
A Balaton környékének mű-
emlékeit kutatva 1957 nyarán
jutott el e sorok írója a Keszthelytől északnyugatra fekvő

Zalaszentőrsre.¹ Ott, az észak–déli irányban és a településen átfutó országút nyugati oldalán emelkedő kis dombon áll a falunak az országútra merőlegesen, vagyis szentélyével keletre néző plébániatemploma (1–2. kép).

Az akkori plébános engedélyével egy tervezett tanulmány számára a templomot alaprajzával, kereszt- és hosszmetsetével együtt felmértem és lefényképeztem. Ennek alapján készült el az épület léptékhelyes felmérési dokumentációja, aminek birtokában sikerült felhívni az akkor nemrég megalakult Országos Műemléki Felügyelőség műszaki részlegének figyelmét a templomra. A bejelentés nyomán a Felügyelőség a helyszínre küldte Détsky Mihály és Sedlmayr János építészmérnököket, akik elvégezték a templom falkutatását,² valamint az

¹ Abban az időben az Építésügyi Minisztérium alá tartozó, észak-dunántúli hatáskörű É. M. Győri Tervező Iroda Műemléki Osztályán dolgoztam, ahol Győr és Sopron belvárosában álló műemlékházak, a nagycenki Széchenyi-kastély 18. századi, az oroszok által kifosztott és kiürített főépületének, az egykori győri jezsuiták vörösberényi kiskastélyának, a sümegi volt püspöki kastélynak és az ottani vár romjai helyreállításának tervezése tartozott feladataim közé.

² DÉTSKY Mihály–SEDELMAYR János: A zalaszentőrsi plébániatemplom restaurálása. *Műemlékvédelem*, 2. 1958. 84–87.

2. kép. A zalaszentőti templom jelenlegi alaprajza, a hajó két oldalán feltárt alapfalakkal

addigi eredmények ismeretében Kozák Károly régész, aki feltárta a templom belsejét és kívül a templom két oldalán az ott addig is látható alapfalakat.³ Munkájuk nyomán megállapítható volt a templom építéstörténete attól kezdve, hogy az először 1236-ban említett Szent Kozma és Damján-kápolnából többszöri nagyobbítás és átépítés nyomán hogyan alakult ki a jelenlegi templom,⁴ és milyen volt annak késő középkori formája (3. kép). Mindezek alapján elkészíthettem a helyreállítási tervet, majd ezt követően lehetővé vált annak megvalósítása.

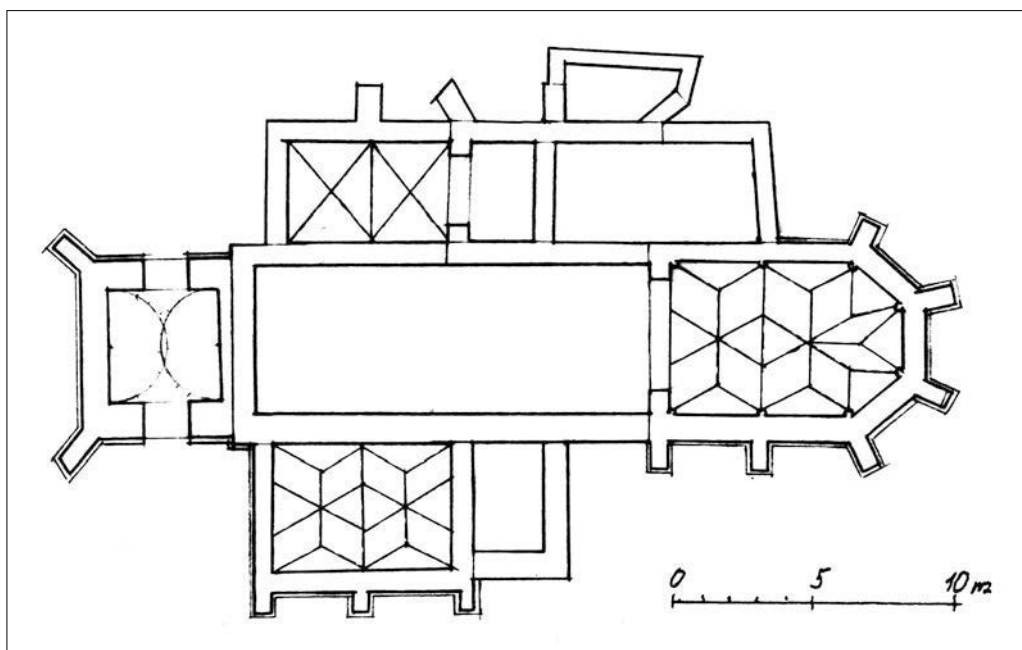
Szántó faluról tudható, hogy története a felette emelkedő és Zlaudus veszprémi püspök által építtetett Tátika várával egyezik, amelyet a hozzá tartozó birtokokkal – s azok között Szántó faluval – a püspök a veszprémi püspökségre hagyott. A 13. század végén idegenek foglalták el. 1320 körül I. Károly király fegyverrel foglalta vissza, s királyi birtok maradt a Pethők 1438-ban történt birtokba iktatásáig. A várat akkor Szántóval és a környező Vátka, Kovácsi, Újbécs és Hidegkút falvakkal kapták meg, az utóbbi helyen vámmal.⁵ A Pethő család ekkor már 1427 óta a Tátikához közeli Rezi vára és annak tartozékai birtokában is volt.⁶

³ KOZÁK Károly: A zalaszentőti templom feltárása és környékének középkori története. *Archaeologiai Értesítő*, 89. 1962. 220–235. – Kozák Károly ásatási jelentése: Budapest, Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Szolgáltató Központ. Tervtár, 25.971. Isz. – Az I. periódus részletes feltárása 1963-ban történt, lásd Kozák Károly: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. In: *Magyar Műemlékvédelem 1961–1962*. Budapest, Akadémiai, 1966. 111–133. – Az ásatásról szóló beszámoló, Kozák Károly tollából in: *Veszprém Megye Régészeti Topográfia*, 1. Szerk. SÁGI Károly–ÉRI István–BAKAY Kornél–TORMA Károly. Budapest, Akadémiai, 1966. 178., az 58/2. lelőhely (Magyarország Régészeti Topográfia 1.).

⁴ KOPPÁNY Tibor: Zalaszentőti középkori temploma. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 1. 5–42 (a 29. oldal 14. ábráján látható a templom történetének hat építési periódusa).

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Adattár: Badál Ede kutatása; a továbbiakban: MNL OL, DI) 92.875; *Zala megye története. Oklevéltár*. I–II. Szerk. NAGY Imre–VÉGHÉLY Dezső–NAGY Gyula. Budapest, Hornyánszky, 1886–1890. II. 493; BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai középkorban*. Budapest, 1907. 300–301; ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 1996. (História Könyvtár.) 441.

⁶ MNL OL, DI. 92.718; ENGEL 1996. i. m. I. 400; Budapest, MNL OL, P. 1341. A herceg Batthyány család levéltára, az Illésházy család iratai (saját kutatás). Lad. 23. fasc. 1. no. 6.

3. kép. A templom késő középkori állapotának alaprajzi rekonstrukciója. A szerző rajza

A Vas megyei Gerse faluról, illetve ritkábban az azzal szomszédos Mákváról előnevét viselő Pethő család másokkal, többek között a később nagynevű Nádasdyakkal együtt az Árpád-kori Nádasd nemzetségből származott. Politikai pályafutása Nagy Lajos király kora óta ismert, I. János nevű tagja 1373-ban Tátika királyi várának várnagya, s mint ilyen, királyi familiáris volt. Zsigmond király uralkodása idején, 1402-től ismét királyi familiáris, 1403-ban zalai, 1405-ben győri, 1421 és 1424 között vasi ispán, aki a király hatalmát biztosító katonai érdemeiért 1404-ben a zalai Kemend várat kapta.⁷ Két fia közül az idősebb Lászlótól a család Horvátországban birtokos ága származott, az ifjabb, II. Pethőnek nevezett Pétertől pedig a magyarországi. 1427-ben ketten kapták Rezi várat, 1437-ben pedig Tátikát. Az ifjabb Pethő 1427–1430-ban királyi udvari ifjú, 1435–1439-ben udvari lovag, 1440 és 1451 között országnagy és egyben zalai ispán, vagyis ekkor már a bárói rend tagja.⁸

A Zsigmond-korban általánossá vált szokás szerint a nagybirtokos uraknak már minden birtoktestükön állt vár vagy az akkor *castellum*nak nevezett kastély. Pethő I. János ezért kapott 1401-ben Zsigmondtól engedélyt, hogy bármely birtokán *castellum*ot építtessen.⁹ Az ősi családi birtokokhoz közeli, Vas megyei Mihályfalván az engedély alapján 1405 körül kezdte építtetni azt a kastélyt, amelyből 1417-ben már levelet keltezett, vagyis ott lakott.¹⁰ Az építkezéshez a győri káptalan Bertalan nevű ácsával kötött egyezséget, akit a káptalan beleegyezésével családostól magához költöztetett, az azonban a *castellum* elkészülte előtt elhagyta, ezért Pethő János elfogatta családját. Az ügyből a káptalan panaszára a király elé jutott perben végül az uralkodó arra utasította az azt kivizsgáló felsőlindvai Széchy Miklós vasi ispánt, engedtesse el Bertalan ács családját, munkabérét fizettesse ki Pethővel, vagy ha az ezt nem teszi meg, az ácsot kötelezze a munka befejezésére. A munka végül elkészült, mert a kastélyt később

⁷ ENGEL 1996. i. m. I. 339.

⁸ Uo.

⁹ *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. MÁLYUSZ Elemér. II/1. Budapest, Akadémiai, 1956. 947.

¹⁰ 1405: *Zsigmondkori oklevéltár*, i. m. 7788; 1417: uo. 409.

is említik. Egy 1459-ből fennmaradt oklevél szerint fából épült, amint az az építő Bertalan ács személyéből egyébként is következtethető volt. 1441-ben a kastélyhoz tizenkét falu tartozott, benne a birtokos család előnevét adó Gerse is.¹¹ A kastély történetéhez végül hozzátartozik, hogy Mátyás király 1459-ben engedélyt adott a Pethők részére annak maradandó anyagból történő átépítésére.¹² Az átépítés megtörtént, Vas megye 1699-es évi összeírásában ugyanis Mihályfalván még akkor is szerepel annak egykoron kőből falazott romja.¹³ A castellumról szóló írott források rendkívül szűkszavúak, csupán egy 1490-ből fennmaradt oklevél említi az akkor már Márványkő nevű kastély külső és belső kapuját.¹⁴ Helyén régészeti kutatás még nem történt, ezért sem építészeti alakítása, sem részletei nem ismertek.

A vasi-zalai, vagyis a magyarországi ág javait – amint azt későbbi adatok mutatják – II. Pethő két fia, II. János és György közösen birtokolta, sőt a 16. század elejéig még a horvát ág tagjaival is osztoztak rajtuk.¹⁵ György a rendelkezésre álló adatok szerint a birtokokon élt,¹⁶ János azonban ifjúságától udvari ember volt, az országgyűlés köznemesi ülnökeinek egyike, 1498-ban királyi tanácsos, 1500-tól II. Ulászló gyermekeinek udvarmestere,¹⁷ 1505-ben báró,¹⁸ aki 1507-ben címereslevelet kapott a királytól.¹⁹ 1516-ban, a II. Ulászló halálát követően tartott országgyűlésen a királyi tanácsban helyet foglaló öt főpap melletti hét báró között volt mint a trónörökös udvarmestere. Utóbbi címét II. Lajos is megtartotta,²⁰ és melléje ajtónállómes-ternek is kinevezte. Királyi udvarmesterként 1522-ben bekövetkezett haláláig a királyi tanács

¹¹ MNL OL, DI. 92.924.

¹² MNL OL, DI. 93.296.

¹³ *Urbaria et Conscriptiones*, 3. (26–35. fasciculus.) Művészettörténeti adatok. Szerk. HENSZLMANN Lilla. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Országos Műemléki Felügyelőség, 1970. 204. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai, VI.)

¹⁴ *Zala megye története. Oklevéltár*. 1890. i. m. II. 631. Ebben gersei Pethő Péter özvegye, Katalin értesíti fiát, Jánost „castrum Thadyka et Kemend”, valamint „Marwankeww castellum” felosztásáról közte és néhai férje testvére, László között.

¹⁵ 1517-ben a két ág felsorolt tagjai tiltották egymást a vasvári káptalan előtt, hogy Tátika, Rezi és Kemend várában, valamint Márványkő castellumban birtokolt részeit elidegenítsék: MNL OL, DI. 93.785.

¹⁶ 1465-ben guti Országh Mihály nádor arról állíttatott ki hivatalos oklevelet, hogy gersei Pethő fia János eléje állított György öccse akkor nyolcéves (MNL OL, DI. 93.342), tehát 1457-ben született. 1512-ben Zala megye közgyűlése ítéletlevelet adott ki szodomitaság vádjával több nemes, köztük Pethő György ellen, fej- és jószágvesztés ítélettel. Bátyja, János királyi udvarmester befolyása elegendő volt arra, hogy királyi kegyelemben részesüljön. Minderre TRINGLI István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények*, 69. 1998. 3–31.

¹⁷ MNL OL, DI. 25.424.

¹⁸ MNL OL, DI. 15.712.

¹⁹ MNL OL, DI. 86.051. CSOMA József: *Magyar nemzeti címerek*. Budapest, MTA, 1904. 132; DÉNES RADOCSAY: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings, I–II. *Acta Historiae Artium*, 11. 1965. 241–164: 251. és uo. 12. 1966. 71–92: 76. FÜGEDI Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Magyar Országos Levéltár, 1970. 15; *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 473–474. (IX–54. sz.) (ÉRSZEGI Géza–MIKÓ Árpád); NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Budapest, Corvina, 1987. 51, 125., XXXV. tábla; *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. RÉTHELYI Orsolya–F. ROMHÁNYI Beatrix–SPEKNER Enikő–VEGH András. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2005. 150 (I–18. sz.) (ÉRSZEGI Géza); SZOVÁK Kornél: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. *Turul*, 83. 2010. 97–103; CSÍZI István: A gersei Pethő család címerének változásai az évszázadok folyamán. *Turul*, 85. 2012. 46–55; MIKÓ Árpád: Fáncsi Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex. *Ars Hungarica*, 39. 2013. 163–173: 165; GULYÁS Borbála: Egy elfeledett armális a 16. század második feléből. Gersei Pethő János címerbővítő oklevele (1572). *Ars Hungarica*, 39. 2013. 61–66: 61–62.

²⁰ FÖGEL József: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest, Hornyánszky, 1917. 48–49; KUBINYI András: A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. LÖVEI Pál. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993. (Művészettörténet–Műemlékvédelem 4.) 276–277.

elnöke, azzal pedig az udvari élet legfőbb irányítója, az uralkodó mindenkori bizalmasa.²¹ Pályafutását, s vele egész családjáét egyrészt akkor már több nemzedéken át a királyi udvar körül viselt tisztségeinek sora jellemezte, másrészt a nemesség legfőbb, bárói rendjének családjával kötött házasságai.²²

A felsorolt várak és kastélyok mellett a Tátika várához tartozó mai Zalaszántón és a Rezi vára uradalmában levő Keszthelyen udvarházai voltak a Pethő családnak. A két település vásáros helyként a 15. században oppidum, azaz mezőváros,²³ maga Szántó 1494 óta Zala megye egyik bíróságának adva helyet egyben járási székhely.²⁴ A szántói Pethő-udvarház és helye nem ismert, a legújabb kutatás azonban nagy valószínűséggel a falu közepén álló, a jelenlegi Fő utca 23. számú, árkádos udvarú épülettel, illetve annak középkori előzményével azonosítja.²⁵ A Keszthelyen levő udvarházak egyike a mai Festetics-kastély helyén lehetett, az ott álló és Árpád-kori Szent Márton-templom közelében, a másik a város akkori és mai főutcájában, a Kossuth Lajos utca 22. számú, Pethő-házként ismert emeletes, barokk épület helyén kereshető, a harmadik pedig a város déli végén lévő Szent Miklós-szegen, szintén a mai Kossuth utcában, a 70. számú ház helyén volt.²⁶

A gersei Pethő családnak a keszthelyi Festetics-levéltárba olvadt Jagelló-kori iratai, a legutóbbi évtizedek régészeti ásatásai, műemléki kutatásai és helyreállítási munkái nyomán számtalan olyan építéstörténeti adat vált ismertté, amelyek a Pethő család építési tevékenységéről nyújtanak felvilágosítást. 1496 nyarán Butkai Péter tárnokmester az akkor még középkori elnevezése szerinti Kedhelyen (a jelenleg a Balaton déli partjához közeli, somogyi Kéthelyen) kelt levelében ott készülő castelluma megkezdett építéséhez meglevő három kőfaragója mellé további hármat kért vejétől, Pethő Györgytől.²⁷ 1497 év elején István kéthelyi plébánosnak Pethő György testvéréhez, Jánoshoz küldött levele arról számol be, hogy Benedek fabricatornak tíz, Pál kőcsiszolónak három forintot fizetett, a kőfaragókkal azonban nem tudott megegyezni.²⁸ 1501. január 1-jén Esztergomból írott levelében Butkai arra kérte vejét, hogy ha az általa felfogadott ácsok nem jönnek meg Szlavóniából, a Kéthelyen szükséges munkát készíttesse el húsvétig saját ácsával, György mesterrel. Egyébként belátása szerint intézkedjék az építkezésről György kéthelyi castellánus személyén keresztül, szeretné azonban, ha pünkösdre befejeznék az egészet, a tető cseréppel történő fedésével együtt.²⁹ Az adatsor egyrészt a kéthelyi Butkai-castellum építésére vonatkozóan nyújt felvilágosítást, másrészt arra, hogy a Pethő családnak saját építőiparosai voltak.

²¹ NEUMANN Tibor: *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007. 59.

²² Az MNL OL, DI. 93.480 és 97.803 szerint az 1421 és 1457 között említett II. Pethő vagy Péter felesége, szeri Pósa Katalin, idősebb fiuk, II. János felesége Szécsényi László leánya, Anna, aki guti Ország Mihály nádor fia, János özvegye volt. MNL OL, DI. 93.723. szerint II. Pethő és szeri Pósa Katalin gyermekei közül az 1457-ben született György felesége Magyar Bálint leánya, Márta, Dorottya leányuk férje Rozgonyi János, Juliannáé pedig Báthori András. MNL OL, DI. 93.658 szerint György második felesége 1496-ban Butkai Péter tárnokmester Katalin leánya, két húga közül Katalin férje Gyulafi László, Jusztináé pedig Fajsi Gergely.

²³ 1448: MNL OL, DI. 93.089. és 1476: DI. 93.490.

²⁴ HOLUB József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, k. n., 1929. 217.

²⁵ BOZÓKI Lajos: A Zalaszántó, Fő u. 23. szám alatti épület. *Műemléklap. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatója*, 3. 1999. 11. 17.

²⁶ KOPPÁNY Tibor–PÉCZELY Piroska–SÁGI Károly: *Keszthely*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962. 26–27; legújabb: MÜLLER Róbert: Keszthely története a kezdetektől a törökörig végéig. In: *Keszthely története*. I. Szerk. Uő. Keszthely, 2000. 32–125.

²⁷ MNL OL, DI. 93.658.

²⁸ MNL OL, DI. 93.663.

²⁹ MNL OL, DI. 93.688.

Az idézett adatok nem a kéthelyi castellum esetleges erődített voltáról, hanem csupán az abban emelt épületről árulják el azt, hogy kőfaragók dolgoztak rajta, vagyis legalább nyílásait, ajtajait és ablakait faragott kőkeretek vették körül, tetejére pedig cseréppel fedett és fából ácsolt tető készült.³⁰ Mindez a gersei Pethők segítségével történt, a fabricatornak nevezett Benedek kőművesmester, Pál kőcsiszoló (kőfaragó ?) és György ácsmester kölcsönzésével, valamint valószínűleg azzal a név szerint ismeretlen három kőfaragóval, akikkel István kéthelyi plébános 1497 év elején még nem tudott megegyezni. A Pethő család tagjai közül a kéthelyi kastély építésével kapcsolatban Butkai tárnokmester veje, György szerepel, a mestereket ő küldte Kéthelyre. Azt azonban, hogy honnan küldte, az idézett források nem árulják el, vagyis nem tudható, hogy hova valók voltak, melyik Pethő-birtokhoz tartoztak. Pethő György anyjának, szeri Pósa Katalinnak János fiához még 1490 tavaszán Szántóról küldött levele arról tudósít, hogy a család tagjai Tátika, Kemend várakat és Márványkő kastélyt tartozékaikkal együtt felosztották egymás között,³¹ vagyis meghatározták, hogy a felsorolt váraknak és kastélynak melyik része kit illet. Ezt támasztja alá a család különböző ágaiból származó öt tagjának 1520-ban kötött egyezsége arról, hogy közösen birtokolt Tátika várakat melyik évben ki tartja a kezében, és ki lesz annak gondviselője.³² A több fő- és mellékágra oszló familia ugyanis még a középkor végén is minden birtokközpontot, birtokot és birtokrészt közösen kezelt, a különböző, egymás közötti felosztások azok részeire vonatkoztak, és ez így volt még a 16. században is.³³

A Butkai Péterhez küldött mesterek ennek alapján valószínűleg nem egyedül Pethő György mesterei voltak, hanem a család magyarországi ágának összességéé, ezért azokat esetleges építkezéséhez bármely családtag vagy akár a familia közössége alkalmazhatta közös megegyezés alapján. Az nem tudható, hogy személy szerint ki lehetett akár a szántói plébániatemplom szentélyének építtetője a 15–16. század fordulóján, és a család melyik tagjának az építkezéséhez kapcsolhatóak azok a korai reneszánsz kőfaragványok, ajtó- és ablakkeret-töredékek, amelyek minden bizonnyal a Jagelló-korból származnak, és az elmúlt évtizedek során kerültek Tátika és Rezi várából a keszthelyi múzeumba. Az ottani építkezések írott források hiányában személy szerint nem kapcsolhatóak egyetlen ismert Pethő családtaghoz sem, valószínűbb azonban, hogy mindkét várban közösen végeztették azokat az építkezéseket, amelyekből a reneszánsz töredékek származnak.³⁴

A közösen birtokolt várak és kastélyok mellett az egymás között felosztott birtokrészeket a kiterjedt család egyes tagjai külön is építkeztek. Erre vall a már említett keszthelyi, a Fő

³⁰ A Somogy megyei Kéthelyen castellumról középkori írott források korábban nem voltak ismeretesek, ezért e sorok írójának 1999-ben megjelent *A középkori Magyarország kastélyai* című kötetében ez a címszó nem szerepel. A Butkai tárnokmester nevéhez fűzhető, idézett adatok tévesen az említett kötet 163. oldalán a Kőrös megyei Kedhely címszó alatt találhatók. Kéthelyen castellumot csak a 16. század közepe után említene, 1557-ben a török által leromboltként – vagyis már korábban is létezett – a hozzá tartozó birtokokkal együtt I. Ferdinánd király Batthyány Ferencnek adományozta (MNL OL, Batthyány-lt. Majoratus. Lad. 35. no. 23. f. 98.). A falu történetét feldolgozó mű (BOLLA Mária–JANDRIS István–KISS Zoltán: *Kéthely hét évszázada*. Kaposvár, 1990) szerint azt 1556-ban kezdték építeni. Ugyanezt írja róla a régészeti irodalom is, hozzátéve, hogy a végvárként szereplő erődtípus 1588-ban pusztította el a török (*Évezredek üzenete a látóvilágából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Szerk. KÖLTŐ László–VÁNDOR László. Kaposvár–Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996. 154). Helye azzal a kisméretű, négy sarokbástyás földsáncsal azonosítható, amely a falutól nyugatra húzódó domborsó lábánál, a Vári-dűlőben található, és amelyet négy-öt méter mély és ugyanolyan széles árok vesz körül (VÁRKONYI Imre–KIRÁLY Lajos–VÉGH József: *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai, 1974. 264).

³¹ MNL OL, DL. 93.606, nyomtatásban közölve: *Zala megye története. Oklevéltár*. 1886–1890. i. m. II. 631.

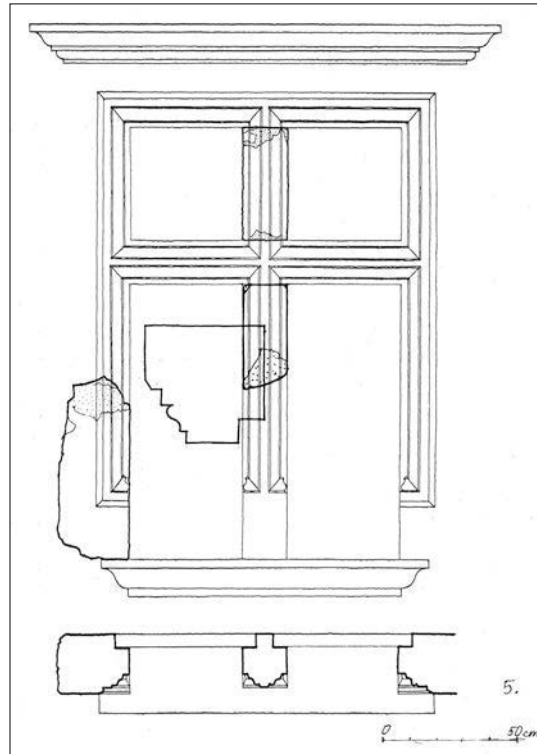
³² MNL OL, DL. 47.394.

³³ 1561 nyarán ifjabb, azaz IV. gersei Pethő János megírta Nádasdy Tamás nádornak, hogy parancsa szerint a család tagjai összegyűltek Rezi várában és megegyeztek váraik fenntartásában és őrséggel való ellátásában: *Történelmi Tár*, 1904. 420–421.

³⁴ A keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött, Rezi és Tátika várából oda bekerült kőfaragványok közöletlenek, bár a múzeum akkori igazgatója, dr. Sági Károly engedélyével többet lerajzolhattam és felmérhettem.

4. kép. Keszthely, Balatoni Múzeum. Reneszánsz keresztosztású ablak függőleges osztója a Szent Miklós-szegi Pethő-kúriából

5. kép. A Szent Miklós-szegi Pethő-kúria keresztosztású ablakának rekonstrukciója.
A szerző rajza

utca 70. számú épület helyén volt egykori kúria, amelyet 1513-ban „sánta” Pethő Ferenc, a királyi gyermekek udvarmesterének, II. Pethő Jánosnak a fia, később maga is királyi kamarás, és felesége, Ráskay Margit, Ráskay Balázs tárnokmester leánya kezdett építtetni a Szent Miklós-szegen, az ilyen nevű kápolna közelében.³⁵ Helyéről olyan reneszánsz kőfaragványok kerültek a Balatoni Múzeumba, amelyekből keresztosztású ablak rekonstruálható, valamint egy egyszerű kímátagos ajtókeret kisebb töredéke, amelyek alapján feltételezhető, hogy a kúria teljes egészében reneszánsz részletekkel épült (4–5. kép).³⁶

A Pethő-birtokról a Balatoni Múzeumba került reneszánsz kőfaragványok közül a Tátika várából származottak – már említett közöletlen voltak miatt – nem ismertek, csupán annyi tudható róluk, hogy nyílászerek töredékei.³⁷ Ott a meginduló romkonzerválás érdekében 2002–2003-ban folyt régészeti feltárás, amelynek során a palotaszárnyat tisztították ki (6. kép).³⁸ Rezi várából – ahol 2001–2002-ben volt feltárás – a nyugati kaputorony, a lakótorony és itt is az ahhoz csatlakozó palotaszárny kitisztítása közben szintén több reneszánsz kőfaragvány került elő (7. kép).³⁹ A Balatoni Múzeumba korábban bekerült kőfaragványok között olyan bábos reneszánsz korláttöredék is volt, amely egy kötömbhöz csatlakozó félbáb középső része

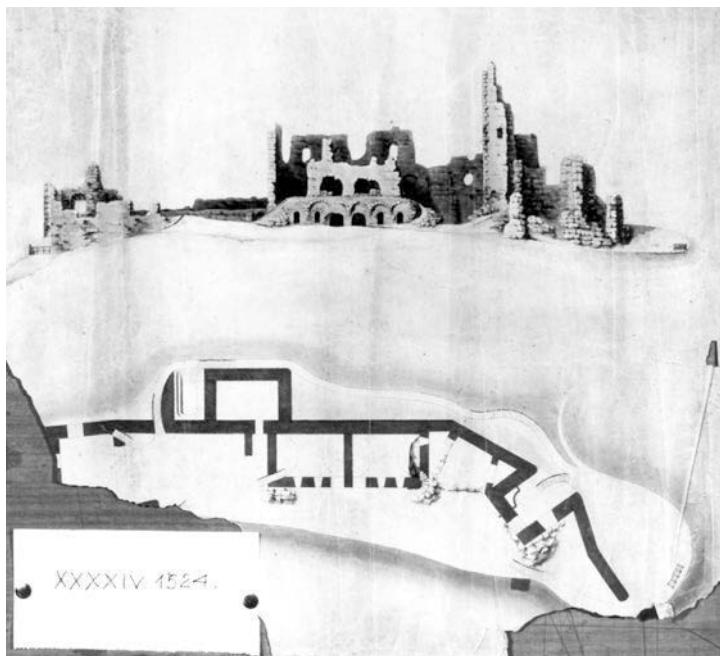
³⁵ MNL OL, DI. 93.768.

³⁶ A keresztosztású ablakra KOPPÁNY Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica*, 12. 1984. 182–232: 201–202, a rekonstrukció rajza a 203. oldalon. A kisebb, kímás ajtókeret töredéke leltározatlan és közöletlen.

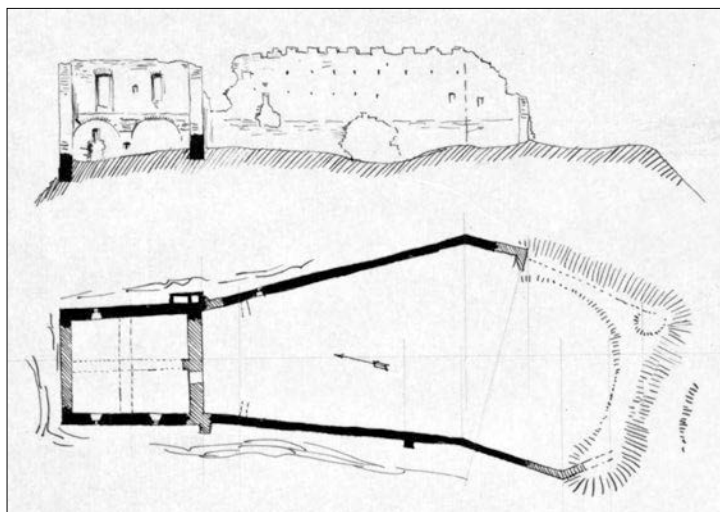
³⁷ A régészeti kutatást végző Vándor László személyes közlése, amelyet ezúton köszönök.

³⁸ VÁNDOR László: Tátika, vár. (Összefoglaló jelentések a 2002. év helyszíni műemléki kutatásairól.) *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 2. 171–172.

³⁹ Uő: Rezi, vár. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13. 2003. 2. 127–128. Az ott közölt fénykép három előkerült kőfaragványt ábrázol, amelyek közül egy valószínűleg gótikus, a másik kettő reneszánsz, de csak az egyikben látszik kímás keretű, rozettás minta.

6. kép. Tátika várának romjai. Felmérési rajz a 18. század végéről, MNL OL, Hg. Esterházy-levéltár, T.2. XXXIV. téka, No. 1524.

7. kép. Rezi várának romjai. Bertg Károly felmérési rajza, 1886. Műemléki Tervtár

(8. kép), valamint egy, minden bizonnyal kandallópárkányhoz tartozó, szalagfónatos és két keresztben álló gyümölcstölcséres, bőségszarura emlékeztető, jobb szélén letört felületű, talán rozettás faragványos fríz töredéke (9. kép).⁴⁰ A két töredék annak bizonyítéka, hogy a Jagelló-korban Rezi várában jelentős építkezés folyt. A Balatoni Múzeum egy harmadik reneszánsz töredéket is őriz, amely a feljegyzések szerint szórványként és valószínűleg Tátika várából került a birtokába. Faragott felületén szalaggal átkötött szárny vagy ahhoz hasonló forma látható, amely szintén valamilyen fríz töredéke lehet (10. kép).⁴¹

A Pethő család reneszánsz stílusú építkezéseinek mesterei között nagy valószínűséggel ott lehettek a kéthelyi Butkai-kastélyval kapcsolatban megismert kőművesek, ácsok, kőfaragók is. Rajtuk kívül a feltételezhető többi mester nem ismert. Ismert viszont a megmaradt kőfaragványok anyaga, amely a Rezi község vagy Keszthely határában ma is működő kőbányákból származik. A Keszthelytől északkeleti irányban elterülő és a városról elnevezett hegység több vonulatát jól faragható és fagyálló, szürke és barnás színű pannon homokkő alkotja. Ez a homokkő a középkortól a klasszicizmusig megtalálható nemcsak a Gersei Pethők által építtetett, eddig tárgyalt épületeken, hanem a jóval korábban, az 1380-as években Keszthely akkori földesurai, a Lackfiak által alapított és építtetett ferences templomon, a mai plébániatemplomon, majd az 1740–1750-es években emelt Festetics-kastélyon, valamint a Festeticsék egyéb épületein is.⁴² A keszthelyi és a rezi homokkő dunántúli elterjedését jól mutatják azok a gyér számú 16–17. századi

⁴⁰ A báboskorlát-töredék leltári száma: KEM 31., a kandallópárkányé: KEM 60. A töredékek fényképét Müller Róbertnek – 1980-ban a keszthelyi Balatoni Múzeum igazgatójának – köszönöm.

⁴¹ Leltári száma: KEM 36.

⁴² KOPPÁNY Tibor–PÉCZELY Piroska–SÁGI Károly: *Keszthely*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962. 24–25, 39–40, 82–88, 92–97.

adatok, amelyek annak felhasználását bizonyítják a Keszthelytől távolabbi vidékeken, továbbá az abból készült 18–20. századi sírkövek lelőhelyeinek sora.⁴³

A tátikai és a rezi reneszánsz nyíláskeretek azt jelzik, hogy a két várban a palotának nevezett, emeletes lakórészek épültek át az új ízlésnek megfelelően, természetesen nemcsak az ajtók és az ablakok keretei, hanem valószínűleg a teljes belsők is. Kemend váráról, az ott történt esetleges építkezésről semmiféle írásbeli tudósítás eddig nem ismert, mint ahogyan az sem tudható, Márványkő kastély maradandó anyagból történt át-

8. kép. Rezi vára. Reneszánsz bábos korlát töredéke. Keszthely, Balatoni Múzeum

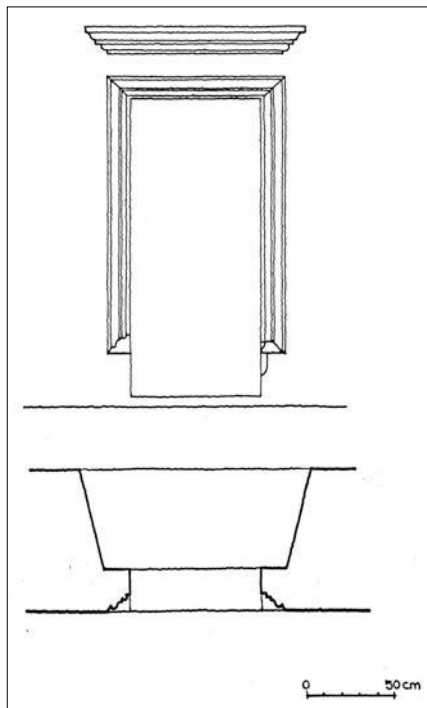
9. kép. Rezi vára. Reneszánsz kandallófríz töredéke. Keszthely, Balatoni Múzeum

10. kép. Tátika vára (?). Kandallófríz töredéke. Keszthely, Balatoni Múzeum

építése mikorra tehető. A szántói és a keszthelyi kúriák fennmaradt reneszánsz részletei is azt jelzik, hogy a gersei Pethő család Jagelló-kori tagjai váraikhoz hasonlóan azokon is a királyi udvar, a budai palota általuk ismert formavilágát igyekeztek másolni. A kegyuraságuk alá tartozó szántói plébániatemplom akkor új, ma is álló szentélyének építése esetében ugyanakkor a két stílus együttélésének jeleként a Jagelló-kor késő gótikus építészetét követték, ott a reneszánsz

⁴³ A pannon homokkő előfordulásának helyére GÁLOS Miklós–KERTÉSZ Pál–MAREK István: A sümegi vár és a devcseri kastély kőfaragványainak közzétani vizsgálata: „A szürke, kissé sárgás árnyalatú, apró szemű, meszes alapanyagú homokkő Alsópáhok, Cserszegtomaj, Keszthely térségében, a barnásszürke színű, mészmementes, gyéren csillámos homokkő Egregy, Karmacs, Keszthely, Rezi térségében fordul elő.” In: KOPPÁNY Tibor: *A sümegi vár és a devcseri kastély reneszánsz kőfaragványai*. Szerk. LÖVEI Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2009. (Lapidarium Hungaricum, 7. Veszprém megye, I.) 187. 1552-ben a sárvári Nádasdy-vár építéséhez, az ott készített ajtó- és ablakkeretekhez szállították Reziből azok kőanyagát (MNL OL, Kamarai-lt. Nádasdy-lt. Számadások III. 82–100), 1564-ben pedig az ugyancsak a Nádasdyak által építtetett egervári kastélyhoz vitték szekerekkel Reziből a nyíláskeretekhez szükséges követ (uo. B. 1559. Számadások). 1641-ben Jobbágy Jeremiás németújvári tisztartó urához, Batthyány I. Ádámhoz írott levelében azt kérdezte, a várban és a vár alatt levő malmokhoz Grazból vagy Keszthelyről hozassa-e a követ (MNL OL, Batthyány-lt. P. 1322. 26. csomó, 1609–1676. f. 56). A keszthely–rezi homokkő 18–20. századi felhasználására ESZES László: A keszthelyi kőfaragóműhely emlékei a Balaton vidékén. *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 84–107, és LÖVEI Pál: Kőfaragók és piackörszeteik a Balatontól északra a 19. században és a 20. század első felében. *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004. 135–149: 141–142.

11. kép. Zalaszántó, r. k. templom.
Reneszánsz sekrestyeajtó felmérési rajza.
A szerző munkája

stílust mai ismereteink szerint csak a sekrestye ajtajának kerete képviselte (11. kép). Az új építészeti formavilág a budai királyi palota ismeretével magyarázható, ahol a család II. János nevű tagja, amint arról fent már volt szó – 1498-ban királyi tanácsos, 1500 és 1516 között a király gyermekeinek udvarmestere, majd 1516-tól 1521-ben történt haláláig II. Lajos királyé⁴⁴ – a budai udvartartás állandó tagja volt. Ebben a szerepében szerezhette tájékozottságát a kor egyházi építészetében elterjedt, akkori kései gótikáról is. Ezen az alapon köthető személyéhez a szántói templom és feltételezhetően a tátikai és a rezi vár részleges átépítése, valamint köthető Ferenc nevű fiához a keszthelyi Szent Miklós-szegi kúria építtetése.

A gersei Pethő család tagjainak, közelebbről II. János királyi udvarmesternek és Ferenc fiának építkezései a Balaton környéki tájon a 15–16. század fordulójának évtizedeiben nem voltak egyedülállók. A hozzájuk hasonló, nagyobb szabású építkezés a veszprémi püspökség sümegi várában történt, kisebbek pedig több helyen, Veszprém, Nagyvázsony, Csobánc várában, Devecser kastélyában, Nagyvázsony, Kisapáti, Szentkirályszabadja templomaiban. A sümegi várban és feltételezhetően a Veszprémben is folytatott építkezés Szalaházy Tamás nevéhez fűzhető, aki 1524 és 1528 között világi emberként, mint Szalkai László primás bizalmasa töltötte be a püspöki széket.⁴⁵ A Kinizsi Pál által Nagyvázsonyban építtetett várban valószínűleg özve-

gyének második férje, Mislenovics Horvát Márk folytatta reneszánsz részletekkel az építést,⁴⁶ Csobánc várában pedig az azt birtokló rátóti Gyulaffy István, köznemesi országgyűlési ülnök, s mint ilyen, a királyi tanács tagja építkezett.⁴⁷ A devecseri kastélyt korábbi udvarházból az a Choron András, Szalaházy püspök sümegi várnagya emeltette, aki azt megelőzően a sümegi vár átépítését irányította.⁴⁸

A részleteiben többé-kevésbé ismert felsoroltakon kívül reneszánsz töredékek a püspöki székhelyről, Veszprémből is kerültek elő.⁴⁹ Ott 1525-ben Statileo János felsőrsi prépost

⁴⁴ 1498–1521: MNL OL, DI. 15.712., 25.427. ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, Osiris, 2003. 13–72: 38, 47–48, 49–51; KUBINYI 1993. i. m. 296–297; NEUMANN i. m. 2007. 59.

⁴⁵ KUBINYI András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. RÜZSÁS Lajos–SZAKÁLY FERENC. Budapest, Akadémiai, 1986. 59–99: 61., 5. jegyz.; Szalaházy püspök – 1521-ben beregszászi főesperes, királyi titkár – az országot a király helyett ténylegesen kormányzó triumvirátus: Szalkai primás, Sárkány Ambrus országbíró és Várdai Pál bizalmasaként a budai udvarhoz közel álló, abban követendő példaképet látó építtető. A sümegi vár reneszánsz építkezésére KOPPÁNY 2009. i. m. 11–88.

⁴⁶ ÉRI István: *Reneszánsz dombormű töredékek a nagyvázsonyi Kinizsi-várból*. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 124–133; KOPPÁNY 1984. i. m. 191–192.

⁴⁷ KUBINYI 1986. i. m. 74., 76. jegyzet.

⁴⁸ KOPPÁNY: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, Akadémiai, 1999. 61–62, 71, 79–86, 135 (Művészettörténeti Füzetek 26.); KOPPÁNY 2009. i. m. 96. A családról VARGA Szabolcs: Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1525–1541 között. *Sic itur ad astra*, 12. 2001. 17–31.

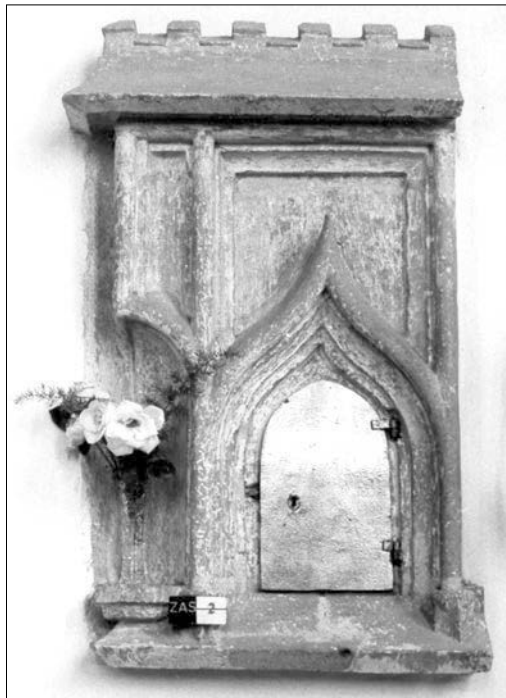
⁴⁹ MEZEY Alice: A veszprémi várfal délnyugati sarkából kibontott faragott kőanyagról. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 13. Veszprém, 1978. 133–138; KOPPÁNY 1984. i. m. 193–195; TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei*, 19–20. Veszprém, 1994. 337–340; *Pannonia regia*, 1994. i. m. 362–363. (VII-40, 41, 42. sz.) (TÓTH Sándor, MIKÓ Árpád); MIKÓ Árpád: A reneszánsz művészet emlékei Veszprémben. *Veszprém reneszánsza*. Szerk. KILIÁN László–RAINER Pál. Veszprém, Művészetek Háza–Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008. 79–86.

a káptalan anyagi támogatásával készítette nagybátyja, a török elleni harcban a Délvidéken elhunyt Beriszló Péter püspök síremlékét a székesegyházban, amelyből kímás keretelésű címeres kőlapjának darabjai és egy ugyan-csak kímás keretelésű, rozettás töredékű kőlap maradt meg. A székesegyházban Ráskai Balázs is építkezett, amiből egy címerével ellátott, gyümölcsfűzérrel keretezett reneszánsz töredék, esetleg boltozati zárókő maradt. A veszprémi múzeum még több, ismeretlen lelőhelyű töredéket őriz, köztük kímás keret darabját, valamint egy keresztosztású ablak középosztójának alsó részét. Nagyvázsöny, Kisapáti és Szentkirályszabadja templomaiban egy-egy reneszánsz ajtókeret utal az új ízlés terjedésére, mindenütt a kegyurak, Nagyvázsöny esetében a Mislenovics Horvátok, Kisapátiban a pannonhalmi főapátság, Szentkirályszabadja templománál pedig a gazdag faluközösség építkezéséből.⁵⁰

A reneszánsz részletek megjelenésével azonos időben a felsorolt helyeken, amint arról már szó esett, tovább élt, sőt virágzott a gótika. Létezését a tárgyalt téma bevezetőjében említett zalasántói plébániatemplomnak a gersei Pethők által építtetett támpilléres és sokszögzáródású, mérműves ablakú szentélye és annak északi falán elhelyezett szentségtartófülkéje (12. kép) mutatja. Ott a jelenlegi fiókos dongaboltozat alatt megmaradtak gótikus boltozati vállak indításának félig lefaragott töredékei, a régészeti feltárás során a szentély területén felszínre hozott, kőből faragott, kétszer vágott késő gótikus bordák alapján egyértelműen rekonstruálható a szentély feletti, egykori hálóboltozat (13. kép). Az ásatás során a déli mellékkápolna területéről is kerültek elő a szentéllyel azonos boltozati bordák, ami azt jelzi, hogy azt is hálóboltozat fedte. A templom hajójában a középkori fedésre vonatkozóan nem történt kutatás, ezért nem tudható, hogy ott volt-e boltozat, vagy síkfödemes volt.⁵¹

A család nem építtető, csupán az egyházi építészetet támogató mecénatúrájának eddig ismert adata 1450-ből származik, amikor Széchi Dénes bíboros, esztergomi érsek felszólította a Veszprém egyházmegyei Karmacs és Csehi (Sümegecsehi) plébánosait, hogy ha a leveldi karthauzi prior nem fogadná el kolostorának akkor folyó építkezéséhez gersei László és Pethő felajánlását húsz köből mézsről és húsz fát szállító szekerről, keressék fel őket és ők fogadják el azt.⁵²

A zalasántói rekonstruált szentélyboltozat formájában, szerkezetében és bordáinak alakításában azonos a nagyvázsónyi Szent István-templom meglévő boltozatával. Annak építését a zalasántóihoz hasonló módon korábbi templom falainak felhasználásával még az ottani várat építtető Kinizsi Pál kezdte 1481-ben, befejezése azonban a várral együtt annak is Kinizsi 1494-ben történt halála után özvegye kezével Horváth Márkra maradt, ahogyan azt az ottani műemlékeket feltáró és kutató Éri István régész még az általa végzett kutatás idején, 1959-ben megállapította.⁵³ Sok hasonlóságot mutatnak a két templom mérműves ablakai is, bár

12. kép. Zalasántó, r. k. templom.
Gótikus tabernákulum. A szerző fotója

⁵⁰ KOPPÁNY 1984. i. m. 188, 205–207; KOPPÁNY András: A csobánci vár 2007. évi kutatása. *Castrum*, 2008. 1. 155–157; Uő: Előzetes beszámoló Csobánc várának 2009. évi feltárásáról. *Castrum*, 2010/1. 61–63.

⁵¹ KOPPÁNY Tibor: Későgótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. Veszprém, 1964. 189–198: 190–191.

⁵² MNL OL, DL. 93.176. Az oklevél szövegéből arra lehet következtetni, hogy 1450 körül Karmacs és Sümegecsehi templomaiban is terveztek építkezés, vagy folytak építési munkálatok.

⁵³ ÉRI István: *Nagyvázsöny*. Budapest, Veszprém Megye Tanácsa, 1971. 14–25; KOPPÁNY 1964. i. m. 189–190.

13. kép. Zalasántó, r. k. templom.
A feltárt boltozati bordák. A szerző fotója

a vázsonyiak kissé gazdagabbak.⁵⁴ A távolabbi környéken a két templomon kívül több, feltételezhetően velük nagyjából azonos időben, vagyis a 15–16. század fordulójának évtizedeiben épült templom található. A falusi plébániatemplomok közül ilyen volt a Keszthelytől északra fekvő Karmacs 19. század végén lebontott, a középkor végén épített temploma, amelyet bontását megelőzően Rómer Flóris írt le, alaprajzát pedig Hencz Antal rajza örököltette meg.⁵⁵

A gersei Pethő család balatonfelvidéki birtokainak vonzáskörében sokkal fontosabbnak tűnik több olyan késő középkori kolostor, illetve azok temploma, amelyek a tárgyalt időben épültek vagy

épültek át, s amelyek kutatása során előkerült részletek alapján a zalasántói–nagyvázsonyi–karmacsi templomok boltozatai rekonstruálhatók. Közülük a legjelentősebb Nagyvázsony pálos kolostora, amelynek hajóját és szentélyét egyaránt a három kis templommal azonos hálóboltozat fedte.⁵⁶ Az Ábrahámhegy feletti erdőben feltárt salföldi, a középkorban kékkúti pálos kolostortemplom szentélye felett ugyanilyen boltozatot rekonstruáltak.⁵⁷

A Pethők és a mellékük felsorakoztatott hasonló családok 15–16. század fordulója évtizedeiben történt vár-, kúria- és templomépítkezései egyrészt arról az ismert tényről tanúskodnak, amely szerint a tárgyalt időben a köznemesség felemelkedő, a hatalomban egyre inkább részt vevő tagjai birtokain jelent meg új formavilágként a reneszánsz, és mellette arról, hogy mint az országban Pozsonytól és Soprontól Kolozsvárig, Szegedig és Brassóig számtalan helyen, a gótikának az addigiaknál jóval gazdagabb formavilága virágzott nálunk.⁵⁸

Tibor Koppány

The Spread of Renaissance Architecture and the Flowering of the Late Gothic Style

A Family of Architectural Commissioners at the Turn of the 15th–16th Centuries: the Pethős of Gerse

In the period between 1490, the year in which King Matthias died, and 1526, when the Hungarian armies were defeated by the Ottoman Turks at the Battle of Mohács, Hungary was ruled by two successive kings of the Polish Jagello Dynasty. The art of the period is characterized by the coexistence of the

⁵⁴ KOPPÁNY 1964. i. m. 192–193., 5–11. ábrák.

⁵⁵ BOGYAY Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. *Baltoni Szemle*, 1. 1942. 15–16; KOPPÁNY 1964. i. m. 194., 12. ábra; *Veszprém Megye Régészeti Topográfiaja*, Szerk. SÁGI Károly–ÉRI István–BAKAY Kornél–TORMA Károly. (Magyarország Régészeti Topográfiaja, 1–4.) 1. Budapest, 1966. 72–73; KOPPÁNY Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében, II. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. Veszprém, 1972. 213–241; 225–226., 9. ábra.

⁵⁶ ÉRI István: Beszámoló a nagyvázsonyi pálos-kolostor helyreállításáról. *Műemlékvédelem*, 5. 1961/1. 1–15; legújabban PAPP Szilárd: A nagyvázsonyi pálos kolostor. *Művészettörténeti Értesítő*, 44. 1995. 43–77.

⁵⁷ A kolostor romjait 1956-ban Sági Károly, a keszthelyi Baltoni Múzeum régésze, 1963-ban pedig Éri István kutatta; a boltozatot Szakál Ernő rekonstruálta.

⁵⁸ FEUERNE TÓTH Rózsa: A reneszánsz 1490–1541 között, és MAROSI Ernő: A későgótika a 15. század végén és a 16. században. In: *A művészet története a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. ARADI Nóra. Budapest, Gondolat, 1983. 122–127, 166–180; GALAVICS Géza–MAROSI Ernő–MIKÓ Árpád–WEHLI Tünde: *Magyarország művészet a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, Corvina, 2001. 182–211, 212–283; MAROSI Ernő: *A gótika Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2008. 53–58, 92–96, 110–118.

Gothic and the Renaissance styles. While ecclesiastical architecture was almost exclusively dominated by the late Gothic style, certain Renaissance details appeared here and there in places such as portals or door framings. In secular architecture, more specifically in castles and fortified palaces, almost every Gothic detail was replaced, and Renaissance motifs became prevalent in the framings of windows, doors and gates. For the aristocratic and medium landowning nobility the role model was the royal court erected by King Matthias, who had converted the Castle of Buda into a Renaissance palace, and they strove to imitate this example. Ladislav II (his name comes from the Polish Władysław), who ruled Hungary between 1490 and 1516 and who in comparison to his predecessor was fairly indulgent, continued the royal construction on a much smaller scale, but the real social strata that engaged in ambitious construction projects were the aristocracy and the more wealthy members of the medium landowning nobility, both of which were striving to attain more sway in the exercise of power.

The Pethő family of Gerse belonged to the latter group. At the end of the 15th century, they owned several castles and palaces in the western part of the country which several successive generations had been given in return for their faithful service to the royal court: castles together with the estates, which included numerous villages. Some members of the family were royal knights and therefore were part of the royal court as early as the 1420s–1430s, and after the middle of the century they had also served as royal councillors. The most eminent member of the family was János Pethő of Gerse, who in the first decade of the 16th century was appointed steward of King Ladislaus II's children, thereby becoming part of the immediate entourage of the king. In this position, he was able to establish connections with Italian artists and a host of master craftsmen who by this time had worked not just for the royal court, but also for aristocrats across the country (the first such master craftsmen had been invited to come to Hungary by King Matthias). This may well explain why traces of ambitious construction projects from the 1510s and 1520s have been found in the castles of Tátika and Rezi at the southern edge of Lake Balaton, as well as the market town of Szántó (which was within the jurisdiction of Tátika), all of which were in his possession. Several fragments of Renaissance reliefs from these two castles have been acquired by a museum: they were in all likelihood parts of mantelpieces. In Szántó, which belongs to the estates of Tátika, the late Gothic choir of the Catholic church still stands today. It has a polygonal floor plan and is supported by a system of buttresses. Its late Gothic net vault, which has since collapsed, can be reconstructed out of the fragments of ribs that were found in the course of archaeological excavations. The two side chapels, which were uncovered in the course of excavations on either side of the church, were built at the same time and with the same vaulting as the choir. Along with the form of the one-time vault, the early Renaissance door framing of the sacristy also indicates that construction work was done in the church at the beginning of the 16th century. In the 1520s, János Pethő's son Ferenc built a new manor house in the town of Keszthely (which was part of the estate of the castle of Rezi) the doors of which were decorated with Renaissance stone framings and which was lighted with Renaissance cross windows.

The various construction projects undertaken by the Pethő family in the area around Lake Balaton were not without rivals. In the 1470s, Pál Kinizsi, King Matthias' much liked general, who began his career as a member of the lower nobility but rose to a position of considerable prominence, had a new castle and a new village church built in Nagyvázsony, to the north of Lake Balaton, as well as a Paulite Monastery not far from the settlement, which was built in the Gothic style but nonetheless bears details that show the influence of Renaissance art. These edifices constitute some of the earliest examples of late Gothic architecture in Hungary. In the castle of Csobánc, which was owned by the medium landowning Gyulaffy family, the earlier windows were replaced with Renaissance stone framings. In the castle of Sümeg, which belonged to the bishopric of Veszprém, the residential building was decorated with similar Renaissance stone framings. The castellan András Choron, who was in charge of the construction work, rebuilt his own manor on his estate in Devecser (north of Sümeg) in the Renaissance style. In the first decades of the 16th century the new style appeared in villages as well, for example the Renaissance portal of the church in Szentkirályszabadja, which is close to Veszprém.

Jernyei Kiss János

Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 3.

A történet vége¹

Ífjabb Josef Winterhalder a szombathelyi székesegyház szentélyének és négyezeti terének mennyezetképeit megfestve előbb Maulbertsch hűségese tanítványaként,² majd a barokk illuzionisztikus képszerkezetek kései összegzőjeként³ mutatkozott be. Amikor Szily János 1798 szeptemberében szerződést kötött vele, a négyezet már elemzett függőkupolája mellett a kereszthajó boltozatának és oldalfalainak, valamint a Szent Mihály-kápolna terének kifestésével is megbízta.⁴

A keresztházak díszítéséről négy évvel korábban, a Maulbertsch-csel folytatott tárgyalás során esett először. A püspök annak boltozatára és oldalfalaira a mellékoltárokhoz, „Szent Márton, illetve Quirinus oltárához illő históriákat” szánt.⁵ A témákat nem határozta meg közelebbről, Maulbertsch válaszlevelében a szentek egy-egy csodájának ábrázolását javasolta a boltozatokra.⁶ 1795 májusában, a festő szombathelyi látogatását, a szóbeli egyeztetést követően készülhetett a székesegyház díszítésének második, részletesebb programja, de ez a keresztházak freskóinak jeleneteiről továbbra is csak általánosságban beszél.⁷ Maulbertsch ez év decemberében írt leveléből tudjuk meg, hogy Szily rábízta a témák kitalálását. A művész a Szent Márton-oltár fölé Heraclius meggyógyítását és a bebörtönzött keresztények kiszabadítását ajánlotta, míg „Szent Quirinusról – mint írja – még nincs semmi előadnivalóm, ami megfelelő anyaggal szolgálna.”⁸ A helyszínt megtekintve tehát úgy látta, hogy a mellékoltárokat két-két históriaképpel lehet kísérni, valószínűleg a végső elrendezéshez hasonlóan ő is az oldalfalakra szánta azokat. Nem tudjuk, hogy 1796-ban bekövetkezett haláláig mennyit foglalkozott ezekkel a jelenetekkel, további témajavaslatokról nem maradt fenn híradás, vázlatokat nem ismerünk

Jernyei Kiss János PhD, egyetemi docens,
PPKE BTK Művészettörténeti Tanszék
Kutatási területe: 16–18. századi művészet
E-mail cím: jernyei@btk.ppke.hu

János Jernyei Kiss, PhD, associate professor
Pázmány Péter Catholic University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Art History
Areas of research: art of the 16th–18th
centuries
Email: jernyei@btk.ppke.hu

¹ A tanulmány a 75.646 sz. OTKA-kutatás keretében készült. Az első két rész kiadási adatait lásd alább a 2. és 3. jegyzetben.

² JERNYEI KISS János: Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 1. Winterhalder mint Maulbertsch legjobb tanítványa – a szentély *Angyali üdvözlés* kompozíciója, *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 397–404.

³ Uő: Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 2. Az új kihívás: a négyezeti tér boltozatának freskója. In: *„És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala.” Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*. Szerk. TÓTH Áron. Budapest, CentrArt Egyesület, 2011. 137–146.

⁴ Szily János püspök szerződése Josef Winterhalderrel, 1798. szeptember 22. Közli: KAPOSSY János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922. 83. A/11 (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai III.).

⁵ Szily Maulbertschhez, 1794. március 7. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 107–108, B/II. 17.

⁶ Maulbertsch Szilyhez, 1794. március 11. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 108–109, B/II. 18.

⁷ *Entwurf der bey der Domm Kirche zu Steinamangen aunzubringenden fresco Malerey, und durch selbe vorzustellende Historie*. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 79–80, A/5.

⁸ Maulbertsch Szilyhez, 1795. december 27. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 110, B/II. 22.

róluk. Bizonyos, hogy nem is készültek, mivel Maulbertsch korábbi nagyobb ciklusai, így a pápai plébániatemplom vagy a szombathelyi püspöki palota kifestése során is az volt a gyakorlat, hogy a *grisaille*-ban megfestett, alárendelt szerepű képekről menet közben, már a kivitelezés folyamán egyeztetett a megbízókkal, akiket szinte kizárólag csak a központi freskók érdekelttek, és ezeket a járulékos jeleneteket jóformán teljesen a festő belátására bízták.⁹ A Winterhalderrel 1798-ban kötött szerződés sem hivatkozik témákra, csupán „odaillő históriákat” említ, a vázlatokat még „elkészítendő és bemutatandó terveknek” nevezi, s kiköti, hogy a falakra „nem színes festékkel”, hanem arany csúcsfényű „bassorelievo” formájában kell azokat megfesteni.¹⁰

A festő a keresztházat klasszicizáló formavilágú díszítőfestésbe ágyazva összesen tíz freskófestésű képmezővel díszítette (1. kép). Az oltárok fölött a dongaboltozat illuzionisztikus megnyitásával – feltehetően színes képként megfestve – a felhős ég látszott, amelyben angyalglória dicsőítette az oltárképeken ábrázolt szenteket (2. kép). Lejjebb, a boltozat tövében, boltíves fülkékben *grisaille* angyalcsoportok álltak, és az oltárépitmények oromzatának stukkó-

1. kép. Szombathely, székesegyház, az északi kereszthajó a Szent Márton-oltárral és ifj. Josef Winterhalder *Szent Márton álma*-freskójával. Archiv fénykép, KÖH Fotótár 007.518 Nd

2. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Angyalglória Szent Quirinus mennyei jutalmával*, 1799. A szombathelyi székesegyház déli kereszthajójának elpusztult mennyezetképe. Archiv fénykép, KÖH Fotótár 007.524 Nd

angyalaihoz társulva a szentek attribútumait, illetve mennyei jutalmát tartották. Az oldalfalakra, a mellékterekbe vezető kapuk és a gyóntatószékek fölötti négyszögű mezőkbe összesen négy falkép készült: a déli kereszthajóban *Szent Quirinust Sabariába hurcolják* és *Marcellus börtönőr megkeresztelése*, az északiban *Szent Márton és a koldus* (3. kép), illetve *Szent Márton álma*. Amennyire a fekete-fehér fény-

⁹ A szombathelyi püspöki palota dísztermébe, az oldalfalakra festett *grisaille*-képeket maga Maulbertsch is „csekélységnek” nevezte: Maulbertsch levele Szilyhez, 1783. július 17. Közl.: PIGLER Andor: *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. [Budapest], Budavári Tudományos Társaság, 1922. 83. B/40.

¹⁰ Lásd 4. jegyzet.

képekből megítélhető,¹¹ Winterhalder ugyanazzal az igényességgel formálta meg ezeket a monokróm képeket, mint ami Maulbertsch nagy együtteseiben tapasztalható. Bár a jelenetek perspektivikusan szerkesztett terekben, tájakban játszódnak, a festői formálás révén a képek relief hatását keltették, ahogyan a főalakok a magas domborművekre jellemzően a laposab-

3. kép. lfj. Josef Winterhalder: *Szent Márton és a koldus*, 1799. A szombathelyi székesegyház északi kereszthajójának elpusztult falképe. Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.521 Nd

ban modellált mellékalakoktól és táji elemektől övezve plasztikusan kiemelkedni látszottak. A közölt felvételen azt is ki lehet venni, hogy az arany csúcsfényeket Maulbertsch innsbrucki mennyezetképének *grisaille* festésű részleteihez hasonlóan vonalkázó technikával vitték föl.

Ugyanebben a szerződésben esik szó először az északi kereszthajóból nyíló, a szentélytől jobbra elhelyezkedő Szent Mihály-kápolna dekorációjáról, amelynek mennyezetére az arkangyal „jól elrendezett történetét” kell megfesteni, és amelynek „vázlata még megtervezendő”.

¹¹ Amit fent a megbízóknak a freskóegyüttesekhez való viszonyáról mondtam, az utókorra is jellemző: míg a nagy mennyezetfestményekről több fotósorozat készült, a keresztház *grisaille*-jeleneteiről alig lehetett archív felvételeket találni. Jó minőségű önálló fénykép csak a 3. képen látható freskóról maradt fenn, a *Szent Márton álma*-kompozíciót a kereszthajtól megőrkítő fényképeken lehet valamelyest kinagyítani (1. kép), a *Szent Quirinus Sabariádba hurcolják* fényképét közli: KÁDÁR Zoltán–HORVÁTH Tibor Antal–GÉFIN Gyula: *Szombathely*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961. 130. kép (Magyar műemlékek); *Marcellus börtönőr megkeresztelését* GÉFIN Gyula: *A szombathelyi székesegyház*. Szombathely, Martineum, 1943. 22. kép.

4. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép

A feladat pontosabb meghatározása már abban az újabb szerződésben olvasható, amelyet Szily János 1799-ben bekövetkezett halála után a székeskáptalan nevében Eölbey János kanonok kötött Winterhalderrel.¹² 500 forint fejében a festő „az oltár mellett jobbra a Szent Őrangyalt, balra Szent Rafael arkangyalt a bemutatott vázlatok alapján a fülkékben színesen, a középső ablakkal szemben pedig Jákob lajtorját sárga árnyalatokkal festett dombormű módjára [*in Basrilief gelb in gelb*] ábrázolva saját kezűleg elkészíti”. A megállapodás kivételesen az architektúra-festésről is rendelkezik: kiköti, hogy azokat Winterhalder segéde, Martin Michl „rajzolja meg és rendezze el”.

A kápolnában a mennyezet és az oldalfalak teljes felületét díszítőfestés és freskóképek töltik ki. Ma a fényképfelvételeken és akvarellmásolatokon kívül egyedül ezek jelentik a székesegyház freskódekorációjának autentikus hírmondóit. A lapos csehboltozat központi kép-

¹² Eölbey szerződése Winterhalderrel, 1800. szeptember 17. Közli: KAPOSY 1922. i. m. 83, A/12.

mezőjét tematikusan a sarkok és a lunetták tarka, illetve *grisaille* festésű angyalai egészítik ki. A két oldalfal lunettájába bronzreliefet utánzó medalionok, az oltár két oldalára színes alakok kerültek, a bal oldalfalat bronzreliefet imitáló képmező díszíti, ezektől témában és formában is elkülönül a bejárat fal lunettájának monokróm festésű történeti jelenete.

A mennyezeten megfestett utolsó ítélet (4. kép) ritkán választott témát jelent a tridentinus korszak monumentális festészetében, néhány nagy példa – mint Rubens neuburgi képe – kivételével oltárképeken is elég ritka, freskókon szinte alig ábrázolták. Ez nem jelenti azt, hogy

a korszak templomdekorációinak ikonográfiai programjaiból hiányzott volna az eszkatologikus perspektíva, de a földi idő végét és Isten végső ítéletét inkább olyan képekben jelenítették meg, amelyek a földi szemek számára Isten országának eljöveteletét és azt az örök boldogságot vetítik előre, amelyben az új Jeruzsálem lakói részesednek. Ezt a mennyezetképeken legtöbbször a Szentháromság előtt hódoló mindenszentek ábrázolásai mutatják be, amelyek a Jelenések könyve látomásainak megfelelően Isten és népe egyesülését kifejező mennyi liturgiát jelenítik meg. A Szentháromság második személyét az Atya jobbán, az utolsó ítélet-jelenetekből átvett, megdicsőült Emberfiaként ábrázolják, akire az Atya rábízta az ítéletet. A kora barokk példákon a közbenjárók seregét nem ritkán – a Deézsisz-csoportra emlékeztetve – Mária és Keresztelő Szent János vezeti.¹³ A végítéletre vonatkozó *Allerheiligenbild*-motívumok közé tartozik Szent Mihály alakja is, akit többnyire mérleget tartva vagy a sátn erőin győzedelmeskedve a kompozícióban kiemelt helyre állítanak.¹⁴

A barokk vallásos művészet másik, kifejezetten eszkatologikus vonatkozású témája a Lucifert legyőző Szent Mihály önálló ábrázolása volt, sőt kevés olyan ikonográfiai típust ismerünk, amely annyira közvetlenül kapcsolódna a tridentinus korszak ellenreformációs irányához, mint Mihály arkangyal győzelme.¹⁵ A Korintusiaknak írt második levél fejti ki, hogy az ördög milyen változatos színekben képes testet ölteni: szól az álapostolokról,

az álnok munkásokról, akik Krisztus apostolainak tettetik magukat, és a sátnról, aki a világgosszág angyalának mutatja magát. Szent Pál figyelmeztetését a tridentinus képek gyakran a Krisztus aktuális ellenségeit eltipró Mihály alakjában jelenítik meg, ahogyan az angyalok

5. kép. Guido Reni után Girolamo Frezza:
Szent Mihály legyőzi Lucifert. Rézmetszet.
London, British Museum, ltsz. 1874,0808.1848

¹³ Giovanni da San Giovanni, Róma, Santi Quattro Coronati, apszisfreskó, 1623. Lásd: Bernd Wolfgang LINDEMANN: *Bilder von Himmel. Studien zur Deckenmalerei des 18. Jahrhunderts*. Worms, Wernersche Verlagsgesellschaft, 1994. 98–99.

¹⁴ Johann Michael Rottmayr, Salzburg, Szentháromság-templom, kupolafreskó, 1697; Martin Knoller, Neresheim, bencés apátsági templom, kupolafreskó, 1773.

¹⁵ Sabine SCHNEIDER: Bayerisch-römisches Siegeszeichen: das Programm der Münchner Michaelskirche und seine zeitgenössische Rezeption aus der Perspektive der Einweihungsfestschrift. In: *Rom in Bayern: Kunst und Spiritualität der ersten Jesuiten*. Ausstellungskatalog, Bayerisches Nationalmuseum. Hg. v. Reinhold BAUMSTARK. München, Hirmer, 1997, 171–198.

az ő vezetésével nemcsak a pogányokat, hanem a protestáns prédikátorokként ábrázolt „eretnekeket” is elpusztítják.¹⁶

A szombathelyi katedrálisban azonban az arkangyal azért kapott külön kultushelyet, mert az ideköltöztetett vasvári társaskáptalan ősi titulusszentje volt. A püspök a kápolna oltárképéül Guido Reni közismert Szent Mihály-képe (5. kép) másolatát hozatta meg Rómából.¹⁷ A Reni-kép és az akadémikus barokk festészet több, nagy tekintélynek örvendő alkotása másolatok formájában éppen ebben az időszakban, a 18. század második felében tűnt fel nagy számban a magyarországi templomok oltárain.¹⁸ Abban, hogy Szily éppen e kompozíció másolatát helyeztette oltárra, a római barokk festészet akadémikus-klasszicizáló irányvonala iránti nagy-rabecsülése is kifejeződött.

Mint fent említettem, a Winterhalderrel 1798-ban kötött kontraktusban Szily Szent Mihály történetének megfestésével bízta meg a festőt, ám az arkangyal és a gonosz küzdelmét végül a Rómában szerzett oltárképpel jelenítették meg a kápolnában, így a mennyezetkép témája azt kiegészítve az utolsó ítélet lett. Az ábrázolás a téma archaikus formuláiból táplálkozik, annak a középkorban kikristályosodott ikonográfiai szabályait követi, amelyekkel Máté evangéliumának vízióit megjelenítették, s amely a tridentinus időszakban sem merült feledésbe.¹⁹ Krisztus szivárványon trónolva ereszkedik alá, a keresztet angyalok tartják mögötte, ő pedig „elküldi angyalait nagy harsonaszóval, s azok összegyűjtik választottait a négy égtáj felől” (Mt 24,31). A Bíró szavai a középkorban elterjedt formulák szerint nyitott könyvek lapjain látszanak. Az üdvözültek megszólítása Krisztus jobbán, a három gyermekangyal kezében látszik: „VENITE BENEDICTI PATRIS MEI POSSIDETE PARATUM VOBIS REGNUM A CONSTITVTIONE MVNDI. Math 25 N 34.” (Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba a világ kezdetétől nektek készített országot!) A kárhozottaknak szánt szavak azonban az oltárkép miatt nem a Bíró bal oldalán, hanem alatta olvashatók: „DISCEDITE A ME MALEDICTI IN INFERNUM ÆTERNVM QVI PARATVS EST DIABOLO ET ANGELIS EIVS Math: 25 V: 44. (sic!)²⁰” (Távozzatok színem elől, ti átkozottak, az örök tűzre, amely a sátánnak és angyalainak készült!)

Winterhalder freskóján az ábrázolás a Jelenések könyve motívumaival egészül ki: Mária és a Krisztus jobbán szálló angyalok a győztesek jutalmával, koszorúval és pálmaággal fogadják az üdvözülteket. A szivárvány alatt hét harsonázó angyal lebeg, egyik társuk alul, a képmező pereménél egy könyvet készül kinyitni, az élet könyvét, amelybe az ítéletre várók tetteit jegyezték föl (Jel 20,12). Az oltárképhez tematikusan és vizuálisan is a karddal és lángpallal ábrázolt angyalok kapcsolódnak a legszorosabban, amint nagy lendülettel alászállva vezérüket követik és a gonosz erőire készülnek lecsapni, megidézve az Apokalipszis 12. fejezetének mitikus küzdelmét, a mennyben támadt nagy harcot. Az aláereszkedő angyalok között egy csontvázat is láthatunk, a második, az örök halál jelképét, amely a kárhozottakra vár. A tridentinus korszak Szent Mihály-ábrázolásain gyakori formulát jelentett, hogy az angyalok harcában a mennyi sereget vezető arkangyalt az Atyaisten küldi harcba.²¹ A freskó révén az ol-

¹⁶ Egyik leglátványosabb példáját Matthäus Günther festette Maria Aich templomában (1734). Lásd: *Matthäus Günther (1705–1788): Festliches Rokoko für Kirchen, Klöster, Residenzen*. Hg. v. Tilman FALK–Norbert JOCHER. Ausstellungskatalog. München, Klinkhardt & Biermann, 1988. 360.

¹⁷ Eredetije: Róma, Santa Maria della Concezione, Cappella Barberini (1635). A Reni-másolat ma a sekrestyében látható, helyére pedig – miután a kápolna titulását megváltoztatták – Romanelli Mária-szobra került, amelyet a művész Raffaello *Sixtus-Madonnájának* főalakja nyomán mintázott.

¹⁸ A Szent Mihály-kép másik jelentős másolata a váci székesegyház mellékoltárán áll.

¹⁹ Yves Christe: *Das Jüngste Gericht*. Schnell & Steiner, Regensburg, 2001.

²⁰ Az idézett sor valójában a 41. vers.

²¹ Lásd Christoph Schwartz főoltárképét a müncheni jezsuita templomban (1597) és a kép nyomán készült *Trophaeum Bavarica* című metszetet: *Trophaea Bavarica: Bayerische Siegeszeichen*. Hg. v. Günter Hess. Regensburg, Schnell & Steiner, 1997.

tárképen látható angyalharc Krisztus gesztusának uralma alá került, így Winterhalder a gonosz és angyalai bukását összekapcsolta az ítélezőnek a kárhozottakat elutasító kézmozdulatával. A kárhozottaknak szóló szavakat tartó angyalok lefelé irányuló lendülete, a kép határait át-

törő mozgása ugyancsak erősíti a freskó és az oltárkép közötti jelenetszerű kapcsolatot.

A freskódekoráció felső zónájában további *grisaille*-angyalkák sorakoznak, akik a kápolna két oldalán a Bíró ítéletének megfelelő szimbólumokat hordoznak: az oltárfülke íve alatt és a boltozat sarkainak embléma-szerű medalionjain a kiválasztottak jutalmát, koszorút, koronát, pálma- és olajágat a jobb oldalon, míg az ítélet jelképeit, a mérleget, a kardot, a lángpallost és a halálfejet Krisztus balján. Az oltárfülke belső ívének tövében két urna áll: a Megváltó jobbán a mennyei szeretet tüze parázslik, amelynek füstje illatáldozatként száll az Atya felé (6. kép), míg túloldalt a pokol tüze lángol, amelytől irtó-va fordulnak el az angyalok.

Az oltár két oldalának festett fülkéiben az őrangyal és a Tóbiást vezető Rafael áll (7. kép). Mindkettejüket, akik az ember lép-teit vigyázzák Isten felé vezető útján, gyakran ábrázolták a gonoszt legyőző Szent Mihállyal.²² Az oldalsó lunetták medalion-

jai ótestamentumi történeteket ábrázolnak: Ábrahám áldozatát, akinek Izsákra sújtó karját az Úr angyala fogja le, és Hágárt, akit gyermekével együtt angyalok táplálnak a pusztában. A kápolna bal oldali falán nagyobb méretű, keretezett mezőben még egy *grisaille*-jelenet látható: Jákob álma. Az Ószövetség legnépszerűbb angyalos történeteiből látunk itt olyan válogatást, amely a hívek szeme elé tárja, hogy az égi lények miként vannak jelen a teljes üdvtörténetben, hogyan közvetítik Isten akaratát és kegyelmét az ember felé az Ószövetség idejében, a keresztény jelenben és a világ végén. A földi világba küldött angyalok az Isten és az ember közötti szövetség folytonos kísérői. Ennek fényében nyeri el értelmét az utolsó ítélet-freskó egyik leg hangsúlyosabb eleme, a szívárvány is. A szívárvány a téma ábrázolásának a középkorban általánossá vált motívuma, amelyet az isteni fenség Ezékiel és János látomásaiából ismert jelképek tartottak, de éppúgy kapcsolatba hoztak az Ószövetség nagy istenítélete, a vízözön történetében megörökített szívárvánnyal, amelyet Isten a bűnös világ elpusztítása után megbocsátása és az emberrel kötött új egyezsége jeleként küldött az égre. A képekkel foglalkozó tridentinus teológusok (így például a leuveni Johannes Molanus) ilyen értelemben nyilatkoztak a végítélet-ábrázolások szívárványmotívumáról.²³ A formula a 18. században sem volt ismeretlen, s bár térben és időben egymástól meglehetősen távol a mennyezetfestészetben is születtek példái,²⁴ Winterhalder inkább grafikai ábrázolásokról ismerhette.

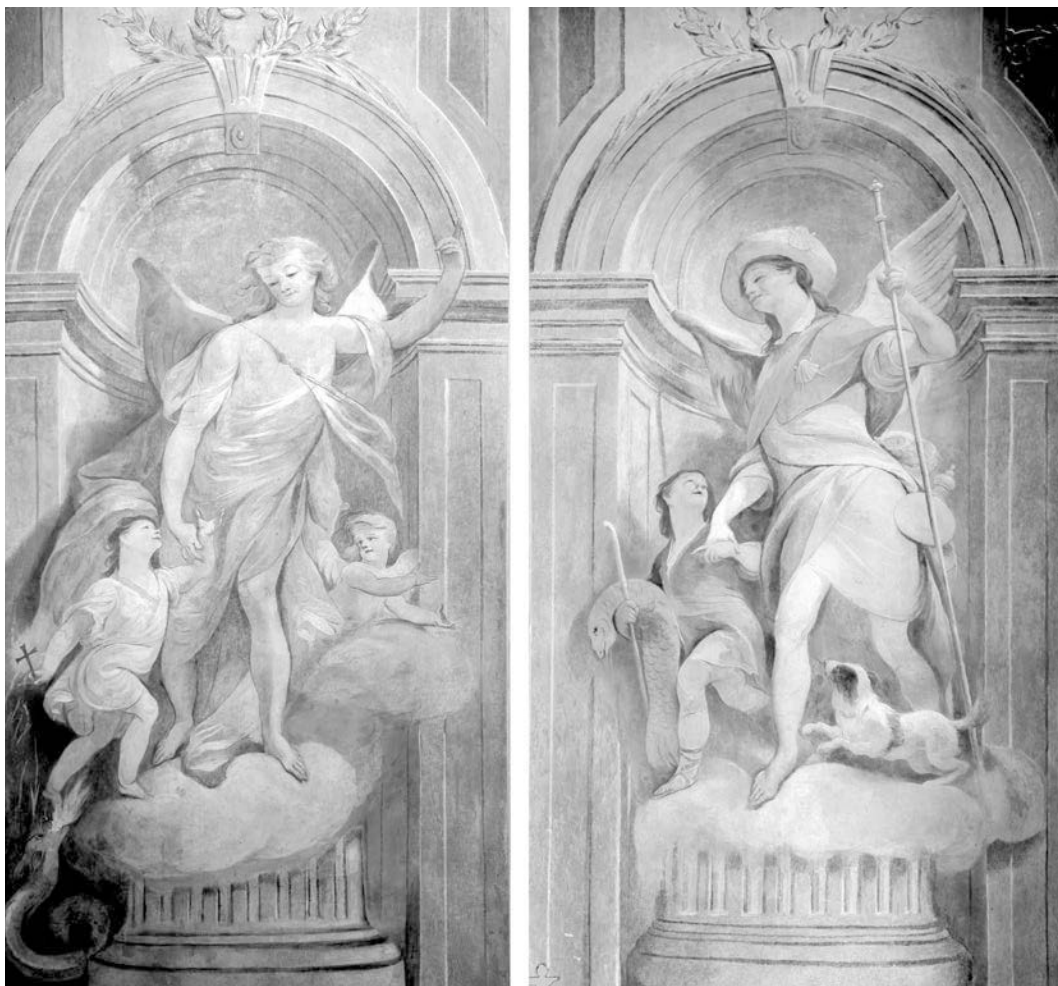
²² Annibale Carracci: Pietà-triptychon, 1604–1605, Róma, Galleria Nazionale d'Arte Antica, Carl Loth festménye, 1691, Ingolstadt.

²³ Johannes MOLANUS: *Traité des saintes images*. Louvain, 1570, Ingolstadt, 1594. Introd., trad., notes et index par François BOESPFLUG. Paris, Cerf, 1996. 2. 437.

²⁴ Johann Cyriak Hackhofer, 1716, Vorau, Ágoston-rendi templom, Johann Baptist Zimmermann, 1745, Wies, zárándoktemplom, Johann Christian Wink, 1791, Hörgerthausen, plébániatemplom.

6. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Füstáldozatot bemutató angyalpár*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, hevederív

7. kép. Ifj. Josef Winterhalter: *Őrangyal, Tóbiás és Rafael*, 1800.
Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, oltárfal

Egészen egyedülálló, ahogyan a mennyezetfestmény Máriát a jelenet részesévé teszi: szülei, Anna és Joachim társaságában, Krisztus jobbján áll, és az angyalokhoz hasonlóan koszorúval és pálmaággal várja az üdvözlötteket (8. kép). Nem a végétélet-jeleneteken megszokott közbenjáró szerepében, hanem Krisztus jegyeseként, Ecclesia megtestesítőjeként áll előttünk. Krisztus és Mária misztikus jegyessége a mennyei főpap és egyháza összetartozásának kifejezője. Winterhalter dramaturgiájában az égi menyasszony a jelenet aktív szereplője, aki a kiválasztottaknak átadja jutalmukat, a koszorút és a pálmaágot, szimbolikusan megpecsételve Isten és népe új, végleges szövetségét. A kápolna ikonográfiai programja ezen a ponton szervesen kapcsolódik a székesegyház mariológiai freskódekorációjához. Winterhalter utolsó ítélet-kompozíciójában szokatlanul hangsúlyos még Mária szüleinek jelenléte is. Anna és Joachim nem csupán a szent atyafiság gondolatának jegyében vannak itt, ami kidomborítja a Boldogasszony „minden keresztények anyja” szerepét, hanem azért is, mert a témához szorosan kapcsolódik

8. kép. Ifj. Josef Winterhalter: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép, részlet

Szent Annának a haldoklók, halottak patrónájaként való tisztelete.²⁵

Könnyen elképzelhető, hogy ezek a tematikus újítások, ikonográfiai lelemények magának Winterhaldernek tulajdoníthatók, aki Maulbertschhez hasonlóan kitűnt programszerkesztői képességeivel. Ami itt megnyilvánuló művészi nyelvezetét illeti, nem mond túlzottan sok újat róla, hiszen e művén is a Maulbertsch-ideáltípusok tőle megszokott ismétlését tapasztalhatjuk. A hasonló alakok halmozása és monoton ismétlése a szentély *Angyali üdvözlésén* is mutatkozott, itt leginkább a mennyei szcena alsó regiszterében összesűfolt angyalfigurákon feltűnő (9. kép).

Néhol azonban egészen üdítő részletekkel is meglepi a szemlélőt: a Tóbiás után futó spániel foltos szőrét olyan friss, laza festőiséggel modellálta, hogy szinte Gainsborough képeinek faktúráját juttatja eszünkbe.

Ahogy a székesegyház mariológiai ciklusát is kiegészíti egy történeti témájú oltárkép, Dorffmaister István *Szent István megalapítja a pannonhalmi bencés apátságot* című festménye, a kápolnában is helyet kapott egy históriaábrázolás, *A vasvári káptalan megalapítása*

9. kép. Ifj. Josef Winterhalter: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép, részlet

²⁵ BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998. 3. 120, 124.

10. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *A vasvári káptalan megalapítása*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, bejárati fal, részlet

(10. kép). A vasvári Szent Mihály-társaskáptalant III. Béla alapította 1172–1196 között. 1578-ban a török előrenyomulása miatt levéltárával együtt Szombathelyre költöztették, ahol a püspökség megalapításáig működött, majd az egyházmegye székeskáptalanja lett ²⁶ A lapos lunettába foglalt, monokróm festésű kép közepén lépcsős emelvényen zsinóros mentét és palástot viselve ül trónusán a szakállas aggastyánként ábrázolt király, és pecsétetes adománylevelet nyújt át a prépostnak, aki négy kanonoktársa kíséretében alázatosan meghajolva veszi át az okmányt. Balra ifjú pap mutat rá a vasvári káptalan birtokaira, a hegyes-dombos vidékre. A jobb oldali boltív alatt Szombathely korabeli látképe tűnik fel a kiépült egyházmegyei központtal.

Miután Winterhalder e megbízásokat teljesítette, az építkezés és a dekoráció munkálatai félbeszakadtak, és Herzan Ferenc püspöksége idején is szüneteltek. Igen jól mutatja a menyegyzetfestmények sérülékeny mivoltát, hogy már e rövid ideig tartó elhanyagoltság során is romlásnak indultak. Mivel a Herzan-korszakban az építkezés állt, a tetőszerkezet hibái miatt komoly beázások történtek. Eölbey kanonok a templom állapotáról szóló, a kamarához címzett jelentésében 1804-ben így írt: „az elhagyatott székesegyházban a denevérek és a madarak fészkeltek, a befolyó eső vize annak boltját megrongálta, a mennyezeti freskóknak már ekkor kész részét is megtámadta és a templom hajójában az állványok gerendái már-már rothadásnak indultak...”²⁷

Szombathely harmadik püspöke, Somogyi Lipót vette tervbe a mű folytatását. Ekkorra azonban már Winterhalder is meghalt, így a főhajó freskóinak kivitelezésére ismét új mestert kellett keresni. A megbízást a bécsi Anton Spreng kapta, aki 1807-ben 3400 forintért elvállalta, hogy megfesti a hosszház freskóját „Mária születésének ábrázolásával a megboldogult Maulbertsch által már elkészített vázlat alapján, egyéb, a mennyezethez tartozó építészeti díszítményekkel, és a római templomok ízlését követő díszítőelemekkel”, valamint „az orgonakarzat fölött Mária nevét néhány, a szeplőtelen fogantatásra utaló díszítménnyel”. És mindeze-

²⁶ SILL Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szerk. FABIÁN Árpád–SILL Ferenc. Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Hatóság, 1977. 173–242; ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas, 2000. 72.

²⁷ Idézi: PATTANYÚS Manga: *A szombathelyi székesegyház mennyezet- és falképeinek restaurálás-története*. Kézirat. [Budapest], 2000, 6. (KÖH Tervtár 38.649.)

11. kép. Franz Anton Maulbertsch: *Mária születése*, 1795.
Vázlat a szombathelyi székesegyház hosszházának
mennyezetképéhez, olaj, vászon, 66x46 cm, Praha,
Národní Galerie, Ltsz. O 2609

12. kép. Anton Spreng: *Mária születése*, 1807.
Szombathely, székesegyház, a hosszház elpusztult
mennyezetképe. Archiv fénykép,
KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

ket „teljes szorgalommal és művészettel” oly módon készíti el, „hogy azok az eme székesegyházban már létező Winterhalder-féle képekkel a lehető legjobban összhangban álljanak, és sem a színezést, sem a rajzot, kifejezőerőt és díszítőművészeteket illetően valódi műértőktől és művészek-től semmilyen megalapozott vagy a lényeges dolgokat érintő kifogás ne legyen támasztható”.²⁸ 1808-ban Somogyi még egy szerződést kötött Sprenggel: az oltárfülkék falára figurális és építészeti elemeket tartalmazó díszítőfestést készíttetett vele „vízfestmények” [*Wassermalereyen*] formájában.²⁹ A festő egyben elvállalta a még hiányzó mellékoltárképek megfestését is, amivel a székesegyház belső dekorációja teljessé vált.

Amikor Winterhalder az elsőként festett mennyezetképpel, az *Angyali üdvözléssel* ismét bizonyította sokat csodált Maulbertsch-utánzó képességét, és nem utolsósorban a vázlat továbbfejlesztésének és a képi panelek beépítésének azt a kreatív módszerét, amit mesterétől tanult, olyasvalamit mutatott fel, ami egyáltalán nem volt magától értetődő dolog a freskófestők körében. Ennek belátására elég a hosszház mennyezetképének sorsát megsejlelnünk.

²⁸ 1807. március 23. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88, A/18.

²⁹ 1808. augusztus 24. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88–89, A/19.

Szily legelső programvázlata szerint a hosszház freskója a négy nagy prófétának a hajópillérek fölött ülő szobra fölött a Máriára vonatkozó ótestamentumi próféciaikat ábrázolta volna, Mária születése pedig a négyezeti tér boltozatára került volna.³⁰ Miután azonban Maulbertsch a főkupolába Mária bemutatásának jelenetét javasolta, a Szűz születésének szcénája előbbre, a hajó boltozatára került, és az ótestamentumi próféciaik annak kísérőivé váltak. Szily a második, részletes programban sorolta fel először a Máriára vonatkozó ószövetségi szimbólumokat és prefigurációkat: „A kórustól a keresztházig terjedő második boltozatra Mária születése kerül, azonkívül az üresen maradt hely kitöltésére ismét jelképek, amelyek Máriára vonatkoznak, úgy mint: az előtűnő hajnalpír az Énekek éneke 6. fejezetének 9. sora szerint, azután a szentély Ezékiel prófétánál megénekelt, keletre néző külső kapuja, amely zárva volt, és amelyen egyedül Izrael Istene ment be. Ezékiel 44. fejezet, 2. sor. Ahogyan Gedeon gyapja is, amelyet imájára a harmat megnedvesített, míg a föld száraz maradt körülötte, és azzal ellentétben ismét csak kiszáradt, amikor a földet kívülről harmat lepte el, a Bírak könyve 6. fejezetének 37. sorában. A szent egyházatyák valamennyit Máriára vonatkozóan értelmezték.”³¹ A vázlat elkészültét Maulbertsch 1795 decemberében jelentette a püspöknek.³² Szily 1798 márciusában látta először, amikor Maulbertsch özvegyétől a három elkészült mennyezetkép-vázlatot megvásárolta. Schmutzer leírása kiemeli „a hely kitöltésére” odafejtett szimbólumokat: a felderengő hajnalfényt, Gedeon gyapját és a jeruzsálemi Templom keleti kapuját.³³ Ma két, vászonra festett olajvázlatot ismerünk, az egyik a fő jelenetet (11. kép), a másik Gedeont³⁴ ábrázolja, ám lehetséges, hogy e két kisméretű színvázlat egy nagyobb vászonfestmény kivágott részlete, s valaha egybe tartoztak.³⁵

A kész művet ezekkel összevetve eléggé egyértelműnek látszik Spreng eljárása: Winterhaldertől eltérően ő csupán a kézhez kapott *modello* redukált kompozíciójának felnagyítására vállalkozott: szó sincs továbbfejlesztésről, rögtönzésszerű komponálásról. A vázlaton viszonylag bőven részletezett fő jelenet esetében ez kevésbé zavaró, viszont a másik három oldalon – amelyekhez Maulbertsch szokása szerint bizonyára csak néhány fontosabb alakot vázolt fel – feltűnő a motívumok hiánya, s különösen bántó a sarkok üressége.

A négyszögű felületet Maulbertsch nagyjából úgy tervezte kitölteni, ahogyan a loukai és a prágai strahovi premontrei kolostor könyvtártermének mennyezetét: a középpütt mennyei fényben ragyogó fő motívumot az oldalak mentén körbefutó talajsíntelen jelenetek, figuracsoportok kísérik mind a négy oldalon külön nézőpontokra szerkesztett jelenetekként. A bejárat felől érkező szemlélő elsőként a négyezet felőli oldalra festett *Mária születése*-jelenettel szembesült, amely sokalakos, kiterjedt szcénája volt, és a freskófelület felét kitöltötte (12. kép). A kép pereme fölött lépcsőzetesen emelkedő platón helyezkedtek el a főszereplők: balra baldachinos ágyon feküdt Szent Anna, akinek szolgáló kínált frissítő italt, előtte, a nézőnek félig háttal a turbános Joachim, kezében nyitott könyvvel. Középen bölcső állt, jobbra a szülésnél segédkező asszonyok. A kis Mária a baba ölébe fektetett fehér kendőn ült, feje körül dicsfény ragyogott. A baba a jobb kezében tartott lepellel készült betakarni a gyermeket, balján három asszony elragadtatással csodálta az újszülöttet, egyikük a gyermek bepólyálására előkészített gyol-

³⁰ *Gedanken von der in neuer Dom Kirche aufführenden Mahlerey*. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 78–79, A/3.

³¹ Lásd 7. jegyzet.

³² Maulbertsch Szilyhez, 1795. december 27. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 110, B/II. 22.

³³ Schmutzer Szilyhez, 1798. március 3. Közli: JÁVOR Anna: Josef Winterhalder d. J. in Ungarn. In: *Josef Winterhalder d. J. (1743 Vöhrenbach – 1807 Znojmo). Maulbertschs bester Schüler*. Hg. Lubomír SLAVÍČEK. Ausstellungskatalog. Museum Langenargen am Bodensee. Langenargen–Brno, 2009. 145–159: 158, 10. jegyzet.

³⁴ Olaj, vászon, 23,3×26,3 cm, Budapest, Szépművészeti Múzeum, Grafikai Osztály, ltsz.: 737.

³⁵ *Késő barokk impressziók. Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807)*. Szerk. JÁVOR Anna–Lubomír SLAVÍČEK. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2009. 175, Kat. I. 39. (Jávor Anna)

csot tekint. Mária feje fölött spirálisan terebélyesedve angyalsereg repkedett, a felhőgomolyagokon centrális templomépület állt, homlokzatának közepén boltíves kapu idézte az Úr templomának örökké zárt keleti kapuját, Mária szüzességének szimbólumát. A kupolás építményt a felkelő nap sugarai övezték, megjelenítvén az Énekek énekében leírt hajnalfényt.

13. kép. Carlo Maratta nyomán: *Mária születése*. Rézkarc, 1645–1660. London, British Museum, ltsz. 1874,0808.1661

A jelenet megfogalmazását Jávor Anna Carlo Maratta képére vezette vissza (13. kép).³⁶ Ahogyan a bába kezében tartotta a kisdedit, ahogyan a segédkező asszonyok egymás felé fordulva beszélgettek és a csoportban a hozzánk legközelebb ülő nőalak a pólyát fogta, Maulbertsch szcénája valóban a metszetről is ismert Maratta-kompozícióra emlékeztetett. Más 17. századi példák (Guido Reni, Francesco Albani, Nicolas Poussin vagy Jacques Callot művein) az esemény ünneplő mennyei gyülekezettel bővült, amit festőnk már ikonográfiai közhelyként alkalmazhatott. A zsánerszerű részletek tekintetében további fontos előképeket nyújthattak a téma 18. századi velencei feldolgozásai, így Nicolò Bambini 1720 körüli, Andrea Zucchi metszetén népszerűsített oltárképe, amelynek középpontjában freskónkhoz hasonlóan bölcső áll (14. kép). Giovanni Battista Pittoni 1730-as években festett oltárképét³⁷ azért érdemes kiemelni, mert a mű Pitero Monaco által rézbe metszett kópiájának felirata a szombathelyi mennyezet programvázlatához hasonlóan az Énekek éneke 6,9 hajnaltér-metáforáját idézi. A bibliai szöveggörnyezet azért is releváns, mert a képen felvonuló, az újszülöttet ünneplő asszonysereget az Énekek éneke mátkájának örvendező társaihoz hasonlítja: „A lányok, akik látják, boldognak hirdetik, királynők s ágyasok ünneplik.”

A freskómező evangéliumi oldalán sziklás magaslat volt látható, jobbra, a háttérben a messzeségre nyíló kilátás (15. kép). A szikla tövében kicsiny,

lombos fa nőtt, amelynek tövében Mózes ült keresztbe tett jobb lábáról saruját levéve. Balról sűrű cserjés látszott, amelyből kiemelkedett az égő csipkebokor. A Kivonulás könyvének 3–4. fejezetében leírt jelenet az Angyali üdvözlés és Mária szűzi anyaságának prefigurációja, aki átadta magát a Szentlélek tüzeinek, mégsem égett el.³⁸ Az „Égő, és meg nem emésztetett tsipkebokor” a magyar Mária-énekekben is elterjedt titulus.³⁹

Az orgonakarzat felőli oldal tájképszínpadát fákkal és bokrokkal benőtt magaslat alkotja, háttérben a tenger víztükrével (16. kép). A figurák által előadott jelenet – megismételve a székesfehérvári kármelita templom mennyezetképének (17. kép) motívumát – Illés próféta

³⁶ Uo. 174, Kat. I. 38. Általános ikonográfiai vonások: *LCI* 2. 120–125.

³⁷ Franca Zava BOCCAZZI: Pittoni, *l'opera completa*. Venezia, Electa, 1979. Kat. I. 3.

³⁸ *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hg. v. Engelbert KIRSCHBAUM S. J. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1968–1976, I. 510–511.

³⁹ Idézet a Cavate litánia magyar változatából: *Katolikus egyházi énekek. 1660-as, 1670-es évek*. S. a. r. HOLL Béla. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992. B. 201. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15.)

*Andrea Zucchi, Sculp.
Natività di Maria Verg. Opera del K. Nicolò Bambini nella Chiesa di S. Stefano di Ven.^a
Dedicata à S. E. la Sig.^a Procuratressa Elena Badoen Pisani Cassiera della Compagnia di S. Anna*

14. kép. Nicolò Bambini után Andrea Zucchi: Mária születése.
Rézkar, 1720 körül. London, British Museum, Itsz. 1855,0609.1201

15. kép. Anton Spreng: *Mária születése*, 1807.
Szombathely, székesegyház, a hosszáz elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd

16. kép. Anton Spreng: *Mária születése*,
1807. Szombathely, székesegyház, a hosszház elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

Kármel-hegyi áldozatának történetét idézte (1Kir 18,30–46). Miután az égből érkezett tűz „megemésztette az égőáldozatot és a máglyát, még az árokban levő vizet is elnyelte”, Illés felküldte szolgáját, Elizeust, hogy figyelje, mikor küld az Úr esőt, maga pedig „fölment a Kármel csúcsára, leborult a földre, a térde közé rejtette arcát”. A tenger felől érkező felhőcske a leendő Istenszülő prefigurációja, „aki a megváltás jótéteményeivel árasztja el majd a világot”.⁴⁰ E kévéssé ismert Mária-szimbólum, amit Maulbertsch korábbi művéből hozott magával, nyilvánvalóan a festő javaslatára került a programba, ahogyan Elizeus póza, alulnézetből ábrázolt expreszszív karmozdulata is tükörképesen megismétlődött itt, egyben azt is bizonyítva, hogy Spreng milyen pontosan követte a neki átadott Maulbertsch-vázlatot. A Kármel-hegyi jelenet mellé a szombathelyi képmezőn egy másik, jóval elterjedtebb, a magyar imádságokban is jól ismert Mária-invokáció, Noé bárkája került, amelyet a festő baloldalt, a tenger vizén úszva ábrázolt.

A leckeoldalon a Bírak könyve 6–8. fejezetéből ismert ótestamentumi hős, Gedeon története elevenedett meg. Az Úr a midiániták elleni harc vezéréül szánta, angyalt küldött hozzá, aki az ifjúval az áldozatul hozott húst, kovásztalan kenyeret és levest sziklára helyezettette, majd kinyújtotta botját, mire tűz csapott ki a sziklából, és megemésztette az Úrnak szánt ajándékot (Bír 6,18–21). Gedeon az izraelita sereg élére állva másik csodajeleket is kért, így szólt Istenhez: „Ha valóban az én kezem által akarod megszabadítani Izraelt, amint mondtad, nézd, gyapjút teríték ki a szérűre. Ha csak a gyapjú lesz harmatos, a föld azonban száraz marad, ebből meg-

⁴⁰ MÁTÉFFY Brunó OCD: A székesfehérvári karmeliták. A székesfehérvári karmelita templom belseje (2. rész). *Kármel*, 6. 6–7. 1994. 10–11; SMOHAY András: Franz Anton Maulbertsch művei Székesfehérvárott. In: *Késő barokk impressziók*. 2009. i. m. 31–45: 38. a fehérvári freskó jelenetének előképekül Nessensthaler bibliaillusztrációját határozta meg. Ezt a szombathelyi mennyezetkép utólag megerősítheti, hiszen a Maulbertsch-vázlatra visszavezethető freskón a helyszín és a földre boruló próféta ábrázolásában még pontosabban követi a grafikai előképet.

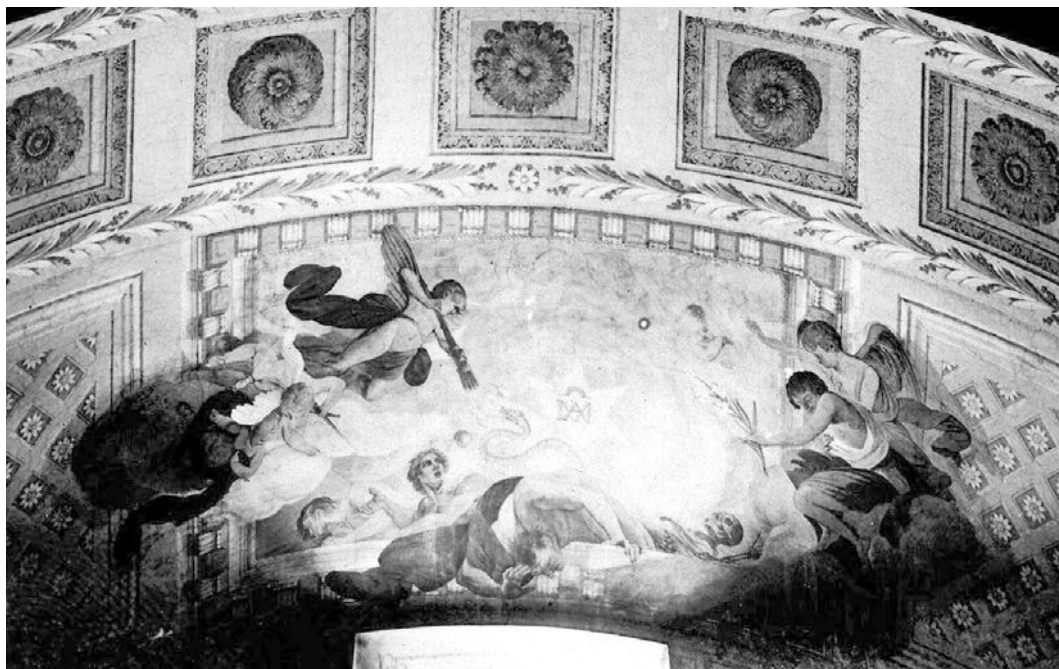
17. kép. Franz Anton Maulbertsch: *A Skapuláré Királynéjának megdicsőülése*, 1768.
Székesfehérvár, kármelita templom, mennyezetkép a szentélyben

tudom, hogy te szabadítod meg Izraelt a kezem által, amint mondtad.” Majd miután ez megtörtént, azt kérte, „a gyapjú maradjon száraz, s legyen harmatos körös-körül a föld” (Bír 6,36–40). Gedeon gyapja Mária szűzi anyaságának jelképe,⁴¹ a Boldogasszony gyakran ismételt invokációja⁴² lett. A freskón valószínűleg a két epizód együttes ábrázolása volt látható. Az égen angyal lebegett, aki botjával lángra lobbantotta a sziklahalomra állított edényt, amely körül sűrű füst gomolygott. Visszanézett a képmező bal oldalán álló Gedeonra, aki immár vezérként, római katonai viseletben állt, jobbában hegyes dárdát emelve a magasba. Az archív fényképről nem vehető ki, de talán a lebegő angyal alatti sziklán feküdt a gyapjú. A jelenetet két-két katona keretezte: balról lándzsás alakok figyelték a csodát, jobbról a nézőnek háttal ülő páros látszott, az egyik harcos bal kezének gesztusával társa felé fordulva, izgatottan magyarázta az eseményeket.

Mária életének ószövetségi előképekkel kísért ábrázolása nem ritka a barokk mennyezetfestészet történetében. Melchior Steidl az ellwangeri Schönenbergkirche szentélyének

⁴¹ *Marienlexikon*. Hg. Remigius BÄUMER–Leo SCHEFFCZYK. St. Ottilien, EOS, 1988–1994. II. 636; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, i. m. II. 125.

⁴² „Csudák csudája, / Gedeon gyapja, / Kire szállt égnek harmatja, / Malasztal teljes, / Istennek kedves / Virágszál, Jézus szent Anyja”: NÁRAY György: *Lyra Coelestis*. Tyrnaviae, Typis Academiae, 1695. 22. Továbbá lásd a *Boldog Asszony Nevezetiről és a Jesu Salvator* című énekeket: *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*. S. a. r. HOLL Béla. Budapest, Akadémiai, 1974. 44, 350. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7.) Kopcsányi Mártonnak a Mária-invokációkkal kapcsolatos, egyházatyákra hivatkozó elmélkedése (*A Boldog Szűz Maria élete*. Bécs, 1631) teológiai magyarázatot is nyújt a témához: uo. 452–455.

18. kép. Anton Spreng: *A szeplőtelen fogantatás allegóriája*, 1807.
Szombathely, székesegyház, az orgonakarzat elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

mennyezetén az Immaculata megdicsőülését (1711) négy medalionképpel egészítette ki, amelyek a megbízó kívánságára a loretoi litánia legfontosabb Mária-predikátumait jelenítik meg, s ott látjuk az áldozatot bemutató Noét és az égő csipkebokor előtt térdelő Mózeszt.⁴³ Joseph Wannennmacher Immaculata-freskóját (1754, Deggingen, Ave Maria-búcsújárótemplom, hosszházmennyezet) hat medalionkép övezi: ezek sorában Mária-szimbólumként ott az égő csipkebokor vagy az özönvíz után sértetlenül partra vetődött bárka („expers naufragii”).⁴⁴

Az orgonakarzat freskójának témája eredetileg Ábrahám áldozata lett volna.⁴⁵ A szeplőtelen fogantatás ábrázolását legkorábban az újabb, részletes tervezet említi, amely kitér arra, hogy a kép Máriát ne testi alakban, hanem allegorikusan jelenítse meg, „mivel Mária születése majd csak a második boltozaton következik”. Az érthetőség kedvéért javasolja Mária nevének odafestését, a kígyó ábrázolását az almával és a földgömbbel. További szimbólumként ajánlja a csipkebokrot, „amely ég, ámde nem hamvad el”, vagy az Énekek Éneke bogáncsok között nőtt liliumát, „illetve a szeplőtelen fogantatás más hasonló jelképeit, tetszés szerint kiválasztva és elosztva”.⁴⁶ Maulbertsch a képhez nem készített vázlatot, és Winterhalder sem jutott el a megfestéséig. Spreng a témát a mennyi erőknek a halál és a gonosz erők feletti győzelmeiként jelenítette meg (18. kép). A kép sémája a Mária nevének megdicsőülése-ábrázolástípust⁴⁷ követi: középpontjában felhős égbolton a Szűz ragyogó fényű hatszögű csillagba foglalt monog-

⁴³ Ernst GULDAN: *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv*. Graz–Wien, Hermann Böhlau, 1966. 233.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Lásd 30. jegyzet.

⁴⁶ Lásd 7. jegyzet.

⁴⁷ Lásd pl. Martin Engelbrecht metszetét: Gregor Martin LECHNER–Werner TELESKO: *Barocke Bilder-Eytherkeit. Allegorie – Symbol – Personifikation. Ausstellung des Graphischen Kabinetts des Stiftes Göttweig*. Benediktinerstift Göttweig, 1993. 181, Kat. 67b.

ramja állt, amely bevilágította a jelenetet. Alatta Szily programvázlatának megfelelően a kígyó és az alma utalt az eredendő bűnre, csontváz a halálra, a kép keretén kívülre görnyedő, lebukni készülő démoni alak és balra két, kétségbeesett arccal menekülő figura a legyőzött sátáni hatalomra. Mária diadalában angyalsereg segédkezett: az egyik angyal fent fáklya tűzével támadt a kígyóra, társa karddal volt felfegyverkezve, a jobb oldal fő figurája pedig a tisztaság szimbólumával, a liliummal igyekezett megfékezni ellenfeleit. A kép erőteljes illuzionisztikus hatással – az architektúra-festésnek némi egyszerűsítéssel a keresztházat díszítő rendszert megismételve (2. kép) – azt a benyomást keltette, mintha a figurák a boltozatba vájt nyíláson keresztül a templom terébe hatoltak volna: a figurák áthágták a festett kereteket, árnyékot vetettek a felületre. Kapossy János leírása szerint a freskómezőt „sötét, borongós” színvilág jellemezte „az okkersárga és kék, a sötétvörös és halványzöld barokk kontraszthatásával”.⁴⁸ Egyebekben Spreng művészi teljesítményét nemigen lehet megítélni, mivel a ránk maradt fényképfelvételek nagy valószínűséggel akkor készültek, amikor a freskók már nem voltak érintetlenek. 1894-ben Hidasy Kornél püspök a székesegyház belső restaurálási munkálatait kezdeményezte. A két évig tartó munkálatok folyamán előbb a szentély újult meg, majd a kereszthajó és a főhajó, végül a Szent Mihály-kápolna. „Az így megtisztított mennyezetképek ma is igen jó állapotban vannak – írta Kapossy 1922-ben –, csupán a nagykupola mennyezetéről hullt le kisebb-nagyobb darabokban az átázott vakolat, szerencse, hogy az így támadt foltok – még kedvező helyen lévén – az ábrázolást magát nem rongálták meg.”⁴⁹ De 1934-ben a MOB kérésére újabb felújítás kezdődött, és Mikes János szombathelyi püspök megbízásából ifj. Lődör Jenő festőművész „kijavította a romlásnak indult részeket és újra festette a hiányokat”.⁵⁰ A hosszház és az orgonakarzat mennyezetképéről fennmaradt archív fényképen jól érzékelhető a fejek modern átfestése.

János Jernyei Kiss

Maulbertsch's Heritage and the Ceiling Decorations of the Cathedral of Szombathely 3. *The Conclusion to the Story*

Josef Winterhalder the Younger made his appearance first as the loyal pupil of Maulbertsch when painting the ceiling decorations of the cathedral of Szombathely's choir and crossing and then emerged as a late master of Baroque illusionistic compositions. When János Szily concluded a contract with him in September 1798, he commissioned him to paint, in addition to the dome and its pendentives (on which I have written in an earlier article), the vaulting and aisle walls of the transept and the Saint Michael Chapel.

⁴⁸ KAPOSSY 1922. i. m. 41. E helyütt nem térek ki a hat mellékkápolna falára festett „vízfestményekre”, amelyekre Somogyi 1808. augusztus 24-én kötött szerződést Sprenggel, aki egyben elvállalta a még hiányzó mellékkoltárképek megfestését is, amivel a székesegyház belső dekorációja teljessé vált. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88–89, A/19. Minden egyes oltár fölé az oltárképen ábrázolt szent jelvényeit tartó angyalcsoport került, az oldalfalakra pedig „a templom architektúrájának megfelelő díszítőműveket” festettek. Az elkészült dekorációról sem részletes leírás, sem fényképfelvétel nem maradt fenn, mindössze Géfin Gyula vázlatos tartalmi ismertetésére hagyatkozhatunk, aki felsorolja a képciklus fő jeleneteit: GÉFIN 1943 i. m. 32–36. Az archív fotóanyagban csupán egyetlen felvételen, a Szent István-kápolna összképén vehetők ki a dongaboltozatra festett angyalalakok: KÖH Fotótár 026.436 PD.

⁴⁹ KAPOSSY 1922. i. m. 36, PATTANTYÚS 2000 i. m. 6.

⁵⁰ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi székesegyház*. Szombathely, Martineum, ²1945. 46.

The decoration of the transept was first mentioned four years earlier during discussions with Maulbertsch. For the vaulting and the aisle walls the bishop intended “stories befitting the altars of Saint Martin and Saint Quirinus” (the side altars of the transept). In the case of earlier, larger cycles, such as the parish church in Pápa or the bishop’s palace in Szombathely, Maulbertsch had only discussed the subject matter of smaller or less important pictures that were painted in the grisaille with the people who were commissioning the wall paintings during the actual execution of the compositions. Decisions regarding the topics of these secondary scenes had been almost entirely entrusted to him. Winterhalder, Maulbertsch’s successor, painted a group of angels worshipping the saints above the side altars and groups of angels painted in grisaille in niches at the base of the vault (with attributes and heavenly rewards of the saints). In the quadrangular fields on the aisle walls, above the confessional booths and the portals leading to the side spaces, four wall paintings were made: in the southern transept Saint Quirinus is dragged to Sabaria and the prison guard Marcellus is baptised, and in the northern transept there is a depiction of Saint Martin with the beggar and the Dream of Saint Martin.

For the decoration of the Saint Michael Chapel located on the right-side of the choir and accessible from the northern transept, the canon János Eölbey concluded a contract with Winterhalder in 1800. The archangel was given a separate place of worship in the cathedral of Szombathely because he was the ancient patron saint of the collegiate chapter of Vasvár, which had been transferred here. For the altarpiece of the chapel, bishop Szily himself had brought a copy of Guido Reni’s well-known Saint Michael painting from Rome. As a complement to this subject, the vault was decorated with the scene of the Last Judgement. This depiction stems from archaic formulas of the subject, following the iconographical rules that had already crystallized in the Middle Ages. Nevertheless, it is made unique by the manner in which Mary is depicted in the company of her parents, Anna and Joachim, standing to the right of Christ and, like the angels, awaiting the blessed with wreaths and palm branches. This motif links the composition of the chapel to the iconographic program of the cathedral, namely the fresco cycle centring around the figure of the Virgin Mary.

To the right of the altar Winterhalder painted the figure of the Guardian Angel and to the left a depiction of the Archangel Saint Raphael. The wall bears his painting of the Dream of Jacob in the manner of a relief, and one finds a depiction of the foundation of the chapter of Vasvár above the entrance in a lunette. The architectural details were painted by Martin Michl.

Following the death of Winterhalder, in 1807 Lipót Somogyi, the third bishop of Szombathely, commissioned Anton Spreng from Vienna to decorate the nave. Spreng painted a fresco of the Birth of Mary based on sketches by Maulbertsch. A comparison of the finished work with the surviving fragments of the study sheds light on Spreng’s creative process: contrary to Winterhalder, Spreng merely enlarged the rough composition he received as a preparatory study. Lastly, he painted the Immaculate Conception above the organ-loft. The composition recalls the allegorical depictions of the Glorification of Mary and represents the subject as the triumph of heavenly powers over death and evil forces.

Salamon Gáspár

„Aztán vigyázzon, el ne csússzék...”

Elmélet, gyakorlat és fontolva haladás a műegyetemi Schulek-tanszéken¹

„Üljön le ide élém» – mondja a professzor és jó ideig nézi a tervet. »Nem rossz« – mondja, és azután csendesen beszélni kezd. Elmondja a maga elgondolását a stílusokról, a magyar múlt építészeti hagyományairól, a magyar értelmiség és speciálisan a magyar építész kötelező hivatásáról, a mai építészeti forradalomról, annak magyarországi változatairól, helyes és téves igazodásairól, túlzásairól, tanulságairól. [...] Búcsúzáskor még azt mondotta: »Aztán vigyázzon, el ne csússzék...«²

Kós Károly visszaemlékezése nem csupán az oktató Schulek Frigyes alakját őrizte meg az utókor számára, hanem egyúttal azt a szimbolikus jelenetet is, amelynek során a 19. század egyik prominens építész „átadta a stafétabotot” ifjú tanítványának, aki nem sokkal később a 20. század építőművészetének egyik legjelentősebb alakjává vált. A Schulek-tanszék sajátos, a 19. és a 20. századhoz egyaránt számos szállal kapcsolódó jelensége a magyar építészet történetének, hiszen elválaszthatatlan mind a mester személyétől és historizáló szemléletétől, mind a századforduló újszerű művészeti áramlataitól, amelyek a hallgatók révén beszivárogtak a Műegyetem falai közé is. Tanulmányomban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található Schulek-hagyaték³ műegyetemi vonatkozású jegyzeteinek feldolgozása alapján ismertetem a mester elméleti oktatásmetodikájának főbb vonásait, majd a gyakorlati képzés egyes kérdéseit érintem a fennmaradt töredékes hallgatói rajzi állomány⁴ bemutatásával, végül elemzem azt a hallgatók újszerű kezdeményezéseit támogató és egyszerre korrigáló oktatói attitűdöt, amely Schulek Frigyes sajátja volt.

*Salamon Gáspár egyetemi hallgató,
ELTE BTK, Művészettörténeti Intézet
Kutatási terület: a 19. századi építészet
története, a századforduló építészetének
története, az építészképzés története
E-mail cím: gasparsalamon@gmail.com*

*Gáspár Salamon university student,
Eötvös Loránd University, Faculty of
Humanities, Institute of Art History
Areas of research: history of
19th-century and turn-of-the-century
architecture, history
of architectural education
Email: gasparsalamon@gmail.com*

¹ Külön köszönettel tartozom egyetemi témavezetőimnek, Gosztonyi Ferencnek és Papp Gábor Györgynek meghatározó iránymutatásaiért. Köszönöm továbbá Katona Júlia, Novotnik Ádám, Sisa József és Veress Dániel fontos szakmai tanácsait.

² Kós Károly: *Életrajz*. Közread. BENKŐ Samu. Bukarest, Kriterion, 1991. 46.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye Ms 5029–5031.

⁴ A fennmaradt hallgatói rajzok zömét a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszéke őrzi. Kutatásaim során 20 tervről állapítottam meg, hogy Schulek idejében keletkezhetett mint hallgatói rajz vagy oktatási segédanyagként felhasznált mintalap. A tervanyag feldolgozása, illetve katalógizálása a kézirat lezárásának időpontjában is folyt, így további rajzok előkerülése várható. Ezúton köszönöm Krähling Jánosnak és Kiss Zsuzsannának a hasznos információkat, illetve a lehetőséget a tervanyag felületes átvizsgálására.

I.

„Ezt az alapvető tudományt teljes eredetiségében és szűzies tisztaságában igaz szeretettel kell ápolni és tanítani, és kiolthatatlan vonalakkal kell belevésni az ifjú építési generatio emlékébe, mert ez adja azt a sziklaszilárd talajt, amelyen tovább építve az építőművészetet, mint illet, fejleszthessék és hogy a modern irányú áramlatok kinövéseit kerülni tudják”⁵ – nyilatkoztatta ki a Műegyetem Építési Szakosztályának tanári kara egy 1905-ben kelt véleményes jelentésben. A szöveg, ahogyan az Ókori Építéstani Tanszék leendő vezetőjének⁶ munkakörét leírja, velős összefoglalását adja annak, hogy miért tekinthető a 20. század első évtizede önálló fejezetnek a magyarországi építészképzés történetében: az oktatásban még élt a 19. század tudományosságának és művészetének öröksége, azonban a feltörekvő „haladó” építészeti irányzatok népszerűsége számos újszerű művészeti kérdés kapcsán válaszára ösztönözte a műegyetemi professzorokat. A tudományos alapok hangsúlyozása nem meglepő, hiszen az „építési műtörténet” diszciplínája meghatározó szerepet játszott a műegyetemi építészképzés intézményesülése során.⁷ Ahhoz, hogy a századfordulóra az „építési műtörténet” – amelyet ma inkább építészettörténetnek mondanánk – a műegyetemi képzés talán legmeghatározóbb elemévé váljon, szükség volt Steindl Imre és Hauszmann Alajos professzorok három évtizedes munkájára. Az ő nevük által fémjelzett korszakban alakult ki a műegyetemi könyvtár mai napig jelentős mintakönyvi gyűjteményének alapja,⁸ vált hagyománnyá a hallgatói felmérések⁹ és kirándulások szervezése, rendszeresült egy kérlelhetetlen szakmaiságon és tudományosságon alapuló elméleti és gyakorlati oktatási módszertan. Mindez ahhoz vezetett, hogy a Műegyetem Építési Szakosztályán a politechnikumi szintről induló, később az egyetemi rang és annak minden áldása ellenére kezdeti nehézségekkel küzdő építészképzés helyébe a 19. század utolsó évtizedére olyan oktatási struktúra lépett, amely felvehetette a versenyt a nyugati akadémiákkal és műszaki egyetemekkel. A német nyelvterület felsőoktatási intézményei kezdettől fogva mintául szolgáltak arra, hogy Magyarországon is egy olyan képzési koncepció alakulhasson ki, amely a történeti stílusok magas szintű oktatására épül. Ezt főként azok a professzorok segítették elő, akik külföldi akadémiákon végezték tanulmányaikat, majd hazatérve külhoni tapasztalataikat itthon kamatoztatták.¹⁰ Ilyen volt az idézett 1905-ös véleményes jelentés aláírói közül a berlini

⁵ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Levéltár [a továbbiakban BME Lt.] 3/a, Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv 1905. VI. 9-én, csatolt véleményes jelentés. Ennek pandantját lásd LECHNER Ödön: A magyar építés. *Jövendő*, 1. 1903. 33. szeptember 27. 32. – „A műegyetem nem az építő-művészetet fejleszti az ifúságban, hanem az építő-tudományt tanítja. A tudomány pedig csak szilárd alapokon állhat.”

⁶ Az Ókori Építéstani Tanszék 1904-ben Czigler Győző halálával üresedett meg.

⁷ Bővebben a 19. század építészképzéséről: SZENTKIRÁLYI Zoltán: Adatok a magyar építészképzés történetéhez. *Építés – Építészettudomány*, 3. 1972. 439–465; SISA József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1994; KOROMPAY György: Steindl Imre és Schulek Frigyes alakja a műegyetemi hagyományban. In: *Steindl Imre (1839–1902) építész, műegyetemi tanár emlékezete. Steindl Imre születésének 150. évfordulója alkalmából a BME Építészettörténeti és Elméleti Intézete által 1989. május 16.-án rendezett tudományos konferencia előadásai*. Szerk. HORVÁTH Alice. Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem 1989. 9–19.

⁸ Vö. A M. Kir. József-Műegyetem könyvtárának címjegyzéke. Budapest, M. Kir. József-Műegyetem, 1874.

⁹ SISA József: Steindl Imre, a műemlékrestaurátor. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004. 299–313: 300.

¹⁰ Bővebben lásd József SISA: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 37. 1985. 1–8; SISA József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. *Művészettörténeti Értesítő*, 45. 1996. 169–186; PAPP Gábor György: Berlini magyar aranyifjak építészeti tervei. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 254–266; PAPP Gábor György: Architekturausbildung nach Berliner Vorbild an der TU Budapest. *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 417–431.

Bauakademie egykori hallgatója, Hauszmann Alajos, a Bécsben Theophil Hansen köréhez tartozó Pecz Samu, valamint az akkori legidősebb magyar *Schmidt-Schüler*, Schulek Frigyes is.

A műegyetemi Schulek-tanszék története a 1902/03-as tanévben kezdődött, amikor Ferenc József az elhunyt Steindl Imre helyébe Schulek Frigyeszt nevezte ki a középkori műépítéstan nyilvános rendes tanárának.¹¹ Az idős mester ettől fogva egy következetes, egységes oktatási koncepció kialakításán fáradozott. Összesen négy tantárgyat örökölt Steindltől: a *Középkori építési alaktan*¹² című órákkal kezdődött meg a második évfolyamban a hallgatók megismeretése a középkori építészettel, a harmadévesek a *Középkori építés története*¹³ néven futó, tervezési gyakorlattal bővített előadást hallgatták, majd az utolsó évben a *Középkori építkezés fejlődéstörténete*¹⁴ című, alacsony óraszámú előadása mellett Schulek tervezési gyakorlatot tartott a hallgatók egy részének.

A Schulek által felépített tananyag rekonstrukciójához mindenképpen megvizsgálandó, hogy az idős mester milyen forrásokból kompilálta az előadásokhoz készített jegyzeteket.¹⁵ Néhány kivételtől¹⁶ eltekintve Schulek az órákra készülve mintakönyvekhez nyúlt, amelyek közül több tucatot felhasznált, azonban a legtöbbre csak mint képi segédanyagra hivatkozott, a táblákhoz kapcsolódó szakszövegből jelentősebb részleteket csak néhány kötetből vett át. Elsősorban a harmad- és negyedévesek tárgyainak alapjául, egyúttal Schulek legfontosabb oktatási markójául szolgáló, Georg Dehio és Gustav von Bezold által összeállított *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*¹⁷ című munkából kölcsönzött egybefüggő szövegrészeket, de az alaktani előadásokhoz kapcsolódóan egyéb mintakönyvek is közvetlen felhasználásra kerültek.

A kéziratos anyagban¹⁸ „DB.” rövidítéssel jelölt, Schulek legtöbb előadásának alapját képező DEHIO–BEZOLD átfogó, korszerű kutatási eredményeket közlő összefoglalása volt a középkori szakrális építészetnek.¹⁹ A harmad- és negyedéves tárgyak jegyzeteinek zöménél

¹¹ M. Kir. József-Műegyetem. Szakosztályi órarend az 1902–1903. tanév I. felében. Budapest, A Pesti Lloyd Kiadó Könyvnyomdája, 1902. 9.

¹² A Középkori építési alaktan a műegyetemi program szerint heti hat gyakorlati órában tartott, igény szerint előadásokkal kiegészített tárgy volt. A tantárgy rövid leírásában ennyi szerepel: „Középkori szerkesztések és műrészletek ismertetése. Jellegzetes példák rajzolása.” (A Magyar Királyi József-Műegyetem programja az 1903/1904. tanévre. Budapest, A Pesti Lloyd Kiadó Könyvnyomdája, 1903. 32.) Sem a tantárgyak megnevezésében, sem a tanórák számában nem történt számottevő változás Schulek Frigyes tanári működése alatt.

¹³ A *Középkori építés története* című előadás a műegyetemi tanterv szerint a román építészet történetét foglalta össze. A tanrendben szereplő rövid leírás így határozza meg a tananyagot: „Az építés szerkezeti és művészeti fejlődése a korai középkorban. Jellegzetes példák rajzbeli feldolgozása.” (A Magyar Királyi József-Műegyetem programja az 1903/1904. tanévre. Budapest, k. n., 1903. 32.).

¹⁴ *Középkori építkezés fejlődéstörténete* címmel futott Schulek Frigyes negyedéves hallgatóknak tartott két féléves előadás-sorozata. Hetente csupán két előadásra került sor, az eddigiekkel ellentétben hozzákapcsolt gyakorlatok nélkül.

¹⁵ MTA KIK Kézirattára Ms 5029–30.

¹⁶ Schulek nem kizárólag a vonatkozó szakirodalom eredményeit használta fel, hanem olykor pályatársai szóbeli vagy írott közléseit is. Schulek Frigyes kéziratai között található egy autográf irat, amely egy Steindl Imre által készített, gótikus művészetet tárgyaló építészettörténeti bevezető másolata (MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.). Szintén Steindltől örökölt egy magyarországi műemlékeket bemutató feljegyzést, amely Melha Tibor műegyetemi építészhallgató révén került Schulek Frigyes birtokába (MTA KIK Kézirattára Ms 5029/19.). Ki kell még emelni azon jegyzeteit, melyeket Heinrich Schmidt müncheni professzor előadásai alapján állított össze (MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.).

¹⁷ Gustav Theodor Friedrich von BEZOLD–Georg DEHIO: *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, historisch und systematisch dargestellt von G. Dehio und G. von Bezold*. I–VIII. Stuttgart, Cotta, 1887–1901.

¹⁸ MTA KIK Kézirattára Ms 5029–5031.

¹⁹ Vö. Erich HUBALA: Georg Dehio (1850–1932): Seine Kunstgeschichte der Architektur. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 46. 1983. 1–14.

megfigyelhető, hogy a DEHIO–BEZOLD egyes szemelvényei szó szerinti fordításban szerepelnek bennük,²⁰ sőt a kéziratokon végigvonuló dátumozás arról is árulkodik, hogy a lefordított szövegrészletek előadásról előadásra pontosan olyan sorrendben követték egymást, ahogyan a DEHIO–BEZOLD lapjain szerepeltek.²¹ Mivel Schulek jegyzeteit olykor saját gondolataival is megtoldotta, úgy fogalmazhatunk, hogy előadásaira készülve a DEHIO–BEZOLD első kötetének egyfajta kritikai fordítását készítette el.

Míg Schulek a DEHIO–BEZOLD fordításánál jórészt hű maradt az eredeti szöveghez, és csak széljegyzetekkel bővítette azt, addig az alaktani előadásokhoz használt mintakönyvek anyagát igencsak átdolgozta. Mivel a középkori építészet alaktanába úgy vezette be hallgatóit, hogy általános összefoglalás helyett egy-egy emlékcsoport jellemzőit igyekezett a lehető legrészletesebben bemutatni,²² olyan mintakönyveket használt fel, amelyek az egyetemes építészettörténet viszonylag kis szegmensét mutatják be monografikus igényen. Amikor a közép-szíriai ókeresztény építészet alaktana alkotta a tananyag alapját, akkor Melchior de Vogüé *Syrie Centrale*²³ című munkáját, a lombard építészeti alaktan bemutatásához Fernand de Dartein *Étude sur l'architecture lombarde*²⁴ című művét, míg a normann alaktani előadásokhoz Emmanuel Ruprich Robert *L'architecture Normande aux XIe et XIIe siècles en Normandie et en Angleterre*²⁵

²⁰ MTA KIK Kézirattára Ms 5030/3. „DB. p. 253. Az első keresztes hadjárat nemzedéke épülőfélben látta a francia-román mesterművek legnagyobb számát; ezek legtöbbjét oly nagy méretes viszonyok szerint alapították, hogy csak a későbbi utódok láthatták azoknak befejezését. A kor eseményei kiváltották a nép phantasiájának legmélyében rejtett erőit; a vállalkozó szellem megkívánta az újat, nagyot, eszményit; a hadba vonulók hagyományai és a velők buzgótságban versengő viszsamaradottak adományai templomok céljaira az anyagi segédeszközöknek pazar bőségét állította rendelkezésre.” Vö. DEHIO–BEZOLD 1887–1901. I. i. m. 253. „Die Generation des ersten Kreuzzuges sah die Mehrzahl der Meisterwerke des französisch-romanischen Stils im Bau begriffen, meistens auf so grosse Verhältnisse angelegt, dass allerdings erstspätere Geschlechter die Vollendung erlebten. Die alle tiefsten Kräfter der Volksphantasie entbindenden Zeitereignisse, der Hinweis der Unternehmungseigenen auf der Neue, Grosse, Ideale, und nicht zuletzt der plötzliche Überfluss an materiellen Hilfsmitteln, den Vermächtnisse der abziehenden Kreuzfahrer und wetteifernde Frömmigkeit der Zurückbleibenden der Kirche zuwandten, dies alles vereinigte sich zu einem Aufschwung des Baugeistes, der den geschichtlichen Betrachter noch heute mit freudig nachempfindendem Staunen erfüllt.”

²¹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/1–20. Például harmadévből a műtörténeti bevezetőt követően a DEHIO–BEZOLD ókeresztény művészetet tárgyaló első könyvére (*Der christlich-antike Stil*) támaszkodott. Az átvett fejezetek (zárójelben a DEHIO–BEZOLD megfelelői): „Centrál építkezés” (*Der Zentralbau*), „Egyszerű köröndök” (*Die einfache Rotunde*), „Kereszt alaprajzú épületek” (*Kreuzförmige Anlagen*). A San Lorenzóról szóló excursust a romanika tárgyalása követte (*Der romanische Stil*): „Általános rész” (*Allgemeines*), „Centrális építészet” (*Der Zentralbau*), „Kereszt alaprajzú basilikák” (*Die kreuzförmige Basilika*), „Két szentélylyel rendelkező basilikák” (*Doppelte Chöre*), „Két kereszthajós basilikák” (*Doppelte Transsepte*), „Krypta” (*Krypta*). Az utolsó alfejezet (*Der innere Aufbau*) alapján az épületek belső felépítését mutatta be elsősorban a támaszok, valamint a boltozás kérdéskörét vizsgálva. DEHIO–BEZOLD *Der romanische Stil* című könyvének további fejezetei topografikus bontásban mutatják be a román építészetet. E fejezetek közül harmadévből kettőt, a „Laposan fedett basilika Németországban” (*Die Flachgedeckte Basilika in Deutschland*), valamint a „Laposan fedett basilika Itáliában” (*Die Flachgedeckte Basilika in Italien*) címűt adta elő. Míg ezen előadások nem szerepeltek minden évben a tananyagban, addig mindig helyet kapott a félév záróakkordjaként a DEHIO–BEZOLD utolsó, *Einzelglieder und Dekoration* című fejezete, amely az oszlopok, pillérek és párkányzatok részletképzését vizsgálja.

²² Erre utalhatott Nagy Virgil is 1921-ben, Schulek Frigyes emlékünnepe elmondott beszédében, amikor kiemelte, hogy Schulek nem a tananyagot tömörítve előadó műegyetemi metodikát követte, hanem az építészettörténet egy-egy fejezetét részletesen, a kutatómódszertanba is betekintést nyújtva tárgyalta. Lásd Schulek Frigyes emlékünnepe. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 55. 1921. 225–226.

²³ Melchior de VOGÜÉ: *Syrie centrale, architecture civile et religieuse du Ier au VIIe siècle*. Paris, Baudry, 1877.

²⁴ Fernand DARTEIN: *Étude sur l'architecture lombarde et sur les origines de l'architecture romano-byzantine*. Paris, Dunod, 1865.

²⁵ Emmanuel RUPRICH-ROBERT: *L'architecture Normande aux XIe et XIIe siècles en Normandie et en Angleterre*. Paris, Librairie des imprimeries réunies, 1889.

címmel megjelent mintakönyvét használta fel.²⁶ Noha az említett művek topografikus rendben tárgyalják a vizsgált emlékeket, Schulek alaktani jegyzeteiben ennek semmi nyoma: az egyes építészeti részleteket, szerkezeteket alaki hasonlóságuk szerint csoportosította.²⁷ Fontos oktatás-módszertani problémára tapintott rá Schulek, és ezzel ő maga is tisztában lehetett, hiszen az alaktani előadások összeállításánál felmerülő gondolatait egyik bevezetőjében hallgatóival is megosztotta: „Alaktan beosztási módja: némi önkény dolga, u. i. teljes kifejtett szerkezetről, sőt történeti fejlődésük szerint összefüggő sorozatban álló szervezeteknek részekre szedéséről van szó. Egyik kezdi a legfontosabb szerkezeti eszméken. De mi a legfontosabb? Másik rendezi a megjelenés szerint. Külsőségekből kiindulni? Harmadik veszi a részleteket véletlen sorozatban a nevek betűrendjében: szótári rend.”²⁸ Schulek végül egy összehasonlító tematikát alakított ki, amelynek számos példát és párhuzamot felsorakoztató módszere, *mutatis mutandis*, tetten érhető mindegyik alaktani előadás-sorozatában. Az épület strukturális prioritásainak megfelelően az alaprajztól kezdve, az elengedhetetlen tartó- és fedőelemeken keresztül fokozatosan jutott el a legapróbb faragványokig a szíriai, a lombard és a normann építészeti alaktan bemutatásánál egyaránt. Ez a rendezőelv minden esetben meghatározta a másodéveseknek tartott előadások tematikáját. Az első szemeszterben egy általános építészettörténeti áttekintés után különféle alaprajzok bemutatásával kezdődtek az alaktani stúdiumok, majd a tartószerkezetek, a mennyezetképzés, végül a nyílások tanulmányozása következett.²⁹ A második félév rendszerint az apróbb építészeti részletek vizsgálatával, osztályozásával telt. A harmadéveseknek tartott *Középkori építés története* című tárgy tematikája szigorúan követte a DEHIO–BEZOLD felépítését, ennek megfelelően nagy hangsúly esett az ókeresztény építészetre: olyannyira, hogy Schulek az első félév egészét feláldozta arra, hogy leadja a DEHIO–BEZOLD *Der christlich-antike Stil*³⁰ című könyvét (*Buch*). A második félévben már sor kerülhetett a *[Der] romanische Stil*³¹ című könyvre, amelyben Schulek rendszerint – olykor egy-két fejezet kihagyásával – az *Einzelglieder und Dekoration* címet viselő fejezetig jutott el júniusra.³² A negyedik évfolyamnak tartott *Középkori építkezés fejlődéstörténete* néven futó, alacsony óraszámú előadás-sorozata keretében már csupán néhány kérdés tárgyalására kerülhetett sor, továbbra is a DEHIO–BEZOLD alapján. A szűkös időkeret, valamint a korábbi években leadott tananyag periodizációja (a harmadévesek ideális esetben is csak a második szemeszterre jutottak el a román építészetig) azt eredményezte, hogy a negyedik évben az órákon még mindig romanikát tanultak a hallgatók. Az első szemeszterben főként a boltozási technikákról esett szó a DEHIO–BEZOLD *Der Gewölbebau in seinen Grundformen*³³ című fejezete alapján, majd a második félévben az egyhajós, dongaboltozatos teremtemplomokat (*Einschiffige Säle mit*

²⁶ Schulek kéziratának köszönhetően tanári kinevezésétől nyugdíjazásáig minden egyes évről tudjuk, hogy mely építészeti emlékek vizsgálatán keresztül oktatta az alaktant: az 1903/04-es tanév folyamán „közép-syriai” ókeresztény emlékek adták az alapot, 1904/05-ben a lombard építészeti alaktantát mutatta be, az ezt követő két tanévben a 11. századi normann építészeti volt a tananyag. Az 1907/08-as tanévben ismét Közép-Syria ókeresztény építészete, 1908/09-ben pedig újfent a lombard építészeti került előadásra. 1909 szeptemberében újra elővette ókeresztény jegyzeteit, és innentől fogva 1912-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig minden tanévben ezt adta elő. Az alaktani előadások szorosan kapcsolódtak a tárgy fő profilját képező rajzoló gyakorlatokhoz: a kéziratok tanúsága szerint sok esetben az előadás közvetlenül megelőzte a gyakorlati órát (MTA KIK Kézirattára Ms 5029/1–20. alapján).

²⁷ MTA KIK Kézirattára Ms 5029–5030.

²⁸ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.

²⁹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029.

³⁰ DEHIO–BEZOLD 1887–1901. I. i. m. 3–141.

³¹ Uo. 145–720.

³² A MTA KIK Kézirattára Ms 5029/1–20. alatt található kéziratokban jelzett dátumok öröknaptárba helyezése alapján.

³³ DEHIO–BEZOLD 1887–1901. I. i. m. 295–320.

Tonnengewölben),³⁴ a kupolás teremtemplomokat (*Einschiffige Säle mit Kuppeln*),³⁵ végül a dongaboltozatos csarnoktemplomokat (*Hallenkirchen mit Tonnengewölben*)³⁶ mutatta be Schulek.³⁷

Sokat elárul a professzor oktatási elveiről, hogy a három esztendő előadásai során csupán érintőlegesen esett szó a gótikáról. Úgy tűnik, hogy nem felületes képet akart hallgatói elé tárni, hanem igyekezett a tananyagot részletesen, a középkori építészet genezisétől kezdve kifejteni, feladva ezzel annak reményét, hogy a számára igen kedves csúcsíves stílus is sorra kerüljön. Oktatói munkásságának ezen elmélyült, tudományos problémákra érzékeny oldala összekapcsolható tervezői oeuvre-jének és műemlékes tevékenységének precíz jellegével. Gondolkodásától távol állt a stílusok rangsorolása, így történhetett, hogy a román művészet tárgyalásában is megtalálta azt a vezérfonalat, amelyet alkalmasnak tartott a középkori építészet lényegének kibontására. Erre enged következtetni egyik – személyeskedéstől sem mentesen szenvedélyes – feljegyzése, amelyet talán fel is olvasott hallgatóinak: „Mindent lehet csinálni (T.i. a román építészetben) mondja Francsek.³⁸ Felelet: Semmit sem lehet csinálni, ami nem határozott, cél tudatos, okszerű, műszaki megokoltságú! Decoratív kiképzés legyen takarékos, de hatásos és a struktív eszmének alárendelt! (symbolikus kifejezője).”³⁹

II.

A műegyetemi oktatási rendszerben az elméleti ismeretek elsajátítása mellett kiemelt jelentőséggel bírt az építész hivatás gyakorlásához elengedhetetlen rajzoló és tervezői rutin megszerzése.⁴⁰ Ezt nem csupán az első évfolyamos rajzi stúdiumok, valamint Rauscher Lajos első két évben tartott vízfestési és ékítménytani gyakorlatai szolgálták, hanem a „műtörténeti” előadásokhoz tartozó gyakorlatok is.⁴¹ Schulek Frigyes másodéves alaktani, valamint harmadéves „műtörténeti” előadásaihoz kapcsolva tartott rajztermi kurzusokat. Egy fennmaradt tematika,⁴² valamint a mára töredékes hallgatói rajzi anyag ad képet a curriculum gyakorlati oldaláról. A hallgatók másodévben, középkori rajzi tanulmányaik kezdetén egyszerűbb román stílusú oszlopokat, oszloplábakat, kapitelleket, mindenekelőtt kockaoszlopfőket⁴³ szerkesztettek

³⁴ Uo. 321–331.

³⁵ Uo. 332–357.

³⁶ Uo. 358–366.

³⁷ Kivételt képezett az 1904 és 1907 közötti időszak, ugyanis ezekben az években a nyugat-európai keresztboltozatos bazilikák (*Die Kreuzgewölbe Westeuropas*) vizsgálatával kezdődött a második szemeszter.

³⁸ Ifj. Francsek Imre Schulek Frigyes műegyetemi hallgatója volt (lásd *A Magyar Királyi József-Műegyetem programja az 1909/1910. tanévre. Harmadik rész. Az 1908/1909-iki tanévben bejegyezve volt hallgatók*. Budapest, A Pesti Lloyd Kiadó Könyvnyomdája, 1909. 69).

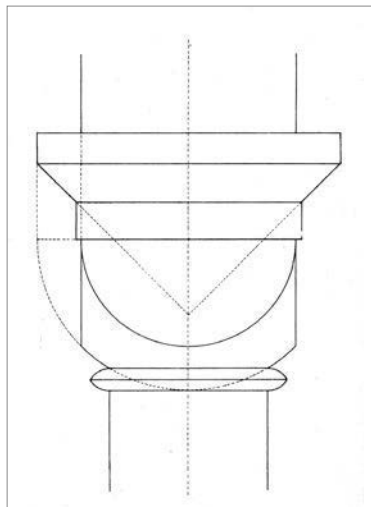
³⁹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.

⁴⁰ A tervezési gyakorlatok 19. századi jellegzetességeiről lásd Jörg SCHNIEB: Entwurfsstile und Unterrichtsziele von Vitruv bis zum Bauhaus. In: *Entwerfen. Architekturausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Geschichte – Theorie – Praxis*. Hrsg. Ralph JOHANNES. Hamburg, Junius, 2009. 83–102: 98.

⁴¹ *Szakosztályi órarend az 1903–1904. tanév I. felében*. Budapest, k. n., 1903. 4–5.

⁴² MTA KIK Kézirattára Ms 5030/1. „A rajzbeli munkálkodás előírászata az 1904/5 tanévre szept. 10. II. évesek 1. Egyszerű román oszlopféjek, egész oszlopok és pillérek, lábazatok. 2. Árkádsorok, pillérrendszerek. 3. Ablakok, kapuzatok (román). 4. Párkányok, választópárkányok végződés. 5, 6, 7. Mérművek. 8. Gót oszlopféjek és részletek. III. évesek 1., 2. Román homlokzati részletek, kisebb román emlékművek teljes felhordása homlokzat, metszet, alaprajz román templom metszete, középkori boltozatok szerkesztése. 3. Gót homlokzati részlet, kisebb gót emlékmű teljes felhordása homlokzatok, metszet, alaprajz. 4. Egy nagyobb gót templom metszete. 5., 6. Kisebb építmény tervezése megadott vázlat után.”

⁴³ MTA KIK Kézirattára Ms 5030/10.

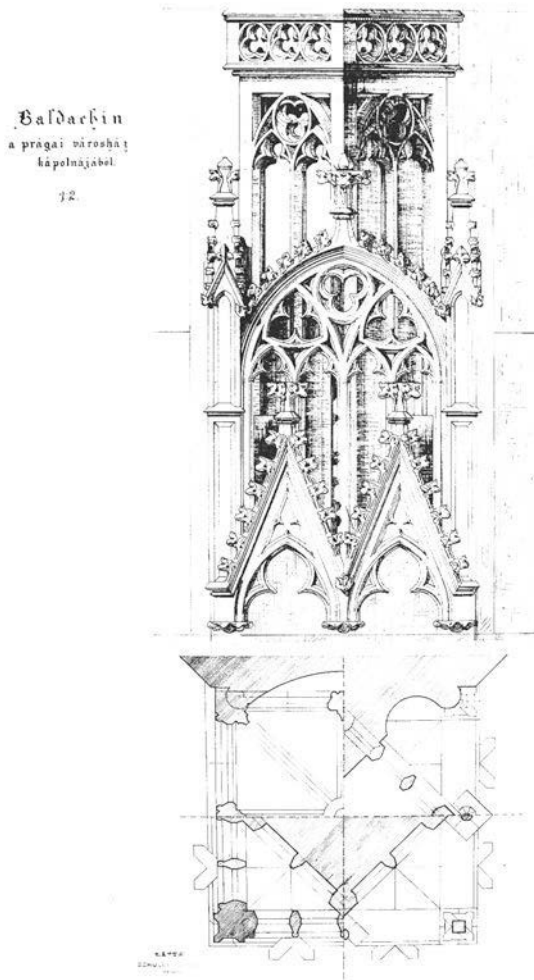

1. kép. Kockaoszlop fő mintalapja.
MTA KIK Kézirattára Ms 5030/10

a DEHIO–BEZOLD vonatkozó fejezete és ábrája alapján (1. kép).⁴⁴ Ezt követően árkádsorokat, pillérrendszereket és kapuzatokat rajzoltak a hallgatók,⁴⁵ majd az első félév hátralévő részében a dekoratív részletek másolására került a hangsúly. A második félévtől már megjelentek a gótikus formanyelv elemei is a gyakorlatozon.⁴⁶ A stílusváltással párhuzamosan nehezedtek a feladatok is, a másolást pedig fokozatosan felváltotta az önálló tervezés.⁴⁷

A harmadévesek első feladata egy nagyobb homlokzati részlet másolása, valamint egy kisebb román emlékmű tervezése

volt, az év végére pedig már kisebb épületek terveit is papírra vethették.⁴⁸ A gyakorlati oktatás záró akkordja a *Középületek tervezése* című tárgy volt, amelyet a hallgatók a műépítéstani tanszékek vezetőinél, Hauszmann Alajosnál, Czigler Győzőnél (1905-től Nagy Virgilnél), vagy Schulek Frigyesnél végezhettek. Kós Károly visszaemlékezései szerint a szigorú Schuleket kevesen választották, a hallgatók többnyire a megnyerő modorú, kevesebbet követelő

2. kép. Kremer Frigyes másodéves építészhallgató rajza a *Publikationen der Vereines Wiener Bauhütte*, 3. 1864. II. köt. 80. tábla alapján, 1908. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajztára

⁴⁴ DEHIO–BEZOLD 1887–1901. I. i. m. 680.

⁴⁵ MTA KIK Kézirattára Ms 5030/1.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

Hauszmannhoz pártoltak.⁴⁹ Kós 1907-es állapotokat tükröző megállapításainak ellenőrzésére egyéb forrás nem kínálkozik, azonban a Schulek által vezetett, 1909-es évtől fennmaradt hallgatói nyilvántartások rámutatnak, hogy Hauszmann népszerűsége ellenére Schulek szinte minden évben népes tábort gyűjtött maga köré, hallgatóinak száma messze meghaladta Nagy Virgilét.⁵⁰

A műegyetemi másolási feladatok alapjául a középkori szertár bőséges mintakönyvi állománya szolgált. A ma fellelhető hallgatói másolatok nem túlságosan reprezentatív arányai azt mutatják, hogy főként a DEHIO–BEZOLD⁵¹ és a *Publikationen des Vereines Wiener Bauhütte*⁵² lapjait vették rajztábláik elé a növendékek (2. kép). A gyakorlati képzés fontos eleme volt a közös műemlékes munka is, amely leginkább szünidei felmérésekben nyilvánult meg. 1908 és 1912 között Schulek Frigyes biztatására, Fritz Oszkár adjunktus vezetésével, műegyetemi hallgatók bevonásával valósult meg a lőcsei erőrendszer, a brassói Feketetemplom, a kerci apát-ság, valamint a sztreccényi és az óvári várrom felmérése.⁵³ A műemlékes kirándulások sikerét jelzi, hogy a hallgatók által készített rajzok nem csupán a Műemlékek Országos Bizottságának tervanyagát gazdagították, hanem akár mintalapként is felhasználásra kerülhettek a rajz-termi gyakorlatokon.⁵⁴

III.

Az 1905-ös véleményes jelentés szerint a hallgatók szakmai felkészítésének az a célja, hogy „a modern irányú áramlatok kinövéseit kerülni tudják”.⁵⁵ A megfogalmazás táptalajul szolgálhat azoknak a megközelítéseknek, amelyek a Műegyetemet a hallgatók újszerű művészeti kezdeményezéseit elfojtó, a historizmust konzerváló közegnek tekintik.⁵⁶ Bár tagadhatatlan, hogy a századfordulót követő években a műegyetemi oktatók több alkalommal bírálták a „szecessziós” és a „magyaros” irányzatokat, azonban ezeket a nyilatkozatokat a Lechner-mesteriskola vitája, valamint a hozzá fűződő sajtóháború kontextusában kell értelmezni.⁵⁷ A dispu-

⁴⁹ Kós 1991. i. m. 46–48.

⁵⁰ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/20–30.

⁵¹ Példaként említhető a műegyetemi tervanyagban a „koczkaoszlop” mintalapja (DEHIO–BEZOLD 1887–1901. I. i. m. 680. alapján), a strasbourg Münster árkádjának (DEHIO–BEZOLD 1887–1901. V. atl. 563. tábla után), valamint a kölni dóm egy oszlopnyalábjának rajza (DEHIO–BEZOLD 1887–1901. V. atl. 461. tábla alapján).

⁵² Például a hallgatói tervek között található két rajz a colini Bartholomaeuskirche kapuzatáról (*Publikationen der Vereines Wiener Bauhütte*, 5. 1866. II. köt. 23. tábla), valamint egy-egy másolat egy Gangban és egy Prágában készült *Wiener Bauhütte*-lapról (*Publikationen der Vereines Wiener Bauhütte*, 3. 1864. II. köt. 66., 80. tábla).

⁵³ A felmérések a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtárában találhatók. Egyes felmérések lebonyolításának technikai részletei Fritz Oszkár jelentéseiben olvashatók: Budapest, Forster Központ Tudományos Irattár, MOB iratok 1908/451., 475., 498.; 1911/189.

⁵⁴ A hallgatói rajzi anyagban (BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajztára) feltűnik egy Kelemen Ferenc műegyetemi hallgató nevét viselő, 1911-es másolat arról a brassói Feketetemplom Aranykapuját ábrázoló felvételtől, amelyet hallgatótársa, Bachich Péter ugyanezen év nyarán a helyszínen készített.

⁵⁵ BME Levéltár 3/a, Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyv 1905. VI. 9-én, csatolt véleményes jelentés.

⁵⁶ Például: VAMOS Ferenc: A szecesszió értékeléséről. *Magyar Építőművészet*, 1960. 6. 52; KUBINSZKY Mihály: A szecesszió értékeléséhez. *Magyar Építőművészet*, 2. 1961. 51–52; SZENTKIRÁLYI 1971. i. m. 453; KOÓS Judith: *Kozma Lajos munkássága*. Budapest, Akadémiai, 1975. 16; VAMOSY Ferenc: Az építészeti oktatás és az építészeti kultúra. In: *Magyar művészet 1890–1900*. Szerk. NÉMETH Lajos. Budapest, Akadémiai, 1981. (A magyarországi művészet története VI.) 151–155: 153.

⁵⁷ A mesteriskola eszméje 1903 elején tűnt fel (lásd Magyar építőművészeti mesteriskoláról. *Művészet*, 2. 1903. 59); ezt követően a Lechner-párti építészek memorandumot nyújtottak be az Országos Képzőművészeti Tanácshoz, amely februárban – feltehetően részben a műegyetemi oktatók közbenjárására – elutasításra került. Élénk vita alakult ki a sajtóban, amelynek során számos bírálat érte a műegyetemi oktatási rendszert.

ta hevében elhangzó megnyilvánulások retorikailag fűtöttek voltak, ezért nem minden esetben feleltek meg az oktatók „békeidőben” hangoztatott nézeteinek. Jól példázza ezt a Hauszmann-nyilatkozatok néhány év alatt leírt görbéje: minden bizonnyal 1903-as rektori székfoglalójában ment a legmesszebbre, amikor a szecesszió formáit „pervers” fantáziaszüleményeknek titulálta, Lechner Ödönt pedig nyíltan kritizálta,⁵⁸ de a következő tanév elején elmondott műegyetemi beszédében is hasonló hangot ütött meg⁵⁹ csakúgy, mint a M.É.SZ. közgyűlésén elhangzott felszólalásában,⁶⁰ vagy az Erzsébet téri kiosk kapcsán tett megjegyzéseiben.⁶¹ Azonban a vita lecsengését követően, 1908-ban *Néhány szó a modern építészetéről* című írásában Hauszmann magát – exkuzálva – „modern felfogású” művészként határozta meg.⁶² Szelídülését jól jellemzi, hogy míg az 1905-ös véleményes jelentésben a „modern irányú áramlatok kinövésait” hozta fel elrettentésül,⁶³ addig 1908-as művében már úgy nyilatkozott, hogy csupán az „ultramodernség beteges kinövésai” jelentenek komoly veszélyt.⁶⁴ Hauszmann szélsőséges retorikája számos építészettörténész kritikai érzékét próbára tette, ezért sokszor műegyetemi tevékenységének egésze negatív felhanggal jelenik meg a szakirodalomban.⁶⁵ Hauszmann oktatói munkásságának visszahúzó jellegére rácsófol Kós Károly azon nyilatkozata, amelyet Vámos Ferenc – éppen ellenkező céllal – közölt 1960-ban a *Szecesszió értékeléséről* című írásában: „Sem a professzor előadásaiiban, sem a Hüttl-vezette gyakorlatokon soha egyetlen árva szót, véleményt nem hallottam a szecesszióról, se annak magyarországi változatairól, sem Lechner Ödön építészeti elméletéről és annak általa, illetve tanítványai által való megvalósításáról.”⁶⁶ Ennek kapcsán Vámos azt kifogásolta, hogy Lechner művészete kiszorult az építészképzésből (ezzel nem igazán sikerült ellépnie az 1904 körüli kritikai attitűdtől), azonban a szöveg általam plauzibilisnek tartott olvasata szerint Hauszmann éppen azzal tett tanúbizonyságot kitűnő pedagógiai érzékről, hogy legalább a tanórákon megkímélte hallgatóit saját, feltehetően elfogult véleményétől.

Schulek Frigyes nem került hallgatói társaságában a kortárs építészet stíluskérdéseit érintő témákat. Ez nem csupán a tanulmány elején idézett történetből⁶⁷ derülhet ki, hanem erről tanúskodnak az előadásjegyzetekhez illesztett kommentárok is. Az alaktani órák előtt tartott bevezetőjében kifejtett véleménye szerint a történeti formák rutinszerű ismétlése nyomán „a teremtő erő vezető alapeszméi és elvei feledésbe mentek”, ezért teret tudott nyerni a „hagyomány” elutasítása, amely azonban „primitivismushoz” és „gyarló szerkezethez” vezet.⁶⁸

⁵⁸ A királyi József Műegyetem 1903/04 tanévnek megnyitásakor MDCCCIII. szeptember hó 16-án tartott beszéd, Budapest, A Pesti Lloyd Kiadó Könyvnyomdája, 1903. 40–45.

⁵⁹ A királyi József Műegyetem 1904/05 tanévnek megnyitásakor MDCCCIV. szeptember hó 16-án tartott beszéd, Budapest, A Pesti Lloyd Kiadó Könyvnyomdája, 1904. 19.

⁶⁰ BOBULA János: Építőművészek mesteriskolája. *Budapesti Építészeti Szemle*, 13. 1904. 1. 2–3.

⁶¹ TIMÁR Árpád: Néhány adat az Erzsébet téri Nemzeti Szalon építésének történetéhez. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 399–410: 396.

⁶² HAUZSMANN Alajos: *Néhány szó a modern építészetéről*. Budapest, 1908. 14.

⁶³ BME Levéltár 3/a, Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyv, 1905. VI. 9-én, csatolt véleményes jelentés.

⁶⁴ HAUZSMANN 1908. i. m. 44.

⁶⁵ Hauszmann bírálja VÁMOS Ferenc: A szecesszió értékeléséről. *Magyar Építőművészet*, 6. 1960. 52; KUBINSZKY Mihály: A szecesszió értékeléséhez. *Magyar Építőművészet*, 2. 1961. 51–52; SZENTKIRÁLYI 1971. i. m. 453; KOÓS Judith: *Kozma Lajos munkássága*. Budapest, Akadémiai, 1975. 16. Az újabb irodalomban: DÉRY Attila–MERÉNYI Ferenc: *Magyar Építészet 1867–1945*. Szekszárd, Urbino Kft., 89. Azonban találunk példát Hauszmann tevékenységének viszonylag pozitív megítélésére is: KISMARTY LECHNER Jenő: *Lechner Ödön*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961. 104; BEKE László–VARGA Zsuzsa: *Kozma Lajos*. Budapest, Akadémiai, 1968. 9.

⁶⁶ VÁMOS 1960. i. m. 52.

⁶⁷ KÓS 1991. i. m. 46.

⁶⁸ MTA KIK Kézirattára Ms 5030/3.

Mindebből kitűnik, hogy Schulek kritikája a korabeli építészeiről kétélű bárd: nemcsak a historizmussal szakító építészeket bírálta, hanem azokat a kortársakat is, akik a historikus formákat helytelen építészeti gyakorlatukkal devalválták. Schuleknek a történeti formák lélektelen ismétlésével szembeni oppozíciója összefüggésbe hozható az Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc által az *Entretiens* tizedik előadásában megfogalmazott racionalista szempontú eklektika-kritikával.⁶⁹ Másfelől az is megállapítható, hogy a professzor nem a kurrens stílusviták szempontjai szerint ítélte meg kora építészeti törekvéseit, hanem saját(os) elvei alapján. Számára a legfőbb eszme az „okszerűség”⁷⁰ volt, amely alatt a díszítés takarékos, de hatásos használatát, valamint a szerkezeti elveknek való alávetését értette.⁷¹ Egyik jegyzetében olvasható, hogy a mester véleménye szerint a helyes építőművészet nem más, mint „okszerű levezetése a megoldásnak az adott alapföltételekből; ezek rendeltetés, anyag, helyzet.”⁷² Schulek ezen megállapításai amellest, hogy Viollet-le-Duc racionalizmusát idézik,⁷³ közel állnak egykori mestereinek szemléletéhez is, hiszen Van der Nüll is az ésszerű anyaghasználatra, valamint az értő kezekkel megtervezett konstrukció fontosságára hívta fel a figyelmet,⁷⁴ Friedrich von Schmidt pedig a forma és a szerkezet „igazságát” várta el tanítványaitól.⁷⁵

Kós Károly így írt Merényi Ferencnek 1969-ben: „...jól esett megállapítanom, hogy könyved nem marasztalja el a múlt századvégi eklektikának a maguk nemében artisztikus alkotásait és arra érdemes alkotómestereit, köztük az egykori József-Műegyetem építészprofesszorait – akiket pedig a mai új, modern építész-művészettörténész generáció jó része olyan élvezettel szokott megtagadni és elítélni, elfeledve azt, hogy ezek az elmarasztalt, ósdi eklektikusok nevelték annak idején az új, korszerű magyar építészet egykori bátor úttörőit...”⁷⁶ Feltűnő, hogy Kós elsősorban nem építészeti tevékenységük alapján szorgalmazta a professzorok művészettörténeti helyi értékének újragondolását, hanem jelentőségüket abban látta, hogy újító építészeket tudtak kinevelni. Megfogalmazása arra enged következtetni, hogy a műegyetemi oktatás nem csupán teret engedett az újszerű művészeti kezdeményezéseknek, hanem az építész-tanárok művészete és nevelése forrásává is vált az emlegetett úttörők, azaz a *Fiatalok* kísérletezéseinek.

1906 őszén a Műegyetem Eszterházy (ma VIII. ker. Puskin) utcai pavilonjában szokatlan kiállítás nyílt: fiatal építészhallgatók mutatták be terveiket a nagyközönségnek. A tárlat komoly sajtóvisszhangra talált, a kritikusok többnyire dicsérő szavakkal illették a műegyetemisták progresszív törekvéseit. Azonban nem csupán a növendékek kísérletezésének újszerűsége tűnt fel a korabeli szemlélőnek, hanem az is, hogy a terveken kibontakozó sajátos stílus egy olyan munkafolyamat eredménye, amelyben fontos szerepet játszott a műegyetemi tanárok támogató korrektúrája. Túloz Meller Simon, amikor mindenütt a „Halászbástya tornyait” véli felfedezni,⁷⁷ árnyaltabban, bár talán kissé elfogultan jellemzi a helyzetet a *Magyar Pályázatok* névtelen cikk-írója, aki szerint a tanári kar „irányító, túlzásoktól visszatartó befolyása egészséges, józan mederben

⁶⁹ Eugène VIOLLET-LE-DUC: *Entretiens sur l'architecture*. I–II. Paris, Morel, 1863–1872. I. 451–451.

⁷⁰ MTA KIK Kézirattára Ms 5030/3.

⁷¹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.

⁷² MTA KIK Kézirattára Ms 5030/3.

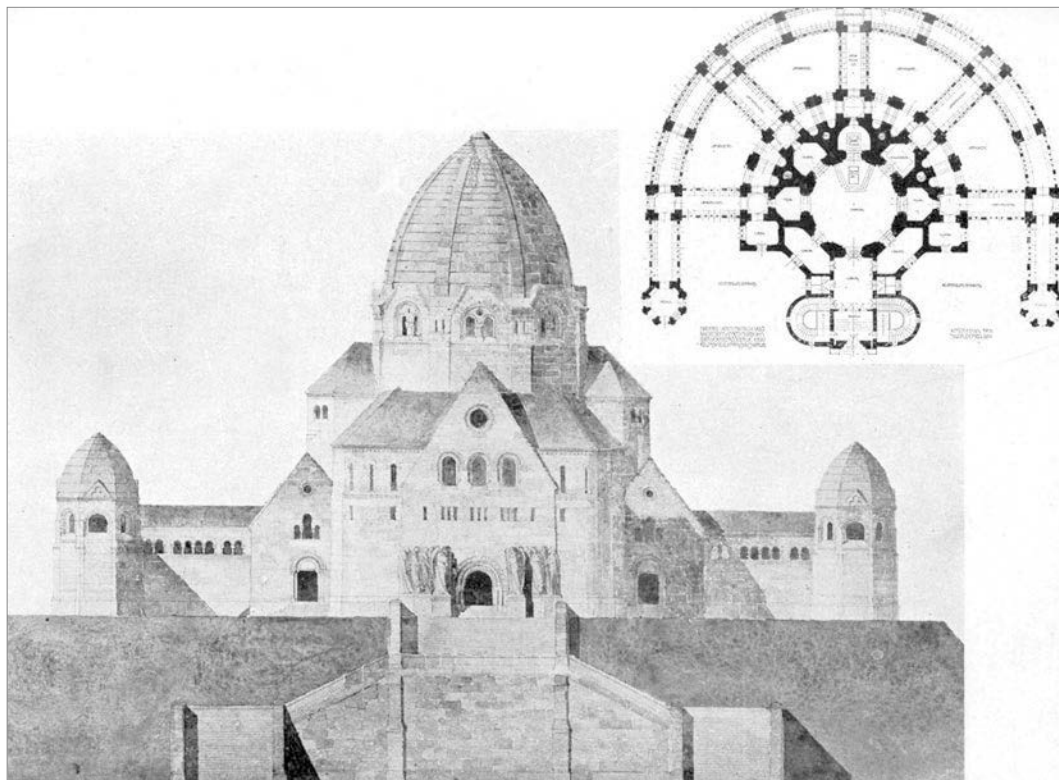
⁷³ VIOLLET-LE-DUC 1863–1872. I. i. m. 451.

⁷⁴ Eduard VAN DER NÜLL: Andeutungen über die kunstgemäße Beziehung des Ornamentes zur rohen Form. *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*, 2. 1845. 411–414: 414.

⁷⁵ Max FLEISCHER: *Friedrich Freiherr von Schmidt als Mensch, Lehrer und Chef*. Wien, 1891. 6. Fleischer ekképpen idézi mestere szavait: „Was ihr auch machen möget, Eines bedenkt: es muss wahr sein. – Wahrheit in Form, Wahrheit in Construction!”

⁷⁶ Kós Károly *levelezése*. Szerk. SAS Péter. Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 2003. 548.

⁷⁷ MELLER Simon: Az építészhallgatók kiállítása. *Szerda*, 1. 1906. 296–297.

3. kép. Jánoszy Béla: Crematorium (szigorlati rajz), 1907.
Közli: *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 17

tartja a haladást”, a *Vállalkozók Lapja* hasábjain megjelent lelkes írás pedig a *modernség* jegyében méltatja a professzorok munkáját: „Hauszmann, Schulek és Nagy Virgil tanárok megértették a modern egyéni művészet hódító erejét...”⁷⁸

A tervek kiállításán szereplő munkák legalább annyira tükrözték a műegyetemi stúdiomunkát, mint amennyire előrevetítették a *Fiatalok* későbbi fő műveit. Jól példázza ezt Kós Károly kiállított *Falusi templom*-terve.⁷⁹ Kós hallgatói tervén még szinte nyomát sem találjuk a később megjelenő redukáló hajlamnak, a részletformák egységes román stílusa még erősen a Schulek-féle stúdiumokhoz fűzi a munkát. Hasonlóan vélekedhetünk Jánoszy Béla nagyszabású *Crematorium*-tervéről,⁸⁰ amelyen az újszerű téralakítás és a boglyakupolákkal való kísérletezés mellett megjelenik a középkori órákon másolt nyílástípusok decens alkalmazása (3. kép). Akár a későbbi megvalósulás is felmerülhet a Jánoszy által papírra vetett *Vadász kastély* kapcsán,⁸¹ amely a bécsi Első Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar pavilonjának potenciális előképe.⁸² Tátray Lajos és Kozma Lajos rajzai pedig amellest, hogy a román modor beható ismeretéről és szellemes alkalmazásáról tanúskodnak, már-már Meller epés megjegyzését igazolják (4. kép).⁸³

⁷⁸ Műegyetemi építészhallgatók kiállítása. *Vállalkozók Lapja*, 27. 1906. (nov. 7.) 45. 4.

⁷⁹ *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 9.

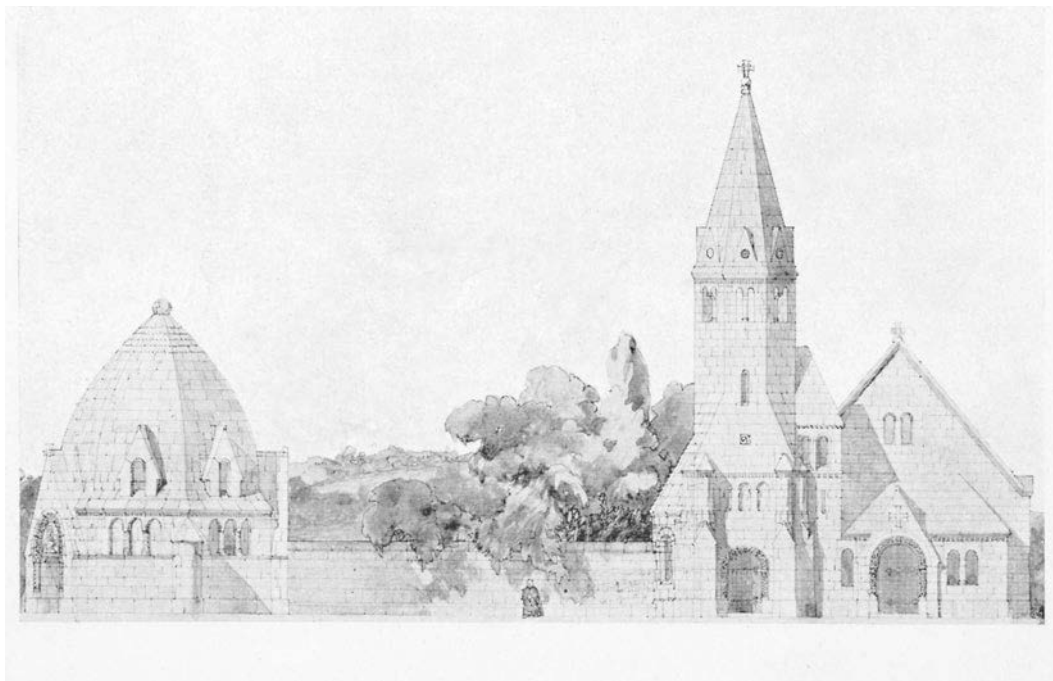
⁸⁰ *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 17.

⁸¹ Uo.

⁸² SÜLE Ágnes Katalin: Jánoszy Béla és bécsi Első Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar pavilonja. In: *Ars Perennis*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, Centrart Egyesület, 2009. 159–168: 162–163.

⁸³ *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 12., 16.

A bemutatott tervek alapján megállapítható, hogy a hallgatók egyéni elképzelései leginkább a puritán román stílus mellett tudtak érvényesülni. Erre utal a *Magyar Pályázatok* cikke is: „Az idők jelének tekinthető, hogy a középkori stílusban tartott tervezetek a szabadabban kezelt román stílust kultiválják, mely a modern irányzat szellemének a legmesszebb menő engedményeket teszi.”⁸⁴ Mindez összefügghet azzal is, hogy Schulek legtöbb előadásának középpontjában – a tananyag periodizációja miatt – a román stílus állt, amely a jelek szerint szerencsésen találkozott a fiatal növendékek újíto kezdeményezéseivel.

4. kép. Kozma Lajos: Búcsújáró templom, 1907.
Közl: *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 12.

Bár a műegyetemi oktatási struktúra a 20. század első évtizedében még mindig az előző évszázad nyomait viselte, és e tekintetben a professzorok nem mutattak hajlandóságot a változtatásra, a történeti stílusok elméleti és gyakorlati oktatására fektetett nagy hangsúly nem jelentette az építészképzés öncélú „historizálását”, ugyanis az építészek gyakorlati felkészítésénél a századfordulós tendenciák, valamint a hallgatói lelemény irányában viszonylag megengedőek voltak a tanárok. Amint az a Schulek-tanszéken folyó képzés vizsgálatából kitűnik, a historizmus fellegrvárának tartott műegyetemi Építész Szakosztályon a 19. század tudományos alaposságához való ragaszkodás mellett egyfajta nyitás indult meg az újabb építészeti irányzatok felé. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tanári kar vezető egyéniségei – köztük Schulek Frigyes – felismerték a historizmus túlfutottságának problémáját, ezért az új keletű művészeti és pedagógiai kihívásokra az oktatás szabadabb szellemiségével válaszoltak.

⁸⁴ Építészhallgatók tervkiállítás. *Magyar Pályázatok*, 5. 1907. 1. 2.

Gáspár Salamon

“Be careful there, don’t slip...”

*Theory, practice and tentative progress in the Schulek Department
of the Technical University*

The essay strives to offer insights into an episode of the instruction of architecture in Hungary by examining the work that was undertaken by the Hungarian Royal József Technical University’s Medieval Architecture Department, which as of 1903 was directed by Frigyes Schulek. The pedagogical methodology adopted by the department can be reconstructed on the basis of Schulek’s heretofore unpublished instructional notes and surviving student plans. In his lectures, Frigyes Schulek endeavoured to pass on to his students the achievements and findings of 19th-century scholars, and the assigned exercises largely consisted of copying examples from pattern books. Nevertheless, it was characteristic of Schulek that while his approach to instruction reflected the mentality and methodology of Historicism, he was – albeit with some reservations – open to novel initiatives from his students. It is possibly as a consequence of his openness that in the early work of members of the *Young Ones* of architects, which was comprised of students who had grown up under his wing, a yearning for the tendencies of Modernism is palpable alongside the Historicist approach taught by Schulek.

Körber Ágnes

A Képzőművészeti Almanach szabálytalan története¹ *Megkésett ismertetés egy évkönyvsorozatról*

Körber Ágnes művészettörténész,
a Corvina Kiadó volt
művészeti főszerkesztője
E-mail: korberagnes@gmail.com

Ágnes Körber
Art historian, former arts editor-in-
chief of Corvina Publishing House
E-mail: korberagnes@gmail.com

„...a kiállítások csak töredékét tükrözik a magyar művészet sokoldalú ter-
mésének, valamiképpen a posztimpresszionizmus és a dekoratív stilizálás
köré kerekítve, szelídítve azt, ami lehetséges; ami ettől elütő, visszakén-
yszerül a műtermek magányába, a magyar összkultúrát tekintve, légüres
térbe.”² Körner Éva (1929–2004) adta ezt a helyzetképet a kortárs magyar
képzőművészet állapotáról 1963-ban. De az ötvenes évek végén és a hat-
vanas években a sajtó és a könyvkiadás se bánt nagyvonalúbban ezzel
a témával. A napi- és hetilapokban megjelent kritikák nyilván csak arra
a „töredékre” reflektálhattak, ami bekerült a kiállítótermekbe, a könyvkiadásban pedig elvéte
bukkantak fel nemhogy kortárs, de modern művészetet bemutató kötetek. Kimondatlan, vi-
szont meglehetősen szigorral betartott szabály volt, hogy élő művészről lehetőleg ne jelenjék
meg könyv, legfeljebb kis példányszámú folyóiratokban egy-egy tanulmány, vagy itt-ott
reprodukció. Kivételek természetesen akadtak, de ezek inkább akadályozták, semmint segítet-
ték az összkép megteremtését. Ezért tekinthető úttörőnek a *Képzőművészeti Almanach*, a Cor-
vina Kiadó 1969-ben indult rövid életű vállalkozása, amelynek meghirdetett célja egy esz-
tendő klasszikus modern és kortárs művészeti életének áttekintése volt. Kiállítási kritikákon
kívül tájékoztatót képzőművészeti irányzatokról, elméleti kérdésekről, de közölt dokumentu-
mokat is.

Hasonló kiadvány csupán egy volt akkoriban a magyar könyvpiacra, a Magvető Kiadó
negyedévenként megjelenő *Magvető* antológiája. A szépirodalom kiadása relatíve nagyobb
szabadságot élvezett, mint a képzőművészeté, ezért tekinthető jelzésértékűnek, hogy a Mag-
vető mégis úgy gondolta: a hivatalos irányzatoktól eltérő művekről is kell valamiféle tájékozta-
tást adni. Az antológia a *Képzőművészeti Almanach* félig-meddig öntudatlan sugalmazója volt,
már csak a prózai írások, versek, művészeti reprodukciók bátor kiválasztása miatt is. Ugyanak-
kor tagolatlan szerkesztésmódja és főként igénytelen kivitele semmiképp sem szolgált példaul
a Corvina új sorozatához.³

¹ Az *Almanach* történetét a szerkesztőjével, Szabadi Judittal 2013. május 22-én folytatott beszélgetés alapján rekonstruáltam, akinek segítségéért ezúton mondok köszönetet. Egyes részleteket Pataki Gábornak a szerkesztővel készített interjújából pontosítottam („Csak a saját értékítéletemre támaszkodhattam”). PATAKI Gábor beszélgetése Szabadi Judittal. *Új Művészet*, 2. 1991. 9. 10–12, 72–75). Az ennek alapján kialakult szövegben szerepelnek levéltári kutatásaim eredményei, illetve itt-ott saját emlékeim is.

² KÖRNER Éva: Szántó Piroska kiállításáról. In: Uő: *Avantgárd – izmusokkal és izmusok nélkül. Válogatott cikkek és tanulmányok*. Szerk. AKNAI Katalin–HORNÝIK Sándor. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2005. 89–91.

³ A Corvina 1966–1988 között *Arion* címen nemzetközi költői almanachot is megjelentetett Somlyó György (1920–2006) szerkesztésében, ez azonban sajátos jellege miatt nem nevezhető egyértelműen évkönyvnek.

Szabadi Judit, a kötetek összeállítója és egyben szerkesztője a kezdeményezést a kiadó 1967 júniusában kinevezett igazgatójához, Bíró Líviához köti. Bíró Líviát a korábbi munkahelyein⁴ szerzett tapasztalatok mellett családi kapcsolatai indíthatták egy ilyen vállalkozásra. Férje, Patkó Imre külpolitikai újságíró a hatvanas évek elejétől kereste a kortárs művészek társaságát, műveikből jelentős gyűjteményre tett szert, amelyet Győr városára örökölt.⁵

Az évkönyv előzetes tervezetései 1967 év végén, 1968 elején, egy politikailag némi- képp szabadabb periódusban kezdődhettek, és ebben az esetben élőlőzban történtek. Ezért ma már nehezen deríthető ki, hogy az igazgatónő dr. Tarr Lászlón,⁶ a művészeti szerkesztőség vezetőjén kívül kit avatott be az ötlet kivitelezésébe. Mint főszerkesztő Tarr döntötte el, hogy az *Almanachot* a szerkesztőség legfiatalabb tagja, Szabadi Judit kezébe teszi.

Szabadi egyetemi tanulmányai végeztével, 1964 szeptemberében került a kiadóba,⁷ ahol olyasmire nyílt módja, amire a művészettörténeti tanszéken (sem akkor, sem utána még jó ideig) nem volt a hallgatóknak lehetőségük. Alapos ismereteket szerezhetett a kortárs egyetemes és magyar művészetről, az utóbbiról közvetlen közelből. A Corvinában ugyanis rendszeresen megfordultak azok a fiatal festők – többek között Lakner László, Gyémánt László, valamint Párizsba települése előtt Csernus Tibor (1927–2007) és Szabó Ákos –, akik közül a hatvanas–hetvenes évek avantgárdját meghatározó személyiségek kerültek ki.⁸ Pályakezdőkként, megélhetésük biztosítására illusztrálást vállaltak az erre kapható kiadókban. A legnagyobb piacot a Móra Kiadó jelentette: Keserű Ilona például pályája első éveiben több tucat gyerekkönyvet illusztrált. A Corvina is igénybe vette a fiatal tehetségek munkáját: Lakner László rajzolt Tarr László *A kocsai története* című könyvéhez és Gyémánt Lászlóval együtt egy ugyancsak a Corvina által kiadott, német nyelvű Ady-versválogatáshoz. Bejáratos volt a kiadóba Bálint Endre (1914–1986), aki a szentendreiek és az Európai Iskola hagyományán kívül friss nyugat-európai tapasztalatait közvetítette. Gyakran megfordult a szerkesztőségben Koffán Károly (1909–1985); őt 1956-os szerepvállalása miatt eltávolították a Képzőművészeti Főiskola grafikai tanszékéről, és ekkoriban a fényképezés lett a szenvedélye. Kortársait: írókat, költőket, művészeket, híres embereket örökölt meg művészi rangú portréfotóin, de végtelen türelemmel és szakértelem-

⁴ Osztályvezetője volt a MDP Budapesti Pártbizottság Kulturális és Köznevelési Osztályának, 1957-ben miniszteri felügyelőbiztos a művészeti szövetségek teljes körű ellenőrzésével, igazgató az Európa Kiadónál, kulturális attasé Londonban, majd a Corvinában eltöltött évek után a párizsi Magyar Intézet munkatársa.

⁵ Győr, Xántus János Múzeum (ma Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum). A gyűjtemény 20. századi magyar és kisebb részben egyetemes festészeti és grafikai anyag mellett tartalmaz távol-keleti és afrikai tárgyakat is. Lásd ALMÁSI Tibor: *A Patkó Imre Gyűjtemény*. Győr, Xántus János Múzeum, 2000. Patkónak a kortárs képzőművészekhez fűződő viszonyáról Kovács Albert írt szubjektív összefoglalást: Kovács Albert: Patkó Imre. *Liget*, 2000. július. 123–128.

⁶ Tarr László (1907–1996) jogot végzett, de pályáját újságíróként kezdte, és évtizedekig úgy is folytatta. Előbb a *Pestvidéki Hírek*nél, majd 1931-től az MTI külpolitikai szerkesztőségében dolgozott. 1942-től az MTI zürichi tudósítója volt. 1947-ben Svájcban kémkedéssel vádolták, letartóztatták, és 1948-ban kiutasították az országból. 1948–1952 között ismét az MTI-nél, majd 1952-től a Külügyminisztérium Tájékoztatási Főosztályán dolgozott, onnan került szerkesztőként az 1955. január 1-jén alapított Corvina Kiadóba. 1965-től a művészeti szerkesztőség főszerkesztője volt. Művelődéstörténeti kötetek (*A kocsai története*. Budapest, Corvina, 1968; *A régi Váci utca regényes krónikája*. Budapest, Helikon, 1978; *A délibábok országa*. Budapest, Helikon, 1976 stb.) fűződnek a nevéhez. Nyugdíjazása után az MTI történetét kutatta, eredményeit PIRITYI Sándor *A nemzeti hírlapok története 1880–1996* című kiadványába építette be (Budapest, Magyar Távirati Iroda, 1996), ahol részletesen ismerteti MTI-s pályafutását (PIRITYI 1996. i. m. 308–311). Tarr kapcsolatban volt Gerevich Tibor (1882–1954) körével, a vele közel egyidős művészettörténészekkel, Genthon Istvánnal (1903–1969), Dercsényi Dezsővel (1910–1990), akikkel halálukig baráti viszonyt ápolt.

⁷ „1964-ben a Corvina Kiadóba kerültem. Nagyon szép korszaka volt ez a kiadónak, úgy működött, mint egy valódi szellemi műhely...” PATÁKI 1991. i. m. 10.

⁸ Tapasztalatainak összefoglalása: SZABADI Judit: Találkozásaim a magyar avantgárral. Hozzászólás a 60-as–70-es évek művészetéhez című írásban. *Új Művészet*, 2. 1991. 2. 65–69.

mel fotózta Magyarország madárvilágát is.⁹ 1965-től a két világháború közötti évek neves szociófotósa, Kálmán Kata¹⁰ révén néhány fiatal fényképész, közöttük Lőrinczy György (1935–1981), Kresz Albert tartozott a gyakran megforduló vendégek tág köréhez.

A festők, akik utóbb az 1968-as Iparterv kiállítás révén lettek ismertek, hamar felkeltették a náluk pár évvel fiatalabb művészettörténész érdeklődését. Rendszeresen járt műtermeikbe, ott láthatta azokat a frissen megjelent külföldi kiadványokat, amelyekből tájékozódhatott a 20. század legfontosabb művészeti irányzatairól, történeteiről,¹¹ és persze az épp készülő művek sem voltak rejtve előle. Az alkotás folyamatának nyomon követése nagymértékben segítette egyéni értékítéletének kialakulását. Elmondása szerint legszorosabb kapcsolata Keserű Ilnával és Lakner Lászlóval alakult ki. Lakner valószínűleg a Corvina korábbi szerkesztője, Boskovits Miklós (1935–2011) közvetítésével kerülhetett kapcsolatba Tarr-al és általa a kiadóval.

Ezeknek az ismeretségeknek és önképzésnek köszönhetően Szabadi Judit rövid idő alatt olyan átfogó tudást szerzett, aminek alapján Tarr tanácsára Bíró Livia joggal bízhatta rá az *Almanach* összeállítását. Nemcsak tudása és kvalitásérzéke predesztinálta erre, hanem határozottsága, magabiztossága is.

Az évkönyv szerkesztése a kiadói szokásoktól, sőt szabályoktól eltérően teljes egészében egyszemélyes munkát jelentett – a vele járó felelősséggel együtt.

Szabadi mindenekelőtt a koncepciót alakította ki. A kiadvány anyagát rovatok szerint építette fel, segítve a tájékozódást, és a közlések számára mintegy rejtett hangsúlyokat teremtvé.¹²

A következő lépés a szerzők kiválasztása volt. Szerepelt közöttük Beke László, Kovács Péter, Kovalovszky Márta, Néray Katalin (1941–2007), Szabó Júlia (1939–2004) – olyan ifjú művészettörténészek, akik a szerkesztőhöz hasonló „előképzettséggel”, tehát a kortárs képzőművészek személyes ismeretségével és az e kapcsolatból gyarapított tudással rendelkeztek. Közreműködésre kérte fel a kiadó a művészeti kritika jeleseit, Frank Jánost (1925–2004) és Perneczky Gézá, illetve a művészettörténet-írás két kiemelkedő alakját: Körner Évát és Németh Lajost (1929–1991). Cikkekkel járultak hozzá a kiadványhoz a napilapok megbízható ítéletű műkritikusai, Dévényi Iván (1929–1977), Havas Lujza, de Aradi Nóra (1924–2001), Rózsa Gyula, D. Fehér Zsuzsa (1925–2001), Székely András (1942–2012) személyében a kor kultúrpolitikáját képviselő szerzők is szóhoz jutottak.

⁹ A Corvina 1960-ban angolul, 1961-ben (majd utána még kétszer) németül adta ki madárfelvételeit: *Birds in Camera*. London, Barrie and Rockliff–Budapest, Corvina, 1960, illetve *Vögel vor der Kamera*. Budapest, Corvina, 1961.

¹⁰ Kálmán Kata (1909–1978) a középiskola befejezése után Madzsar Alice (1885–1935) tanítványa volt. Utóbb férje, Hevesy Iván (1893–1966) hatására a harmincas években áttért a fényképezésre, és a magyar szociófotó kiemelkedő egyénisége lett. 1935-ben a Cserépfalvi Kiadónál Mórícz Zsigmond előszavával megjelentetett *Tiborc* című fotóalbuma máig a műfaj megkerülhetetlen műve. A *Fotóművészet Kiskönyvtára* címen tizenöt kötetből álló sorozatot szerkesztett a 20. századi magyar fotótörténet első felének meghatározó alakjairól. Segítőkészsége és pedagógiai érzéke tehetséges fiatalok sokaságát vonzotta köré.

¹¹ A nyitott szellemű festők, szobrászok, egy-egy művészettörténész által külföldről behozott-becsempészett folyóiratok, könyvek, katalógusok mellett volt az avantgárd kortárs művészetnek egy hivatalos háttérrel rendelkező gyűjteménye: a Fészek Klub könyvtára. A könyvtár gazdag anyaga odacsalogatta a fiatal művészeket és művészettörténészeket, és a kortárs irányzatok megismerése mellett lehetőséget adott megvitatásukra is. Szabadi Judit többek között itt ismerkedett meg a fiatalok egyik bálványával, Korniss Dezsővel, és a hatvanas években az informel és a mail art művelőjével, Tót Endrével.

¹² A rovatok a következők voltak: *Magyar mesterek kiállításai*, *Kiállítási krónika*, *Hírek*, *Külföldi mesterek kiállításai Magyarországon*, *Képzőművészeti események külföldön*, *Tájékoztató*, *Körkérdés*, *Műteremlátogatás*, *Dokumentumok*, *Képek*; a 2. és 3. kötetben angol nyelvű rezümé. Egyedül a *Körkérdés* rovat nem vált be, mivel sem a megkérdezett művészek, sem a művészettörténészek nem szívesen nyilatkoztak szakmai kérdésekről, ezért a 3. kötetben már nem is szerepel. A *Dokumentumok* rovat – noha nem volt szoros összefüggésben a jelennel – arra szolgált, hogy klasszikus háttere, megerősítő pillére legyen a kortárs művészeti jelenségeknek; Rippl-Rónai, Egry József, Nemes Lampérth József levelei érdekesek voltak, és színesítették a kötetet.

A témák egy része adva volt, hiszen az *Almanach* egy év képzőművészeti életének áttekintésére vállalkozott. Azt azonban a szerkesztő jelölte ki, melyik kiállításról, eseményről készüljön hosszabb írás. Tanácsot, ötletet bizonyára kapott, hogy ezek mennyire jöttek kívülről vagy belülről, ma már nehezen mondható meg. (Olykor maguk a szerzők is hoztak egy-egy témát.) Mindenesetre Szabadi Judit igyekezett az aktuális kultúrpolitika számára vélhetően elfogadható egyensúlyt létrehozni a „tiltott” művészek, tehát az avantgárd irányzatok bemutatása és a „támogatottak”, azaz a szocialista realista művészeti megnyilvánulások, valamint a „túrt”, politikai szempontból indifferens alkotók között. Ez – a diplomáciai megfontolásokon túl – azért is történt így, hogy a kötet elfogultságtól mentesen a reális helyzetet reprezentálja, amelyben egyszerre többféle irányzat és értékrend érvényesült.

A *Kiállítási krónika* rövid ismertetései egy-egy év kiállításainak történetét foglalták össze, de a figyelmes olvasó azt is észrevehette, hogy kisebb-nagyobb kiállítótermekben, vagy a célra olykor tökéletesen alkalmatlan helyeken nem kevés „tiltott” vagy a „tiltott” és „túrt” határán egyensúlyozó bemutató nyílt (1. kép). 1967/68-ban például Fajó Jánosé, Gyémánt Lászlóé, Karátsón Gáboré, a Vásárhelyi Kollégiumban pedig Hencze Tamás, Korniss Dezső (1908–1984), Tót Endre és Veszelszky Béla (1905–1977) közös tárlata. Röviddel később Lakner László, Major János (1934–2008), Maurer Dóra és Pásztor Gábor (1933–1912) állította ki ugyanott a grafikáit. Az 1968–1969-es összeállításban szerepel az Iparterv 1968. december végi kiállítása, Donáth Péter (1938–1996) bemutatkozása másik két festővel az ELTE-n, Tót Endre és Seregi József tárlata, az utolsó kötetben többek között Lakner László egyéni, Keserü Ilona, Major János és Bencsik István közös kiállítása és Bálint Endréé a debreceni Tudományegyetemen. A *Kiállítási krónika* azonban csak – mellesleg számos tanulság levonására alkalmas – esszenciáját adhatta egy-egy kiállítási évnek. A nagyobb terjedelmű kritikák, illetve az egyes rovatok (*Tájékoztató, Műteremlátogatás, Dokumentumok*) viszont már megteremtették annak lehetőségét, hogy a kötetek szélesebb körű ismereteket nyújtsanak.

Az évkönyv megjelent három számában markánsan kirajzolódnak bizonyos irányok. A kortárs magyar képzőművészetnek szentelt rovatban az elhagyhatatlan nagy kiállítások¹³ mellett erőteljes hangsúlyt kap a szentendrei művészet,¹⁴ kiemelt figyelmet fordít az *Almanach* a kortárs szobrászat két nagy egyéniségére, Schaár Erzsébetre (1908–1975) és Vilt Tiborra (1905–1983),¹⁵ valamint a székesfehérvári kiállításokra, amelyek hosszú fénykora a hatvanas években kezdődött.¹⁶ És – kimondva-kimondatlanul – a fő célra, az *Előszóban* „ifjú tehetségek”-

¹³ *Képzőművészeti Almanach*. 1–3. Budapest, Corvina, 1969–1972. (A továbbiakban KA) 1: SZABÓ Júlia: I. Országos Kisplasztikai Biennale. 11–14; B. SUPKA Magdolna: A hódmezővásárhelyi festészet. Gondolatok a XIV. Vásárhelyi Őszi Tárlaton. 14–17; FRANK János: Jegyzetek a XI. Magyar Képzőművészeti Kiállításról. 29–31; KA 2: SZÉKELY András: A kilencekről. Kiállítás a Múcsarnokban. 16–18; BAJKAY Éva: Uitz Béla kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában. 22–24; Fiatal Művészek Stúdiójának jubileumi kiállítása a Múcsarnokban. 25–28; Bortnyik Sándor. (Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában). 29–30; SOLYMÁR István: Martyn Ferenc művészete. 30–31. KA 3: DÉVÉNYI Iván: Barcsay Jenőről – múcsarnoki kiállítása alkalmából. 31–33; D. FEHER Zsuzsa: Kurucz D. István kiállítása. 33–35; HAVAS Lujza: Szántó Piroska kiállítása a Múcsarnokban. 35–36.

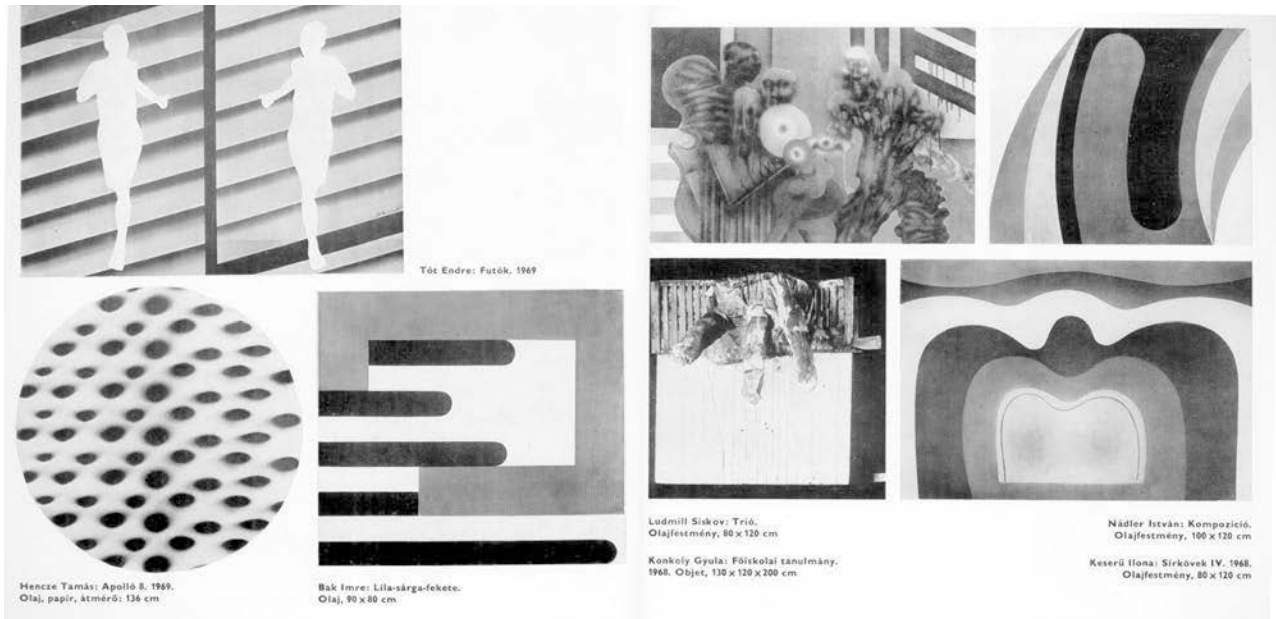
¹⁴ KA 2: DÉVÉNYI Iván: Jubiláris kiállítás Szentendrén. 9–11; KA 3: KÖRNER Éva: Vajda Lajos művészete. Emlékkiállítás Székesfehérvárott. (István Király Múzeum.) 9–14; SZABADI Judit: A szentendrei művészet. Kiállítás a székesfehérvári Csók István Képtárban. 15–19.

¹⁵ KA 3: NÉRAY Katalin: Schaár Erzsébet múcsarnoki kiállítása. 37–39; BEKE László: Analízisek és következtetések Vilt Tibor kiállításán. (Múcsarnok.) 43–45.

¹⁶ KA 1: K. KOVALOVSKY Márta: Bokros Birman Dezső kiállítása; Don Quijote, 1929. (Székesfehérvár, István Király Múzeum.) 37–39; KOVÁCS Péter: Orosz János új képei. Kiállítás Székesfehérvárott. 48–50; KA 2: SZABÓ Júlia: Derkovits és a szocialista művészet. Kiállítás Székesfehérvárott. (Csók István Képtár.) 12–16; K. KOVALOVSKY Márta: Farkas István kiállítása Székesfehérvárott. (István Király Múzeum.) 32–33; KA 3: B. SUPKA Magdolna: Tóth Menyhért kiállítása Székesfehérvárott. 23–26.

nek vagy „érdemtelenül kevésbé ismert művészek”-nek nevezett avantgárd alkotók, illetve irányzatok elemzésére.¹⁷

Már a kezdet kezdetén megmutatkozott, milyen nehéz – gyakorlatilag lehetetlen – megteremteni egy sokszerzős kiadvány írásainak egyenletes színvonalát. A kötet gerincét adó kiállítási ismertető, kritikák között szerepel például az első számban Szabadi Judit írása Anna

1. kép. Oldalpár Tót Endre, Hencze Tamás, Bak Imre, Ludmill Siskov, Konkoly Gyula, Nádler István és Késérő Ilona képével

Margit (1913–1991) Ernst múzeumbeli kiállításáról, a harmadikban pedig Tölgyesi Jánosé Kondor Béla (1931–1972) Műcsarnokban rendezett tárlatáról.¹⁸ Két jelentős festőről és tárlatról van szó, de míg Szabadi cikke teljes áttekintést ad Anna Margit munkásságának húsz esztendejéről, addig Tölgyesi János a semleges kiállításismertető műfaját választja. Még eltérőbb a különbség, ha összevetjük Pernecky Géza cikkét a székesfehérvári *Gresham és köre* bemutatójáról Bodnár Évának a tihanyi Rippl-Rónai-kiállításról írott soraival. Az előbbi cikk az egész Gresham-problémába ágyazva, művészettörténeti következtetéseket levonva szól a kiállításról, az utóbbi nem ad többet a festmények és grafikák futó áttekintésénél. Az alaposabb kritikák azonban a példákban Szabadi vagy Pernecky nevével jelzett színvonalat képviselték. Mindjárt Pernecky Gézának az ugyanebben a kötetben megjelent másik írása, *A líraiság és konstruktivizmus új útjai a magyar festészetben*, a szó szoros értelmében nem egyetlen kiállítás tanulságainak összefoglalása, hanem a fiatal festők bemutatkozásaiából kihüvelyezhető tendenciák felmérése.¹⁹ Ugyanez a koncepció – több kiállítás együttes áttekintése – bukkan fel az 1972-es számban

¹⁷ „Arra törekedtünk, hogy ismert mesterek kiemelkedő alkotásainak vagy új útkeresésének helyét adjunk, hogy ifjú tehetségekre felhívjuk a figyelmet, és hogy érdemtelenül kevésbé ismert művészeket is bemutassunk.” KA 1. 7.

¹⁸ SZABADI Judit: Anna Margit kiállítása az Ernst Múzeumban. KA 1. 45–48; TÖLGYESI János: Kondor Béla kiállítása a Műcsarnokban. KA 3. 19–21.

¹⁹ Mindhárom cikk: KA 1. 18–23, 41–42, illetve 54–60.

Sík Csaba (1934–1997) *Fiatal művészek fővárosi tárlatokon*²⁰ című írásában, s bár a két cikk vizsgálódásainak köre szinte azonos, a szerzők nem azonos irányzatokat és alkotókat emelnek ki, következésképp eltérő végeredményre jutnak.

Akárcsak azé a két cikké, amelyet az *Almanach* második kötete A *Fiatal Művészek Stúdiójának jubileumi tárlatáról* közölt, de eredetileg nem az évkönyv számára készült. Perneczky Géza, aki ezekben az években az *Élet és Irodalom* kritikusa volt, az irodalmi hetilapban jelentette meg A *pátosztól a groteszkgig*, Rózsa Gyula pedig a *Népszabadságban* A *Stúdió 58–68 tárlatáról* című írását.²¹ A különböző orgánumban megjelent cikkek egymás mellé helyezése utalás arra, milyen eltérő megközelítései lehetnek egy nagy mennyiségű anyagot felvonultató kiállítás megítélésének, és felkínálja az olvasónak a döntést.

A tárgyalt időszakban rendeztek Magyarországon a második világháború után először kisebb-nagyobb rendszerességgel kiállításokat modern vagy kortárs nyugati, illetve külföldön élő magyar alkotók műveiből. Az *Almanach* sem hagyhatta ki azt a lehetőséget, hogy ismeresse a szinte kivétel nélkül Budapesten bemutatott külföldi kiállítók anyagát.

Az írások többsége a Magyarországról elszármazott festők, szobrászok tárlatát mutatja be, amelyek közül a legnagyobb közönségsikert Amerigo Tot (1909–1984) 1969-es műcsarnokbeli kiállítása aratta. A Rómában élő szobrász műveit a korabeli kritika lelkesen fogadta. Kevés kivétel akadt csak; az egyik Beke László cikke az *Almanach* második számában, aki Tot olykor giccsbe hajló alapformáinak elemzésével bizonyította plasztikáinak ürességét.²² Ekkor, első budapesti kiállításával kezdődött Victor Vasarely (1906–1997) hosszan tartó, töretlen népszerűsége is, és rendeztek tárlatot a Műcsarnokban külföldön élő magyarok munkáiból.²³

A kortárs olvasó számára külön élményt jelentett a külföld képzőművészeti eseményeinek ismertetése egy olyan időszakban, amikor csak néhányan, inkább véletlenszerűen juthattak hozzá egy-egy határokon túli kiállítás megtekintéséhez. Az *Almanach* fennállásának négy éve alatt két Velencei Biennálét rendeztek. Az 1968-as XXXIV.-ről két cikk született: Néray Katalin már címében is jelzi, hogy pusztán „tájékoztató”-ra vállalkozik, míg Körner Éva a pop art megjelenési formáit boncolgatja írásában. A harmadik, Frank János cikke a *Magyar mesterek kiállításai* rovatban ismerteti a magyar pavilon akkoriban bátornak számító műtárgyválogatását.²⁴ A következő biennálén már korántsem jelent meg ilyen kezdeményező szellemű magyar anyag: ezen Somogyi József (1916–1993) és Hincz Gyula (1904–1986) szerepelt, és a szabályos kritikát egy Hinczcel folytatott beszélgetés helyettesítette. A biennálé összegező áttekintését Beke László vállalta.²⁵

A *Képzőművészeti események külföldön* rovat – majd ötven év távlatából – soványabbnak tetszik, mint elvárható lenne, ami már a cikkek számából nyilvánvaló.²⁶ Ezt indokolhatják ter-

²⁰ KA 3. 51–56.

²¹ A *Fiatal Képzőművészek Stúdiójának jubileumi kiállítása* a Műcsarnokban. Perneczky Géza: A pátosztól a groteszkgig, illetve Rózsa Gyula: *Fiatalok tárlata? A Stúdió 58–68 kiállításáról*. KA 2. (25–28).

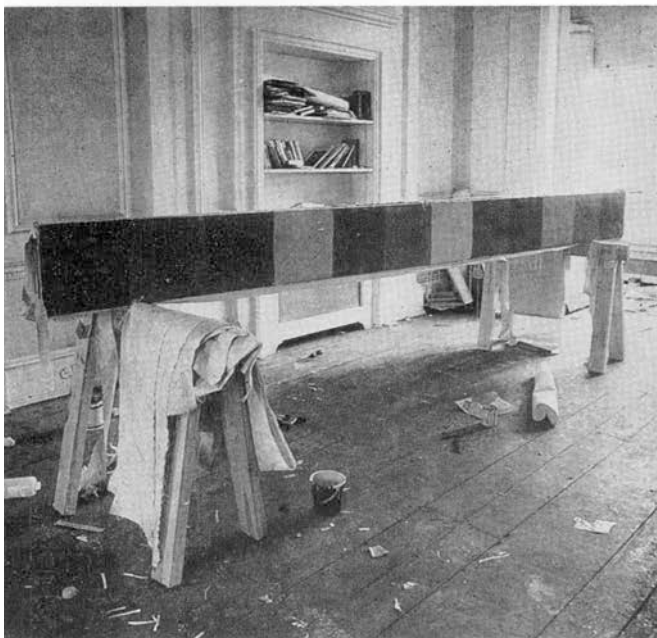
²² BEKE László: Amerigo Tot Budapesten. Kiállítás a Műcsarnokban. KA 2. 59–66. Hasonló véleményt csak DÉVÉNYI Iván képviselt (*Vigilia*, 34. 1969. július. 491).

²³ MEZEI Ottó: Victor Vasarely kiállítása a Műcsarnokban. KA 3. 75–77; PASSUTH Krisztina: Külföldön élő magyar származású művészek kiállítása (Műcsarnok). KA 3. 78–80.

²⁴ NÉRAY Katalin: Tájékoztató a XXXIV. Velencei Biennáléről. KA 1. 92–94; KÖRNER Éva: Az ember új képmásai a XXIV. Velencei Biennálén. KA 1. 95–100, illetve FRANK János: A XXXIV. Velencei Biennale magyar pavilonjának kiállítása. Vilt Tibor, Kondor Béla és Kokas Ignác. KA 1. 32–34.

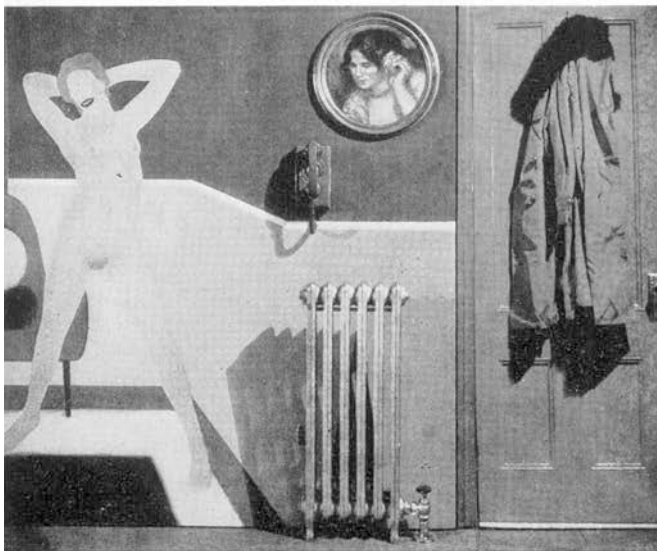
²⁵ Magyarok a XXXV. Velencei Biennálén. Beszélgetés Hincz Gyulával. Feljegyezte SZÉKELY András. KA 3. 46–49, illetve BEKE László: A XXXV. Velencei Biennálé. KA 3. 91–96.

²⁶ Az első kötetben három, a másodikban két, a harmadikban négy írás került a *Képzőművészeti események külföldön* rovatba, beleszámítva a Velencei Biennálét is. A válogatás kényszerű esetlegességének példája lehet, hogy az 1968-as *documenta* még említésre sem kerül az *Almanach*-ban.

Jim Dine: Fűrészbak. 1968–69.
Festék, vászon, fa

Tom Wesselmann: Nagy amerikai akt.
No. 44. 1963. Festett kollázs

David Hockney: Ty-Phoo tea

2. kép. Illusztrációk a pop art szemelvényválogatáshoz:
Jim Dine, Tom Wesselmann, David Hockney művei

jedelmi okok – az *Almanach* a fő helyet a kortárs magyar művészetnek szánta –, a nem elegendő információ, de az is, hogy egyetlen ember (jelen esetben a szerkesztő) nem tekinthette át a teljes kiállítási szcénát. Mégis, fontos események és művészeti tendenciák kapnak helyet a kötetekben; az egyik legérdekesebb egy válogatás a külföldi pop art művészek szöveggyűjteményéből (*Mi a pop art?* – interjúsorozat; 2. kép).²⁷ Az év egyik átfogó modern művészeti kiállí-

²⁷ A szövegválogatás megjelent: KA 2. 74–92.

tása, a Bauhaus megalapításának ötvenedik évfordulójára rendezett stuttgarti tárlat ismertetése sem maradhatott el az első számból. Nemcsak azért, mert erről a 20. század művészetének alakulását sok tekintetben meghatározó iskoláról akkoriban igencsak kevés hozzáférhető irodalom volt, hanem azért sem, mert itt körvonalazódhatott először a magyar mesterek bauhaus-beli szerepe.²⁸ A rovat érdekessége az utolsó számban két festő írása: Bálint Endréé a naiv művészek pozsonyi triennáléjáról, illetve Keserü Ilonáé egy pöstyéni park-kiállításról.

A külföldi képzőművészeti irányzatok bemutatásához a *Tájékoztató* is hozzájárult: Sík Csaba a kortárs angol szobrászatról, Sinkovits Péter a minimal art-ról írt részletes cikket.²⁹ A rovat legterjedelmesebb tanulmányában Körner Éva az orosz avantgárd művészetéről adott széles körű áttekintést.³⁰ Olyan témát választott, amely a Szovjetunióban a tiltott, vagy esetenként legfeljebb a túrt művészet kategóriájába tartozott, következésképpen szinte véletlenszerűen lehetett informálódni róla. Még Nyugaton is csak 1963-ban jelent meg Camilla Gray tollából az első részletes összefoglalás, amelynek záró dátuma 1922.³¹ Körner Éva cikke sok, addig ismeretlen információt, tudást hozott felszínre, folyamatokat vázolt fel, és természetesen foglalkozott az 1922 utáni fejleményekkel (3. kép). Tanulmánya megteremtette az alapot, hogy később – többek között az ő közreműködésével – terjedelmes monográfia jelenjék meg a Corvinánál Rodcsenkóról és Tatlinról.³²

Az évkönyvsorozat harmadik kötetében még egyszer felbukkan az orosz-szovjet avantgárd nem feltétlenül támogatott vonulata – a színházi díszleteké. Szabó Júlia egy kevésbé ismert gyűjteményre, a Bahrusin Színháztörténeti Múzeumra hívja fel a figyelmet.³³

Az *Almanach* hangsúlyos részének szánta a szerkesztő a *Műteremlátogatás* rovatot. Olyan avantgárd festőket és szobrászokat szándékozott részletesebben ismertetni, akik mögött már értékelhető szakmai múlt áll, és munkásságukban megmutatkoznak a továbbblépés tendenciái. A három kötetben négy idetartozó tanulmány, illetve cikk látott napvilágot: Szabadi írása Ország Liliről (1926–1978) és Lakner Lászlóról, Beke Lászlóé Schaár Erzsébetéről, illetve Pap Gáboré Szalay Ferencről.³⁴ Ez utóbbi írás a vásárhelyi festészet második nemzedékéhez tartozó alkotó munkásságát veszi górcső alá, és igyekszik a népművészet és az alföldi festészet hagyományait ötvöztető, méltán sikeres mű (a „nagy” *Cantata*) után útját nehezen találó alkotó további pályáját felrajzolni. Beke lírai hangú cikke Schaár Erzsébetéről a szobrászat előtt álló új lehetőségeket veszi számba, amikor vázlat, szobor és környezet kölcsönhatását vizsgálja. Ha a sorozat ebben a szellemben folytatódott volna – a harmadik számba eredetileg Szalay elemzése helyett ugyancsak Szabadi Judit tollából Keserü Ilonáról³⁵ szóló írás került volna –, kibontakozhatott volna a 20. század utolsó harmadának az a képzőművészeti vonulata, amelynek meghatározó szerepe ma már világosan látható. Belterjes megoldás persze, hogy a 20. század festészetének három fontos alakjáról, aki a hatvanas évek végére megalapozta helyét a hazai avantgárd művészetben, ugyanaz az ember, ráadásul maga a szerkesztő ír. A cikkek azonban – elsősorban a botrányt okozó Lakner-írás – szakmailag igazolták ezt a döntést.

²⁸ KÖRNER Éva: 50 éves a Bauhaus. Kiállítás a stuttgarti Kunstgebäudében. KA 1. 87–91.

²⁹ SÍK Csaba: Mai angol plasztika. KA 1. 103–110; SINKOVITS Péter: Minimal art. KA 3. 103–107.

³⁰ KÖRNER Éva: Az orosz avantgarde művészet a szovjet gyűjteményekben és kiállításokon. KA 2. 95–103.

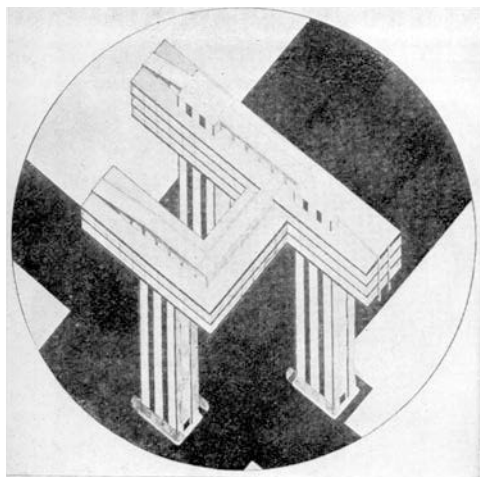
³¹ CAMILLA GRAY: *The Russian Experiment in Art 1863–1922*. London, Thames and Hudson, 1963.

³² GERMAN KARGINOV: *Rodcsenko*. Budapest, Corvina, 1975; *Tatlin*. Szerk. Larissza Alekszejevna ZSADOVA. Budapest, Corvina, 1984.

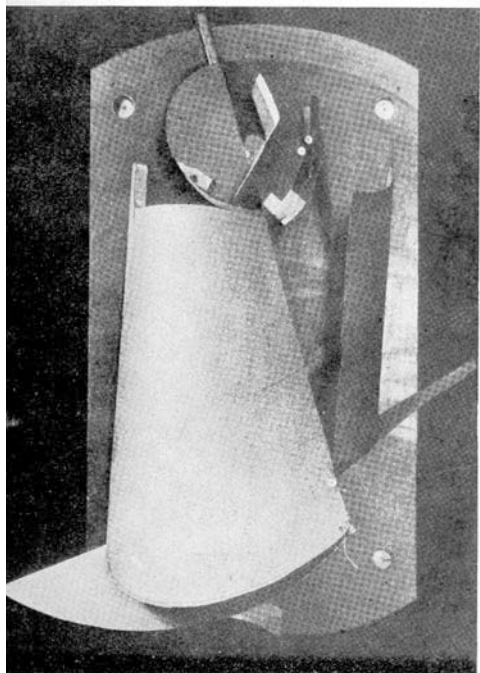
³³ SZABÓ Júlia: A szovjet színház története. Kiállítás Moszkvában. KA 3. 88–90.

³⁴ SZABADI Judit: Ország Lili. KA 1. 45–48; illetve Uő: Lakner László. KA 2. 117–122; BEKE László: Schaár Erzsébet. KA 2. 122–124; PAP Gábor: Szalay Ferenc. KA 3. 113–117.

³⁵ SZABADI utóbb publikálta azt a cikket, amely az *Almanach*-ban nem jelenhetett meg: Keserü Ilona művészi pályaképe. *Ars Hungarica*, 6. 1978. 65–79.

K. Sz. Malevics: Leány fésűvel. 1932.
Moszkva, Tretyakov Képtár

El Liszickij:
Felhővasalótér. 1924

V. E. Tatlin: Relief. 1917. Fa, vas.
Moszkva, Tretyakov Képtár

3. kép. Malevics, El Liszickij, Tatlin képe az orosz avantgárdról szóló cikkhez

Szabadi több mint negyven év után így emlékszik az inkriminált *Műteremlátogatás*-cikkre: „A Lakner festészetének szóló elismerés és méltatás már önmagában is szemet szúrt. A valódi vétség azonban az a tény volt, miszerint a festő tudatosan elhatárolódott a hazai hagyományoktól és az egyetemes festészethez való felzárkózásával elkötelezte magát a kozmopolita művészetfelfogás mellett.

[...] Lakner festészete a hazai művészeti közegbe való beágyazottságában és a vele való konfrontációban egyébként is különös jelenség. A bonyolult, sokszorosan rétegezett életmű

felhántása a festői, az intellektuális és a mesterségbeli motivációk mozgósításával történt, egyaránt felrajzolva a kivételes alkotó személyiség belső dilemmáit, ellentmondásait és a megharcolt, szellemi értékek beteljesítését.³⁶

Lakner további pályája – aki több más avantgárd művészhez hasonlóan 1970-ben elhagyta az országot – utóbb teljes mértékben igazolta Szabadi megállapításait.

A szövegek – mint a fentiekből is kiderül – a szerzőtől függően hol egy napilap kritikai rovatának, hol egy igényes folyóiratnak, hol egy szakmai folyóiratnak felelnek meg, és összeállításuk sok nehézséggel járt. Pótolni kellett el nem készült, vagy valamilyen okból publikálhatatlannak minősített írásokat. A székesfehérvári Vajda Lajos- emlékkiállításához például Körner Éva egy hét évvel korábbi, a *Valóság*ban megjelent írásának rövidített változata kapcsolódik, nyilvánvalóan kényszerűségből.³⁷ Miután Szabadi Lakner-tanulmányát a fentebb kifejtett okokból a kultúrpolitika részéről súlyos kritika érte (a tartalmi kifogások mellett azért, mert Lakner festészete semmiképp se tartozott a „támogatott” kategóriába), a kiadó vezetője nem merete vállalni, hogy a harmadik kötet *Műteremlátogatás* rovata hasonló szellemben folytatódjék. Helyette jelent meg az utolsó számban Pap Gábor írása Szalay Ferencről. Körner Éva posztumusz gyűjteményes kötete is tartalmaz egy cikket, amelyet a *Képzőművészeti Almanach*nak szánt. Ma már kideríthetetlen, hogy a szöveg ellen tartalmi kifogások merültek-e fel, vagy esetleg Körner legendás késedelmeskedése miatt maradt ki az összeállításból.³⁸

Ha a szövegek az „almanach” eredeti funkciója szerint vegyesek voltak is, az illusztrációs anyag annál egységesebb és progresszívabb képet adott, ami mindmáig kiemelkedő értéke az évkönyvsorozatnak. A szokásokkal ellentétben a képeket Szabadi saját maga válogatta, a kényesebb anyagok és a speciális témák esetében azonban a szerzők jóváhagyásával, illetve az ő intenciójuk szellemében járt el. Az is elkerülhetetlen volt, hogy a szerkesztőség külföldi katalógusokból, könyvekből fotóztasson ki a képeket (ez akkoriban magától értetődőnek számított).

Az *Almanach* kötetei nem tüntetnek fel lektort. Ez önmagában nem érdemelne említést – a Corvina rendszeresen eltekintett a lektorok nevének közlésétől –, az azonban figyelemreméltó, hogy az írásokat nem a szerkesztő, hanem az igazgató lektoráltatta. Az effajta közvetítés nem könnyítette meg Szabadi dolgát.

Nem szerepel lektor a Magvető már említett negyedéves kiadványán sem, felelős szerkesztőként ugyanakkor Kardos Györgyöt (1918–1985), a kiadó nagyhatalmú igazgatóját, valamikori magas rangú ÁVH-s tisztet és később a Honvédelmi Minisztérium hírszerző osztályának ezredesét tüntették fel, aki a politikai irányítás teljes bizalmát élvezte, és a kolofon tanúsága szerint saját nevével vállalta a rendhagyó sorozatot. Ugyanezt Bíró Livia nem tette meg.

A *Képzőművészeti Almanach* első kötete 1969-ben jelent meg 5000 példányban, ami akkoriban nem számított rendkívülinek. A várakozással ellentétben gyér szakmai visszhangja volt, viszont az utolsó szálig elfogyott, mint ahogy a további kötetek is.

A már napvilágot látott első szám néhány cikkét: Körner Éva írását az ötvenéves Bauhaus-ról, valamint a XXXIV. Velencei Biennáléről, illetve a *Műteremlátogatás* rovatban Szabadi Ország Lili-tanulmányát Bíró Livia kultúrpolitikai szempontból bírálta. A korszak ismeretében különös – bár az általános gyakorlatnak nem mondott ellent –, hogy az igazgató, aki elvben a kiadó valamennyi kiadványáért felelősséggel tartozott, egy ilyen exponált kötetet csak a megjelenés

³⁶ Szabadi egy 2014-es beszélgetésben – korábbi véleményével megegyezően – így ítélte meg Lakner festését, illetve a róla szóló saját cikkét.

³⁷ KÖRNER Éva: Vajda Lajos művészete. Emlékkiállítás Székesfehérvárott. KA 3. 9–14. A teljes cikk: KÖRNER Éva: Vajda Lajos művészete. *Valóság*, 7. 1964. 9. 45–55.

³⁸ KÖRNER 2005. i. m. 393–396.

után olvasott el tüzetesebben. Nem lehet kizárni, hogy a bírálat nem tőle magától származott, hanem más/mások véleményét közvetítette.

Bíró Lívia négyszemközi beszélgetésben mondta el kifogásait a szerkesztőnek, aki érvelésével látszólag sikeresen eloszlatta főnöke aggályait. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy az igazgatónőnek nem volt művészettörténeti felkészültsége, nem voltak szakmai ellenérvei, így aztán Szabadi belevághatott az *Almanach* második kötetének összeállításába.

Ám a kiadóban időközben megváltoztak a körülmények, ami – és ez nem azonnal derült ki – érintette az *Almanach*ot is. A művészeti szerkesztőségbe 1968 szeptemberében új munkatárs került: Székely András, aki a Corvina ugyancsak kis létszámú pártszervezetét volt hivatva erősíteni, és a szeme láttára folyt az *Almanach* szerkesztése. Hogy a háttérben megpróbálhatta befolyásolni a második kötet sorsát, arra nézve csak közvetett bizonyítékok vannak. Amikor néhány évvel később a BM rendőr hadnagyi rangban beszervezi a III/III-4 ügyosztály operatív tisztjének, életrajzában azt írja, hogy lektori munkáját némiképp cenzori feladatnak tekinti, és megbízhatóságának fedezetül régi ismerőseire, Bíró Líviára és a kiadó párttitkárára, Lászlóné Vida Katalinra hivatkozik.³⁹ Mindenesetre Székelynek – aki körülbelül ugyanebben az időben kezdett képzőművészeti kritikákat írni a *Népszabadság*ba – két cikke is bekerült a *Képzőművészeti Almanach* új kötetébe.

A kiadón belüli változásoknál azonban sokkal többet nyomott a latban, hogy 1970. november 23–29. között tartotta az MSZMP X. kongresszusát. Utána heteken keresztül „elméleti” írások garmadája igyekezett megmagyarázni a párt elvárásait, és a sorból a kultúra se maradhatott ki. A terjedelmes, összefoglaló jellegű cikkek E. Fehér Pálnak (1936–1913), a *Népszabadság* kulturális rovatvezetőjének tollából származtak, aki 1971. januári „útmutatójában” már pedzegette a szellem embereinek felelősségét: „...A szellemi élet területén – a szellemi élet törvényeinek kell mindaddig uralkodnia, amíg az itt jelenlevő erők és művek tisztelik a szocialista társadalom alapvető értékeit.”⁴⁰

Egy héttel később aztán az is kiderült, hogy az *Almanach* szerkesztője nem tiszteli kellőképp a „szocialista társadalom alapvető értékeit”. A *Népszabadság* február 7-i hétvégi mellékletében „Önállóság és felelősség” címmel hosszú, aláírás nélküli cikk jelent, amely a három „T” kérdéskörét boncolgatta.⁴¹ A dodonai homályossággal megfogalmazott írás kétségkívül E. Fehértől származik, és úgy közvetíti a „támogatott, túrt, tiltott” alkotások/művészek kategóriáira vonatkozó igényeket, hogy lényegében a kulturális élet szereplőire – szerkesztőkre, dramaturgokra, kritikusokra, művelődési házak vezetőire – hárítja a felelősséget, tőlük várja egy pontosan meg nem határozott, gyakorta változó szabályrendszer betartását.

Az elméletinek szánt cikk egyetlen példával illusztrálta, mi az, ami 1970-ben nem engedhető meg a könyvkiadásban, és E. Fehér választása épp a *Képzőművészeti Almanach*ra esett. Ez meglepő, mert a kiállítások, képzőművészeti könyvek kritikáját korábban és később is áten-

³⁹ ÁBTL 2.8.2.3. III/III tisztek személyi gyűjtő (131). Az SZT-10-es tiszttel jelentéseit nem találtam meg, de hatósági jellemzése szerint használható anyagokkal látta el megbízóit.

⁴⁰ E. FEHÉR Pál: Vita a vitákról. *Népszabadság*, 16. 1971. január 30. Hétvégi melléklet, 6.

⁴¹ *Népszabadság*, 16. 1971. február 7. Hétvégi melléklet, 6.

gedte kollégáinak. Itt viszont – mint ideológiai korifeus – egyértelműen elítélő véleményt fogalmazott meg egy számára nem otthonos területről: „Mit szólunk ahhoz, ha egy képzőművészeti almanach csokorba gyűjti a különböző szélsőséges nézeteket a nemzeti nihilizmustól a nacionalizmus kritikátlan értelmezéséig, anélkül, hogy bármelyikkel vitázna a szerkesztő – feledve azt, hogy a kétfrontos harc nem kétfrontos liberalizmus.”

„Szélsőséges nézetek”, „nemzeti nihilizmus”, „nacionalizmus”, „liberalizmus” – súlyos szitokszavak voltak a kor terminológiájában, így, egy mondatban gyakorlatilag az évkönyv halálos ítéletét jelentették.

A harmadik kötet összeállítása ennek ellenére folytatódott,⁴² bár váratlanul felmerült az, ami addig senkinek sem szűrt szemet. Nevezetesen: hogy lehet Szabadi egyszerre külső és belső szerkesztője az *Almanach*nak? A szerkesztő és a felelős szerkesztő személyének egybeesése csakugyan szokatlan volt az akkori könyvkiadás történetében. Tarr László, akinek helyzete a kiadóban már amúgy is megingott, hogy mentse a menthetőt, Székely Andrást nevezte ki a kötet felelős szerkesztőjének.⁴³ A döntés formálisnak látszik; az anyag továbbra is Szabadi keze nyomát viseli. Az új felelős szerkesztő úgy vélte, némiképp el kell határolódnia a *Tájékoztató* rovat írásaitól, ahová ebben a harmadik számban Sinkovits Péternek az akkor korántsem elfogadott minimal artot ismertető cikke került.

A kiadó kezdeti vakmerősége azonban elszállt. Bár az anyag együtt volt, az *Almanach* harmadik száma 1971 helyett csak 1972-ben látott napvilágot. Ezúttal azonban sem a kritika jótékonynak bizonyuló közönye, amely 1969-ben és 1970-ben fogadta az évkönyvet, sem a párttag belső szerkesztő személye nem adott kellő védelmet. Bíró Líviát magához hívatta Aczél György (1917–1991). Kettejük beszélgetéséről nem szivárogtak ki részletek, de a kiadóba visszatérő igazgatónő láttán senkinek sem lehetett kétsége afelől, hogy alulmaradt a vitában. A *Képzőművészeti Almanach* nem képviselhette tovább azt a nyitott, sokoldalúan informáló szellemiséget, amely az első három kötetet jellemezte.

A kiadó azonban nem akart lemondani a művészeti évkönyvsorozatról. Hosszas huzavona után, Rideg Gábor (1940–2001) főszerkesztőségével és a negyedik kötethez már korábban elkészült cikkek felhasználásával megjelent *Művészet* címmel egy összeállítás, amelyet két másik követett. Ezek az évkönyvek azonban sem koncepciójukkal, sem tipográfiájukkal nem közelítették meg a *Képzőművészeti Almanach*ot, és három év után ki is koptak a Corvina kiadványai közül.

A fiatal művészettörténész, aki három évre olyan páratlan lehetőséget kapott, amilyent pályatársai közül senki, a kor kultúrpolitikai elvárásainak ismeretében tudta: az évkönyvre bármikor lesújthat Damoklész kardja. A döntés ellen fellebbezés természetesen nem volt, maradt utóbb a jó érzés, hogy az *Almanach* szerkesztését élete euforikus szakmai élményének érezhette.

⁴² Ebben talán szerepet játszott a tehetetlenségi erő is. A hatvanas–hetvenes években egy képes kiadvány „átfutási ideje” egy-másfél év volt, ha tehát a kiadó 1971. őszi megjelenéssel számolt, E. Fehér Pál kritikájának idején már javában dolgozni kellett a harmadik kötetben.

⁴³ Tarr lánya válogatott labdarúgó férjével, Varga Zoltánnal 1968-ban disszidált. Varga távozása a mexikói olimpia egy fontos meccse előtt nagy port vert fel.

Ágnes Körber

The Irregular History of the Fine Arts Almanac

An Overdue Review of an Almanac Series

The essay recounts the story of three volumes of the Fine Arts Almanac published between 1969 and 1972. The almanac series appeared at a time when officially published periodicals and books gave a fairly one-sided picture of movements, representatives and the relevant events in contemporary art. The Almanac strove to address this situation. In theory, the Almanac proposed to offer a survey of the events of a year, but in practice it shifted emphasis to artists who represented the “tolerated” tendencies (Endre Bálint, Margit Anna) and occasionally artists who belonged to the “prohibited” (László Lakner) category of the era’s cultural policy (which was based on the three categories of “prohibited, tolerated and supported”). The volumes, which had various columns, contained critiques of important Hungarian shows and occasionally of exhibitions abroad (for example the Bauhaus exhibition in Stuttgart or the Venice Biennial). The column entitled “Studio Visits” included mostly avant-garde artists (such as Erzsébet Schaár, Lili Ország), while the column “Bulletin” gave summaries of little-known subjects, such as contemporary English sculpture, Minimalism, or the art of the Russian avant-garde.

Editor of the series, Judit Szabadi, who was also one of the authors, invited – alongside Éva Körner and Lajos Németh, two eminent figures of Hungarian art historical scholarship of the time – others who would later have significant careers as art historians (László Beke, Márta Kovalovszky, Péter Kovács, Géza Perneczky, and Júlia Szabó) to contribute, and her informative selection of visual material remains a vital source to this day.

The Almanac undoubtedly did not meet the expectations of the cultural policies of the early 1970s. It was harshly criticized, and the director of the publishing house was not able to shoulder the consequences and was compelled to discontinue the series after the publication of the third volume.

Csapody Miklós

„Írok, tehát vagyok”

Csatkai Endre és Bálint Sándor levelezése (1943–1962)

Szerb Antal, aki a harmincas évek második felében a szegedi egyetem magántanára lett,¹ *Magyar irodalomtörténetében* azt írta, ha egyszer az Ezeregyéjszaka dzsinnjei elragadnák Magyarországot, és a helyén semmi sem maradna Arany János összes művein kívül, „ezekből a mágikus könyvekből maradék nélkül ki lehetne olvasni a magyarság eidosát”.² Megállapítása találonak tetszik Sopronra és Csatkai Endrére, szerteágazóan gazdag munkásságára³ éppen úgy, mint Szegedre és Bálint Sándorra, monumentális életművére,⁴ hiszen Csatkai munkái éppolyan különleges foglalatok Sopronnak, a város művészetének és kultúrájának,⁵ amint Bálint életműve Szeged művelődésének és a nagytáj hagyományainak.⁶ Csatkai büszkén vallotta magáról: „Civis soproniensis sum”;⁷ Bálintot pedig már életében „a legszögedibb szögedinek” mondták.⁸ Emléküket és alkotásukat a magyar művészet- és helytörténet, etnográfia, történet- és nyelvtudomány mellett tanítványaik fogyatkozó generációi és városuk őrzi.⁹ Sőtér István szerint

¹ LENGYEL András: *Szerb Antal magántanári habilitációja (1934–1937)*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988. (Szeged művelődéstörténetéből, 5.)

² *Magyar irodalomtörténet*. 2. Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh. 1934. 72. *Eidos*: eszmei tartalom, lényeg (görög).

³ Életművét mintegy 40 kötet, 500 tanulmány és 1400 egyéb közlemény alkotja. KÖRNYEI Attila: Csatkai Endre irodalmi munkássága [1.]. *Soproni Szemle*, 25. 1971. 1. 66–75; Uő: Csatkai Endre irodalmi munkássága. 2. *Soproni Szemle*, 25. 1971. 2. 145–165; *A Soproni Szemle repertórium 1937–2001*. Összeáll. HERNÁDI László Mihály. Pécs, 2002.

⁴ GYURIS György: *Bálint Sándor munkássága. Bibliográfia*. Budapest–Szeged, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2007.

⁵ ZÁDOR Anna: Csatkai Endre művészettörténeti munkássága. *Soproni Szemle*, 24. 1970. 3. 194; LÁSZLÓ Gyula: Vallomás Sopronról. In: *Vallomások egy városról. Magyar írók Sopronról*. Szerk. SARKADY Sándor. Budapest, Akadémiai. 1978. 31–34; HEGEDŰS Géza: Emlékek és műemlékek, avagy mi közöm Sopronhoz? In: *Vallomások egy városról*. 1978. i. m. 78–79; GALAVICS Géza: Csatkai Endre (1896–1970). In: *„Emberek, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. 2. Szerk. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István. *Enigma*, 13. 2006. 48. 450.

⁶ SÓTÉR István: Bálint Sándor emléke. *Élet és Irodalom*, 28. 1984. augusztus 10. 32. 6.

⁷ CSAPODY István: *Csatkai Endre emlékezete*. Megemlékezés a soproni Kitaibel Pál Természettudományos Asztaltársaság 1970. áprilisi összejövetelén. Gépirat (a továbbiakban: G.) Csatkai Endre soproni hagyatékában (a továbbiakban: CsEH). *Civis soproniensis sum*: soproni polgár vagyok (latin).

⁸ Trogmayer Ottó készítette 1979-es televíziós portréfilmje óta (teljes szövege CSAPODY Miklós: *„Nehéz útra keltem...” Beszélgetések Bálint Sándorral*. Szeged, Bába, 2004. [a továbbiakban CSAPODY 2004a. i. m.] 123–132.). A filmről lásd PÉTER László: Bálint Sándor a képernyőn. *Filmvilág*, 22. 1979. 16. 31. Az állandósult jelzős szerkezet szerzőségéről Uő: „A legszögedibb szögedi”. *Szegedi Szépirás*, 4. 2004. 9. 4.

⁹ Csatkai utolsó lakhelyén (Előkapu 11.) 1971-ben, darufalvi szülőházán 1986-ban kapott emléktáblát (DOMONKOS Ottó: 100 éve született Csatkai Endre. *Soproni Szemle*, 50. 1996. 2–3. 262–263.). Bálint emléktábláját, amelyet 1984-ben helyeztek el 2004. évi centenáriumnál lebontott szülőházán (Pálffy utca 72.), a Somogyi-könyvtár őrzi. Szobrai az alsóvárosi ferences templom előtti parkban és a Dóm téri Panteonban állnak. Nevüket utca is viseli városukban. Halála után öt évvel, 1975. április 3-án Csatkai Sopron díszpolgára lett. *Erdély Sándor tanácselnök levele özv. Csatkai Endrének*. Sopron, 1975. március 25.

„Szerencsés a város, melyhez olyan szerelmesen ragaszkodnak, mint Bálint Sándor Szegedhez. Sopronban találkoztam ennek a szerelemnek a párjával, Csatkai Endre személyében, aki az ottani múzeum igazgatója volt. A Liszt Ferenc Múzeum alagsorában ő takácsműhelyt rendezett be, s amikor Katona Józsefet tanította a diákoknak, óráit ebben a műhelyben tartotta, mert Katona is ilyen műhelyben nőtt föl, apjánál. Kossuth-díját Csatkai Endre mindenestől a múzeumára költötte. A soproni múzeum méhkasként él az emlékezetemben, mert minden tényérnyi helyét tárgyakkal tölti meg az igazgató, akárcsak virággal a méhkas sejtjeit a méheknek.”¹⁰

Csatkai Endre (Darufalva, 1896. augusztus 19.¹¹–Sopron, 1970. március 12.) művészettörténész a soproni evangélikus líceumban érettségizett,¹² első írása 1917-ben, első kötete, *A soproni muzsika története* 1925-ben jelent meg. Viszontagságos pesti és bécsi egyetemi éveit¹³ után *Kazinczy és a képzőművészetek* című értekezésével 1925-ben doktorált¹⁴ Császár Elemérnél (1874–1940). Rövid állástalanság után¹⁵ Wolf Sándor (1871–1946) kismartoni borkereskedő, a neves műgyűjtő alkalmazta muzeológusként magánmúzeumában, ennek gazdag anyagát rendezte, gyarapította és katalogizálta, kiállításokat rendezett, csoportokat vezetett benne.¹⁶ Ez időben felváltva élt Kismartonban és Sopronban.¹⁷ Miután fölmérte Kismarton és a környék műemlékeit, megjelent első nagy műve, az osztrák műemléki topográfia Dagobert Frey (1883–1962) bécsi egyetemi tanárral közösen írott 24. kötete.¹⁸ Ezután adta ki majdani

Gépirat autográf aláírással (a továbbiakban: G. aut.). Sopron Városa Tanácselnökének fejléces levélpapírján (a továbbiakban: lp.). Soproni Múzeum Helytörténeti Kéziratgyűjtemény (SM) K.2012.33.3.1. Az SM jelzés és a szám nélkül idézett, egyelőre leltározatlan iratok ugyancsak Csatkai Endre soproni hagyatékában.

¹⁰ SÓTÉR István: Szeged első szótárírója. *Tiszatáj*, 41. 1987. 8. 115.

¹¹ Születésének dátumát az irodalom augusztus 13-ban adja meg, hivatalos anyakönyvi kivonata szerint azonban augusztus 19., helye „Darufalva, 7. sz. ház”. Apja, dr. Csatkai Ignácz (izr., orvostudor. Szül. Csatka), anyja Fischer Josefina (izr., szül. Dereske)”. Másolat. Sopron, 1947. október 27. SM K.2012.36.1. Egyik önéletrajzi feljegyzése szerint anyja keresztény származású volt: uo. K.2012.129.1. 2.

¹² 1914. június 26-án. Anyakönyvi sz. 4 1913.–14. A másolat kelte 1951. augusztus 25. SM K.2012.38.1. és Csatkai cím nélküli, keltezetlen emlékezéstöredéke (1961 után). SM K.2012.129.3.

¹³ ZÁDOR Anna: Sok területen otthonosan. Emléksorok Csatkai Endréről. *Műhely*, 9. 1986. 5. 18.

¹⁴ A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1925. január 9-én lett a filozófia doktora (SM K.2012.1.1.), disszertációja azonban csak 1983-ban jelent meg (szerk. GALAVICS Géza. ZÁDOR Anna előszavával. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport). Az értekezésről lásd FRIED István: Csatkai Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925). *Soproni Szemle*, 38. 1984. 4. 367–368; ZÁDOR 1970. i. m. 194–200.

¹⁵ 1951. február 24-én kelt, H sorozat 599884 sz. munkakönyve szerint 1925–1945 között „szabad tudományos pályán” működött. SM K.2012.12.1.

¹⁶ ZÁDOR Anna: Csatkai Endre (1896–1970). In: FRIED 1984. i. m. 11. és Gerald SCHLAG: André Csatkai und das Burgenland. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk. KÖRNYEI Attila–G. SZENDE Katalin. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány. 1996. (A Soproni Múzeum kiadványai, 2.) 3–15. A Wolf-múzeumról lásd Sammlung Alexander Wolf. In: André CSATKAI–Dagobert FREY: *Die Denkmäler des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust*. Wien, Benno Fischer, 1932. (Österreichisches Kunsttopographie. Band XXIV.) 121–154.; ZÁDOR Anna: A kismartoni (Eisenstadt) egykori Wolf-gyűjtemény. *Új Művészet*, 2. 1991. 10. 29–31.

¹⁷ „6 esztendeje életem kételtű életet, ami annyit jelent, hogy vezetem a Wolf-múzeumot, nyáron teljesen ide költve, télen azonban csak 3 napi szolgálatom van s így a közeli Sopronban sem kell elejtenem a régi fonalakat. Ez a múzeum magánkézben van s jelenleg Ausztria legnagyobb ilyen jellegű gyűjteménye. Gazdám ideális lelkű ember, igen jószívű és nagy jóvedelmeit a múzeumára költi; így állandó a munka, azon kívül a könyvtárát úgy kiépítettem, hogy ma Burgenlandra nézve itt lehet a legjobban tájékozódni. Egy teljes szabad napom van a héten és kellő szerénységgel használandó mozgási szabadságom. Így elég időm jut munkára, s azt hiszem, nem pocskékolom: nagy 300 oldalas folió könyvem Kismarton s a környező 26 helység művészetéről, egy boroszlói egyetemi tanárral közös (3/4 arányban) munkám most van nyomás alatt, Augsburgban adják ki [...]” *Csatkai Endre levele ismeretlen Lilly asszonyhoz és Imréhez*. Eisenstadt, 1931. szeptember 27. Kézirat (fotókópia). CsEh. (Imre: valószínűleg Katona Imre, Csatkai unokabátyja.)

¹⁸ CSATKAI–FREY 1932. i. m.

soproni topográfiájának alapvetését, a *Sopron környékének műemlékei*¹⁹ és a *Sopron vármegye műemlékei* három kötetét,²⁰ miközben elmélyült művészeti, irodalom-, zene- és helytörténeti kutatásokat, levéltári forrásfeltáró munkát folytatott. 1935-től művészettörténeti szócikkeivel *Az Új Idők Lexikonának* munkatársa lett.²¹ Az Anschluss (1938) után végleg Sopronba költözött,²² házi tanítóskodással és újságírással tartva fenn magát.²³ A város világi és egyházi elitje hiába tett kísérletet rá, hogy a harmadik zsidótörvény alól mentesítést szerezzen számára, 1944-ben munkaszolgálatra vonultatták be, amit alig élt túl 1945 tavaszán. Felépülése után a Soproni Múzeum igazgatója lett,²⁴ majd az 1867 óta működő gyűjteményt hamarosan Magyarország egyik első múzeumává tette.²⁵ Bár nyomdász ismerősei „bevitték” a Szociáldemokrata Pártba, nem vett részt a politikában.²⁶ 1952-ben kandidátusi fokozatot szerzett,²⁷ 1953-ban *Sopron és környéke műemléki topográfiája* című munkájáért²⁸ Kossuth-díjat kapott.²⁹ 1955-től haláláig szerkesztette „nevelt fiát”,³⁰ a nagy múltú *Soproni Szemlét*. Utolsó nagy művét, *A magyar műgyűjtés történetéről* tervezett akadémiai doktori értekezését már nem fejezhette be.³¹

Bálint Sándor (Szeged, 1904. augusztus 1.–Budapest, 1980. május 10.) etnográfus a szegedi piaristáknál érettségizett, az egyetemen Hermann Antal (1851–1926) és Solymossy Sándor (1864–1945) folkloristák tanítványa volt. *Szilády Áron pályája* című értekezésével 1926-ban doktorált Dézsi Lajosnál (1868–1932). Állástalan éveit 1930-tól Solymossy gyakornoka volt a néprajzi tanszéken, első népdalgyűjtése, a *Szeged népe* 1933-ban jelent meg.³² 1934-ben egyetemi magántanár lett. A magyar vallási néprajz alapvetéseként ezután adta ki első jelen-

¹⁹ I. sorozat. Sopron, [Szerzői kiad.] 1932. 112 p.

²⁰ II. sorozat. Sopron, [Szerzői kiad.] 1935. 118 p. és III. sorozat. Uo. [Szerzői kiad.] 1937. 223 p.

²¹ A szerkesztőség ünnepélyes köszönete munkatársának a lexikon munkálatainak befejezése alkalmából. Budapest, 1942. december. G. Lyka Károly és Herczeg Ferenc aut. *Az Új Idők Lexikonja* fejléces lp. SM K.2012.4.1.

²² 1944. május 17-én 54/1944. szám alatt cselédkönyvet váltott. Az igazolás másolata: Sopron, 1948. február 14. G. SM K.2012.40.1.

²³ Származása miatt már 1942-ben kizárták a sajtókamarából, nem folytathatta rádió-előadásait sem. SM K.2012.129.1. 8.

²⁴ Bognár Dezső polgármester már a Soproni Nemzeti Bizottság 9145/1945. számú, 1945. január 26-i határozata alapján múzeumi igazgatórnek nevezte ki (SM K.2012.7.1.), az esküt azonban csak 1948. október 12-én tette le (*Dr. Csatkai Endre múzeumi igazgató főőr besorolása*. G. Uo. K.2012.7.6.).

²⁵ Közben 1946-ban *A műalkotások tanát* adta elő a Soproni Szent Benedek-rendi Szent Asztrik Katolikus Gimnáziumban. *Garami Elek igazgató levele Csatkai Endréhez*. Sopron, 1946. október 1. G. aut. CsEh.

²⁶ 661–4. sz. tagsági könyve „Csatkai Endre író részére” 1945. május 29-én (SM K.2012.5.1.), 364236. sz. MDP-tagkönyve 1953. január 1-jén kelt (uo. K.2012.15.1.).

²⁷ 1952. október 18-án az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának oklevele szerint a művészettörténeti tudományok kandidátusa lett. SM K.2012.14.1.

²⁸ *Sopron és környéke műemlékei*. FÜLEP Lajos előszavával. Írta CSATKAI Endre, DERCSÉNYI Dezső, ENTZ Géza, GERŐ László, HÉJJ Miklós, MOLLAY Károly, RADNÓTI Aladár. Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Budapest, Akadémiai, 1953. (Magyarország műemléki topográfiája. 2. Győr-Sopron megye műemlékei. 1.); 2. jav. és bőv. kiad. Budapest, Akadémiai, 1956. (Jelen közlés során a 2. kiadást használtuk.) A mű elkészítéséért 1953. szeptember 18-án Bognár Dezső kezdeményezésére a soproni városi tanács jegyzőkönyvi köszönetet mondott. *Jegyzőkönyvi kivonat*. 145/1953.vb. Gépiratmásolat (a továbbiakban: Gm.) Bognár Dezső vb-elnök és Fekete Istvánné vb-titkár aut. CsEh.

²⁹ A Minisztertanács 5651 98/97. 12. sz. távirata, 1954. március 12. (SM K.2012.17.1.). Feljegyzése szerint ez alkalomból 132-en köszöntötték, köztük Bálint Sándor, Csapody István, Katona Imre (néprajzkutató), Kozocsa Sándor, Szentiványi Gyula, Zádor Anna stb. CsEh.

³⁰ BÁRDOSI [NÉMETH] János: Dr. Csatkai Endre levelei (nekrológ helyett). *Vasi Szemle*, 25. 1971. 4. 576.

³¹ Első összegzése: *A soproni műgyűjtés története*. Budapest, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1958.

³² *Újgyűjtés*. Szeged, Prometheus, 1933.

tős munkáit, a *Népünk ünnepeit*,³³ az *Egy magyar szentembert*,³⁴ a *Sacra Hungariát*³⁵ és a *Boldog-asszony vendégségébent*,³⁶ közben előadott a szegedi tanító- és tanárképzőben. A harmincas évek újkatolikus reformmozgalmaiban való részvétele után 1945–1948 között a Demokrata Néppárt parlamenti képviselője volt, mandátumáról Mindszenty letartóztatása előtt mondott le. 1947-ben lett egyetemi nyilvános rendes tanár, miután azonban 1951-ben „klerikalizmusa” miatt megfosztották katedrájától, csak 1956-tól taníthatott ismét. Újabb nagy műve, a kétkötetes *Szegedi szótár* 1957-ben jelent meg.³⁷ Két évtizedes állambiztonsági megfigyelése után 1965-ben, koncepcióos perben államellenes izgatás hamis vádjával felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, végül nyugdíjazták. A *Szeged városa*³⁸ és *A szegedi paprika*³⁹ után (utóbbival 1962-ben kandidátusi fokozatot szerzett)⁴⁰ 1965 őszén *A szegedi táj táplálkozási hagyományai* című értekezésével kísérelte meg elnyerni az akadémiai doktori címet, sikertelenül, mivel 1966-ban másodszor is elutasították.⁴¹ Nyugdíjas éveiben alkotta meg legnagyobb műveit, a *Karácsony, húsvét, pünkösdöt*,⁴² az *Ünnepi kalendáriumot*⁴³ és *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete* című monográfiájának három kötetét.⁴⁴

A szerteágazó érdeklődésű Csatkait és Bálintot rokon jellemvonásaik, látókörük és szemléletmódjuk, főként pedig mindkettejüket már kezdettől magasan a lokálpatriotizmus fölé emelő tudományos elhivatottságuk kötötte össze feltehetően a harmincas évek első felétől. Számos közös kutatási területük egyike éppen a levelekben gyakran emlegetett ikonográfia; a nyomtatott szentképekkel a 20. században ők foglalkoztak először. Emberi és szellemi alkattuk meghatározó jegye volt mély, a megpróbáltatások elviselésére és megbocsátására mindkettejüket képessé tevő katolikus hitük.⁴⁵ Egy időben mindketten gondoltak a papi pályára,

³³ *Az egyházi év néprajza*. Budapest, Szent István Társulat, 1938.

³⁴ *Orosz István önéletrajza*. Budapest, A Budapesti Egyetem Magyarástudományi Intézete–Franklin Társulat, 1942.

³⁵ *Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Budapest, Veritas, 1943. [1944.]

³⁶ Budapest, Veritas, 1944. Csatkai példányának dedikációja: *Csatkai Endre kedves barátomnak különös szeretettel Bálint Sándor* (SM Néprajzi Gyűjtemény Könyvtára). ENDRÉDY Zoltán Sándor *Boldogasszony Sopron felett* c. művészettörténeti munkáját (Sopron, Városlépbánia Kultúrbizottsága, 1948) Csatkai küldte el neki (99. leltári szám alatt lásd *Bálint Sándor könyvtára*. Szerk. ZOMBORI István. Budapest–Szeged, Móra Ferenc Múzeum–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009. 70.).

³⁷ Budapest, Akadémiai, 1–2. 1957.

³⁸ Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1959.

³⁹ Budapest, Akadémiai, 1962.

⁴⁰ CSAPODY Miklós: *Bálint Sándor (1904–1980). Életrajz*. Budapest, Akadémiai, 2013. 156–158.

⁴¹ Uo. 163–164.

⁴² *A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Budapest, Szent István Társulat, 1973.

⁴³ *A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. 1–2. Budapest, Szent István Társulat, 1977.

⁴⁴ 1: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75–2*. Szeged, 1976; 2: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1976/77–2*. Szeged, 1977. 3: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79–2*. Szeged, 1980; *Mutató Bálint Sándor A szögedi nemzet című néprajzi munkájához*. Összeáll. GYURIS György. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Supplementum. Szeged, 1983.

⁴⁵ Csatkai nemcsak megkeresztelkedett, hanem „mélyen hívő lélek volt” (CSAPODY István: *Pályám emlékezete*. Szerk. CSAPODY Miklós. Budapest, Pytheas, 2010. 1. 164.). „Az »Itt élned halnod kell« elv alapján állva és abból a belső meggyőződéstől [!] áthatva, hogy testestől-lelkestől magyar és keresztény vagyok, ez utóbbinak külsőképpen is kifejezést adtam azaz, hogy fölvettem a keresztséget. Tanulmányaim mélyen megismertették velem a katolikus vallás lényegét, megszerettem és az a körülmény, hogy éppen kutatásaim alatt már valóságos keresztényképpen kezeltek és a keresztény társadalom egészében magáénak vallott, könnyen átsegített a formai nehézségeken [...]. Legyen az a jó érzésem, hogy végre valahová én is tartozom, nemcsak formai kötelékek tarthatnak össze most már a keresztény magyarsággal, hanem a lényeg. Ennek tudatában könnyebben viselem el az élet komiszságait.” KERNY Terézia: „Kedves Gyula Bátyám!” Csatkai Endre levelei Szentiványi Gyulához (1935–1940). *Ars Hungarica*, 38. 2012. 284. Pavetich János helyettes plébános 1952. január 15-én kelt igazolása szerint Breyer István győri püspök 1940. május 16-án bérmálta Kópházán (SM K.2012.41.1.). Az egyházi adót 1945–1949-ben is fizette (uo. K.2012.42. 1–5.).

amitől azonban az ifjú Csatkait óvták, „amíg Barkóczy az uralkodó csillagzat”,⁴⁶ s Bálint Sándor is már korán a kutatás mellett kötelezte el magát.⁴⁷ Működése során Csatkai éppúgy nem követett iskolát, tudományos irányzatot, kikristályosodott módszert,⁴⁸ ahogyan Bálint sem. Csatkai a történeti alapkutatással és a bejárással, a műemléki topográfia munkálataival, Bálint a néphagyományok leletmentésével, majd a hazai vallási néprajz megalapozásával kezdte. Közös törekvésük az elérhető teljesség, az összefüggések megragadása volt, miután az ábrázolást, a tárgyszerű megörökítést tűzték ki célul.⁴⁹ Amellett, hogy levelezésükkel, mint egykor Kazinczy, mindketten behálózták az egész országot,⁵⁰ igazi nevelők voltak, Csatkai, az „iskolán kívüli mester”,⁵¹ és Bálint, aki az egyetemen és a katolikus tanítóképzőben több mint harminc éven keresztül nevelte pedagógus-nemzedékek sorát. Bár saját gyermeke egyiküknek sem volt, „fiaik”: szeretett tanítványaik egész életükben ragaszkodtak hozzájuk.

Mindketten az igazi nagy ismeretterjesztők, népművelők közé tartoztak, akik múzeumlátogatás, városnézés során,⁵² a katedra mellől, a rádió hullámhosszán,⁵³ vagy épp saját otthonukban a fiatalokhoz is közelebb vitték a kultúrát és a képzőművészetet a zenével együtt.⁵⁴

⁴⁶ Csatkai Endre levele Péter Lászlóhoz. Sopron, 1960. február 17. G. aut. A Liszt Ferenc Múzeum nyomtatott postai levelezőlapján. CsEh. Gróf Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök (1745), hercegprímás, esztergomi érsek (1761), a Magyar Korona tanintézeteinek felügyelője (1764) a császárhú magyar barokk főpapság egyik legjelentékenyebb alakja.

⁴⁷ BÁLINT Sándor: Magamról. In: *A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok*. Budapest, Magvető, 1981. 236; Ifj. LELE József: „Úgy viselkedett, mint egy pap”. Kézirat. Bálint Sándor hagyatékában, a szegedi Móra Ferenc Múzeumban (a továbbiakban: BSh). Boldoggá avatási eljárása a Szentszéknél 2005-ben indult meg, ún. pozíciója (ügyének összefoglalója kritikai életrajzával, az életútjára vonatkozó tanúvallomásokkal, személyes dokumentumokkal, teológiai, történeti szakvéleményekkel) 2012 végére készült el. Jó hír Bálint Sándor ügyében. *Vértanúink–Hitvallóink*, 2013. 19. január. 1. (70.) 12.

⁴⁸ ZÁDOR 1970. i. m. 195. Történetiszemléletéről, művészet- és művelődéstörténet-írói módszeréről, pedagógiájáról KÖRNYEI Attila: A helytörténész Csatkai Endre. *Soproni Szemle*, 25. 1971. 1. 59–66.

⁴⁹ CSAPODY 2013. i. m. 4.

⁵⁰ FRIED 1984. i. m. 367. és GALAVICS 2006. i. m. 457.

⁵¹ CSAPODY István 2010. i. m. 1. 163.

⁵² Csatkai a Postás Sport Egyesület Soproni Csoportjának 1948 tavaszán szervezett, tíz sétából álló városnéző sorozatába is bekapcsolódott. Február 22-én *Műértő szemével a Storno-palotában*, május 21-én *Amit a régi sírkövek beszélnek és A műértő nyomában Sopron város múzeumban*, június 3-án *A műértő vezetésével a Zetti-házban* címmel tartott vezetést. Gm. Karácsony Sándor elnök és Várkonyi József főtákar aut. CsEh. 1948 nyarán a Soproni Nyári Egyetem hallgatóságának is bemutatta városát (143/1948. G. Bokor Rezső egyetemi tanár, a Nyári Egyetem igazgatója és Csűrös Zoltán rektor, a S.Ny.E. TB elnöke aut. A Műgyetem Soproni Nyári Egyeteme lp.). A harmincas évektől Móricz Zsigmond diákcsoportjának 1940. évi látogatásán át (CSAPODY 2013. i. m. 71–72.) a hatvanas évekig, az Eötvös Kollégium hallgatóinak és mindenkor vendégeinek Bálint is felajánlotta, hogy végigkálauzolja őket Szegeden. CSAPODY Miklós: *„A világban helytállani...”* Bálint Sándor élete és politikai működése (1904–1980). Budapest, Korona, 2004. (a továbbiakban: CSAPODY 2004b. i. m.). 285.

⁵³ Csatkai – miután az őt felkérő, zömmel zsidó tagságú soproni kereskedőegyesület nem akarta „megkeresztelt zsidó” előadását hallgatni – első szövegét a rádióknak küldte el, ahol sikert aratott vele (SM 2012.129.1. 12.). Később Cs. Szabó László felkérésére 1942-ben, Grandpierre Emil és Pamlényi Ervin felkérésére 1946–1949 folyamán tartott művelődéstörténeti felolvasásokat, amelyekért a Magyar Telefonhírmondó és Rádió, majd a Magyar Központi Híradó Rt. elismervényei szerint alkalmanként 40–120 pengő, majd 150–160 forint tiszteletdíjban részesült. 1945–1960 között a Győri Rádió *Ismérd meg megyénket!* és *Ismérd meg megyénk nagyjait!* című sorozataiban 31 helytörténeti előadása hangzott el (SM K.2012.147. 1–31.). Ortutay, aki 1935–1944 között a Magyar Rádió irodalmi (próza) osztályának helyettes vezetője volt, Bálint Sándort is több néprajzi és népművelő rádióelőadás megírására kérte fel (CSAPODY 2004b. i. m. 63, 113; CSAPODY 2013. i. m. 111.). Utolsó előadása *A Boldogasszony nyomában* címmel 1945. augusztus 15-én hangzott el (teljes szövege CSAPODY 2004a. i. m. 39–41.).

⁵⁴ ZÁDOR 1970. i. m. 200. Közelebbi tanítványai 1946–1951-ben múzeumi csoportokat vezettek, teremőri teendőket láttak el. *Csapody István emlékezése* (hagyatékában). A soproni Liszt Ferenc Szimfonikus Zenekar 125 éves jubileumán, 1954. június 12-én Csatkai Sopron város zenei művelődése érdekében kifejtett munkája elismeréséül Sterbenz Károly rézmet-szetét kapta Bognár Dezső tanácselnöktől. CsEh. A Bálint Sándornál tartott közös zenehallgatásokról CSAPODY 2013. i. m. 54–57, 163.

Csatkai jól zongorázott, vasárnap délelőttönként a klasszikus operairodalom darabjait és – zenetörténeti magyarázatának illusztrálására, Szabolcsi Bence módjára – Bartók és Kodály műveit játszotta tanítványainak,⁵⁵ „felszabadítva a zene titánjait”.⁵⁶ Bálint hegedülni tanult, ennek később a lejegyzett dalok feldolgozásában vehette hasznát,⁵⁷ és élete végéig mindennap hallgatott klasszikus zenét, főként Mozartot.⁵⁸ Csatkainak városszerte híres, javarészt klasszikusokból álló hanglemezgyűjteménye volt,⁵⁹ az általa alapított Karthauziak Társaságának tagjai a zenehallgatás idejére némasági fogadalmat tettek.⁶⁰ Kossuth-díja után lemezjátszóját „nagy zenegépre” cserélte.⁶¹ Bálint a harmincas évek elején kezdte gyarapítani ugyancsak gazdag, válogatott lemezgyűjteményét.⁶² A művek hallgatásához kezdetben gramofont használt.⁶³ Ott-honában a háború után is emlékeztető zenehallgatásokat tartott; a nagyhéten Bach *Máté-passiójának* tételei előtt rövid bevezetőt mondott.⁶⁴ A muzsika mellett összekötötte őket Itália és a barokk, a népi, a régi és a kortárs magyar művészet és az irodalom szeretete, annyi mással együtt. Életprogramjukat mindketten maradéktalanul beteljesítették, ami művükkel együtt életüket is műalkotássá avatta.⁶⁵

Csatkait 1962-ben, hatvanhat évesen „mint békés öreget” nem akarták nyugdíjba engedni, mert, mint írta, „Mindegyik oldalon belém kapaszkodnak, a fiúk, mert állandóan azt hallják: csak az Endre bácsi kedvéért, a tanács és a minisztérium pedig azért, mert velem lehet mezzoforte tárgyalni, míg a fiatalokat hamar elfutja a mérge. Sajna nem nagy örömöm telik az egészben és a dolgot az nehezíti, hogy közben egy pontosan nekem való rokokóházban felújítanak egy olyan lakást, amely képes lenne befogadni könyvtáramat.”⁶⁶ A nála nyolc évvel fiatalabb Bálintot 1965 végén, hatvanegy éves korában, a hatalomnak és neki is kedvezőnek tűnő szűkegmegoldással küldték nyugdíjba,⁶⁷ amit, miután Ortutay Gyula „kihúzta a börtönből”, bár

⁵⁵ CSAPODY István 2010. i. m. 1. 163, 166.

⁵⁶ *Csapody István emlékezése* és GERENCSÉR Miklós: *Kamarazene a rokokó házban*. Budapest, Emberöltő, 1978.

⁵⁷ PAKSA Katalin: Bálint Sándor és a népzene kutatás. *Ethnographia* (1949-ig *Ethnographia-Népelet*, utána *Ethnographia*), 101. 1990. 2. 323.

⁵⁸ GÁSPÁRNÉ ZAUER Éva: Bálint Sándor emberi arcának néhány vonása. *Szegedi Műhely*, 29. 1990. 1–4. 15. és CSAPODY Miklós: Bálint Sándor inasaként. In: CSAPODY 2004b. i. m. 509.

⁵⁹ ZÁDOR 1970. i. m. 194.

⁶⁰ A társaságot Csapody István, Bencze Pál, Hárs József, Nováki Gyula, Szodfridt István és Wallner Ákos alkotta. CSAPODY István 2010. i. m. 1. 166.

⁶¹ KOVÁCS József László: Látogatóban Csatkai Endrénél. *Vasi Szemle*, 24. 1970. 2. 251. *Csatkai Endréék hanglemezei* című füzetébe 360 tétel adatait (a zeneszerzők nevét, a művek pontos címét, a karmestert és a zenekart) írta be. SM K.2012.140.1.

⁶² Hanglemezgyűjteményéről és zenei ízléséről átfogó képet ad BALINT [Sándor]–LANG [Ernő]: *Ötvennégy levél – negyvenöt válasz. Fiftyfour Letters – Fortyfive Answers 1958–1979*. Adelaide, [szerzői kiad.,] 1984; GÁSPÁRNÉ ZAUER 1990. i. m. 15; CSAPODY Miklós: Szakralitás és esztétikum. In: CSAPODY 2004b. i. m. 409–412.

⁶³ Ifj. LELE József: „Az Úr készen találta őt”. *Bálint Sándor élete*. Kecskemét, Korda, 1996. 18.

⁶⁴ Takáts Ágoston emlékezése. *Szegedi Műhely*, 28. 1990. 1–4. 18. A Máté-passió első, 1941. június 1-ji soproni előadása után Csatkai a Soproni Liszt Ferenc Zeneegyesület emléklapját kapta Bekk József elnöktől (SM K.2012.3.1.).

⁶⁵ KÖRNYEI 1971. i. m. 63, 66; CSAPODY Miklós: *Bálint Sándor (1904–1980). Életrajz*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest, 2012. 4.

⁶⁶ *Csatkai Endre levele Péter Lászlóhoz*. Sopron, 1962. október 20. G. aut. A Liszt Ferenc Múzeum fejléces lp. CsEh. Az Előkapu 11. sz. házról van szó; noha számottevő saját gyűjteménye is volt, a könyvtárat a múzeum és a városi levéltár könyvtára jelentette számára (CSAPODY István 2010. i. m. 1. 166.), amit úgy használt, mint Bálint a múzeumot; mintha szegedi „lakásához tartozott volna a Múzeum is, azaz annak legalábbis a néprajzi gyűjteménye”. SÓTÉR 1987. i. m. 115.

⁶⁷ A Művelődésiügyi Minisztérium a Minisztertanács 3444/1965. sz. határozatával 1966. január 31-től mentette fel öregségi nyugdíj jogosultság címén. Művelődésiügyi Minisztérium 51270. sz. Budapest, 1966. január 5. In: *A célszemély: Bálint Sándor. Ügynökjelentések, pöriratok 1957–1965*. BALINT László és VELCSOV Márton gyűjtése alapján szerk. PÉTER László. Szeged, Belvedere Meridionale, 2004. 298–299.

megalázónak tartott, mégis örömmel fogadott, hiszen a procedúrától megszabadulva végre nyugodtan szeretett volna dolgozni.⁶⁸

„Nem tudom, hogy a két városrajongó valaha is találkozott volna egymással – írta Sötér István Bálint halála után –, de hogy egyhamar megértették volna egymást, az bizonyos.”⁶⁹ Nemcsak ismerték és megértették egymást, hanem szoros barátságban is álltak egymással. Soproni és szegedi hagyatékukban megőrzött negyvennégy levelük – Kerny Terézia Csatkai-Szentiványi-leveléközlésének⁷⁰ folytatásaképpen – mintegy negyven évig tartó barátságuk ma ismert teljes dokumentációja, amely közel két évtizedet (1943–1962) fog át. Leveleik legfőbb témája Csatkai szegedi egyetemi magántanári habilitációja, amelyet, bár az eljárás sikerrel ment végbe Bálint hathatós segítségével, 1949 végén a minisztérium már nem hagyott jóvá.⁷¹ Az elutasítás nem a jelölt személyének vagy témájának szólt, hanem a magántanári intézmény csöndes felszámolásának volt a következménye; nem nyert megerősítést a maga eljárását Csatkainál jóval később, 1948 novemberében kezdő Scheiber Sándor (1913–1985) biblikus, folklorista irodalomtörténész főrabbi *A magyar néprajz keleti kapcsolatai* tárgy körben Bálint közvetítésével ugyancsak sikerrel zajlott habilitációja sem.⁷² Formailag ugyan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), Ortutay Gyula kultuszminiszter tagadta meg jóváhagyásukat,⁷³ ténylegesen azonban az 1948 őszétől 1949 decemberéig működött Magyar Tudományos Tanács (MTT), melynek elnöke Gerő Ernő, társelnöke Ortutay volt.⁷⁴ Az MTT mint a tudomány és a felsőoktatás irányításában törvényes teljhatalommal felruházott tudománypolitikai testület, apparátusával a Miniszterelnökség szervezetében működött, vezetői és huszonkét tagja a köztársasági elnöktől kapta kinevezését. Társadalomtudományi Szakosztályában Andics Erzsébet, Erdei Ferenc, Fogarasi Béla, Lukács György, Szalai Sándor és Zsirai Miklós működött. Még a koalíciós kormányzás éveiben jártak, amikor a kommunista párttól, miután az már 1948 tavaszán megkezdte a felsőoktatás szovjet mintájú átszervezését, az MTT annak elérését kapta feladatul, hogy „a tudomány nagy áldásai a dolgozó népet szolgálják. Hogyan tudja ezt a munkát elvégezni? Nyilván csak úgy, hogyha nem szorítkozik tüneti kezelésre, hanem a bajok gyökerét semmisíti meg: vagyis megszünteti a tudományos élet magárahagyatottságát, anarchiáját. Ha kijelöli a tudomány helyét a termelésben, a szocializmus építésében [...] ha megszabadítja a tudóst a tőke bármilyen befolyása alól.”⁷⁵ Az MTT szervezetét a párt a tudománypolitika

⁶⁸ VOIGT Vilmos: Tükörcserepekben. In: „...szolgálatra ítélte...”. *Bálint Sándor emlékkönyv*. Szerk. BARNÁ GÁBOR. Szeged, Lazi, 2004. 361. Újabb emlékezés szerint Bálint Sándor börtönbüntetésének felfüggesztése ügyében nem Ortutay, hanem Hajdú Péter (1923–2002) finnugor nyelvész, a szegedi egyetem akkori rektorhelyettese járt el. SIMONCSIS Péter: „Né vödd lë rullam a kezéd”. *Emlékeim Bálint Sándorról. Forrás*, 45. 2013. 9. 54.

⁶⁹ SÖTÉR 1987. i. m. 115.

⁷⁰ *Ars Hungarica*, 38. 2012. 272–288.

⁷¹ E tárgyban folytatott levelezésük forrásértékét növeli, hogy Csatkai egyetemi magántanári habilitációs eljárásának és a megerősítés elutasításának furcsa módon sem a szegedi egyetem bölcsészkar és rektori hivatali, sem a Magyar Tudományos Tanács és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium VI. (Egyetemi és tudományos) főosztályának irataiban nincs nyoma.

⁷² *Jegyzőkönyvi kivonat a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara [a továbbiakban: SzTE BTK] 1949. április 7-i XII. rendkívüli üléséről*. 473/1948–49. bksz. [bölcsészkar száma]. 94. /183/1948–49. bksz. 220/296. *Scheiber Sándor*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX–J–1–h–84–1. 190. d. A szegedi egyetemi tanács 1949. november 25-én azt az értesítést kapta, hogy habilitációját a minisztérium a Magyar Tudományos Tanács 125/1949. sz. döntése alapján nem hagyja jóvá. VKM 220296. MNL OL uo.

⁷³ Ortutay Gyula 1947 márciusától 1950 februárjáig volt vallás- és közoktatásügyi miniszter Nagy Ferenc, Dinnyés Lajos és Dobi István kormányaiban.

⁷⁴ HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai, 1995. 44.

⁷⁵ A Magyar Tudományos Tanács. *Természet és Technika*. 108. 1949. (Új sorozat) 65.

ideológiai átalakító központjaként előbb az MTA ellensúlyozására, később beleolvadva, vezetését átvéve irányította, miután Fogarasi szerint az MTA „képtelen betölteni egy olyan funkciót, mint a Szovjetunió akadémiaja”.⁷⁶ Csatkai magántanársága ügyében nem volt tehát módja közbenjárni régi soproni tanítványának, Heckenast Gusztávnak sem,⁷⁷ aki a VKM-ből 1949 márciusában miniszteri segédtitkári besorolásban került át az MTT szervezetébe,⁷⁸ áprilistól a Társadalomtudományi Szakosztály munkatársaként működött.⁷⁹ A magántanárság eltörlése a tudományos élet „megtisztítását” szolgáló, a professzori kart megrostáló, az egyetemek autonómiáját felszámoló politikai döntések közé tartozott.

Csatkai és Bálint leveleinek másik fő tárgya a szentképek és a barokk művészet ikonográfiája, néprajzi és egyéb kutatásaik voltak, a harmadik személyes életük. Ennek hátteréről, eseményeiről Csatkai bőven, többnyire kitérőleg, lendületes, sokoldalú tájékoztatással, olykor humorral és öniróniával szolgált hírekkel, Bálint pedig tömören, feltűnő szűkszavúsággal, érezhető óvatossággal, néha szinte hűvösen írt. Saját helyzetéről többnyire konvencionálisan számolt be, és csak akkor referált hosszabban, amikor ezt barátja habilitációjának szervezése szükségessé tette.

Csatkai huszonhat üzenetét, köztük hosszú leveleit címezte Szegedre, Bálint tizennyolcat küldött Sopronba. Bizonyos, hogy nem Csatkai 1943 februárjában kelt lelkes beszámolója volt az első, és nem Bálint 1962 januárjában írott rövid levele az utolsó tétel a sorban. A háború éveiben, Csatkai munkaszolgálat után és Bálint parlamenti képviselőisége idején viszonylag ritkán válthattak levelet. Nem tudni pontosan, Bálint mikor és hányszor járt Sopronban, s Csatkai is csak a habilitációja körüli időben, 1949-ben fordult meg többször Szegeden. Kapcsolatuk intenzitása 1947-től nőtt meg, 1949-ben ért a csúcspontra, 1950-től csökkent, aztán évek maradtak ki (1952, 1955, 1957–1958, 1963) éppúgy, mint a Bálint meghurcolásától már Csatkai haláláig terjedő időszak. Barátságuk sohasem romlott meg, ezért remélhető, hogy itt köztölt levelezésük korántsem teljes, és hogy ma hiányzó darabjai is előkerülnek.

A hatvanas évek elejétől személyesen sem találkozhattak egymással, Bálint hangját Csatkai mégis hallhatta, mert az utolsó ismert, Szegedről érkezett levél után fél évvel Péter László elküldte neki első, Bálinttal folytatott beszélgetésének magnetofon-hangfelvételét.⁸⁰ Bálint Sándor már csak 1973 húsvétján, *Karácsony, húsvét, pünkösöd* című könyvében írta le Csatkai Endre nevét, azok között említve barátját, akik adataikkal támogatták 1945 óta megjelent első nagy, összefoglaló vallási néprajzi műve megírásában.

⁷⁶ HUSZÁR 1995. i. m. 11, 85–86.

⁷⁷ Heckenast Gusztáv (1922–1999) pedagógus, történész, 1945–1947-ben a Fasori Evangélikus Gimnázium tanára, majd a szegedi egyetem oktatója, 1948–1949-ben a VKM államtitkárságának munkatársa. 1949-ben a 8. osztály számára Feuer Klárával, Karácsonyi Bélával és Zsigmond Lászlóval írott tankönyvéért szerzőtársaival Kossuth-díjat kapott. Szoros kapcsolatot ápolt Csatkaival, aki kutatta családja történetét is: *Heckenast Dániel soproni ötvös levelei Gusztáv fíához Pestre*. Kézirat. CsEh.

⁷⁸ *Kinevezési és alkalmazási okirat*. Budapest, 1949. március 1. 1803/M.E. II/A. 2/1949. MNL OL XIX–A–1–j. 175. d.

⁷⁹ HUSZÁR 1995. i. m. 85.

⁸⁰ Péter László Csatkai Endréhez. Szeged, 1962. november 13. és Csatkai Endre Péter Lászlóhoz. Sopron, 1962. november 21. G. aut. CsEh. Bár a felvétel nem ismeretes, tartalma bizonyosan nem azonos Péter László (*1926) szegedi irodalomtörténész későbbi, *Beszélgetés Bálint Sándorral* című interjújával (*Tiszatáj*, 28. 1974. 8. 77–90.). A szalagot visszaküldve Csatkai úgy látta, „Sanyi elvesztette szögedi tájszólását, vagy nagyon vigyázott a nyelvére”. *Csatkai Endre levele Péter Lászlóhoz*. Sopron, 1962. november 21. G. aut. CsEh.

1.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1943. február 11.)

Sopron, 1943. II. 11.

Kedves Sándor Barátom! Már nagyon régen készülök Neked írni, hogy megköszönjem a szép karácsonyi üdvözlőtet,⁸¹ de az év rosszul kezdődött a számomra, másodikától fogva mintegy 10 napig fekdtem cudar influenzában és utána nagyon összetorlódott a dolgom. Soha ennyire közel nem járt hozzám a behívás ördöge⁸² és ezért sietve összeírtam azokat a munkáimat, amiket posthumusként adjatok majd ki. Ilyenkor látni csak, mennyi adósság gyülemlik fel az esztendő során. De ha jómagam össze nem állítom, a jegyzeteimből ugyan senki el nem igazodik. Azt sem akarom, hogy szidjanak a gyors feljegyzések miatt, sem pedig, hogy sok munkám kárba vesszék.

No de e percben már itt vagyok és dum spiro, spero.⁸³ Engedd meg, hogy rátérjek közös munkaterületünkre.⁸⁴ A Corpus lassan megy előre.⁸⁵ Oka ennek főleg az, hogy a két nagy szentképgyűjteményt, a győrit és az esztergomit még nem dolgoztam fel. Az utóbbival szemben annyiból érzem magamat bűnösnek, mert a nyáron két napot ott töltöttem, de nagy volt a meleg és sok a látnivaló. 19 év után láttam a primási várost viszont, hát az óta sok minden előkerült a falból, földből. Győr is nagyon közel van, hogy ne halasszam egyre a kirándulást. Így egyesével jön csak az anyag. A Kis Grafika című lapban írtam a kis ájtatossági képekről általánosságban négy-öt képpel,⁸⁶ véletlenül egy napon jelent meg, éppen tavaly a névnapomon, a mellékelt kis cikkekével a Soproni Szemlében.⁸⁷ És hogy teljes legyen a kör, ugyanezen a napon volt előadásom a soproni Kat[olikus]. Nőszövetségben vetítéssel ugyanerről a tárgyköréről.⁸⁸ Utána több hölgy jelentkezett, hogy ad át örökbe és feldolgozásra szentképecskéket. Persze

⁸¹ Nem ismeretes. Bálint Sándor valószínűleg ekkor küldte el neki különlenyomatként *A szegedi népelet szakrális gyökerei* című tanulmányát (Regnum Egyháztörténeti Évkönyv. 5. 1942/1943. Budapest, 1943.), *Csatkai Endrének szíves barátság-gal Szerző* ajánlással (SM Néprajzi Gyűjtemény Könyvtára).

⁸² Templom u. 11. sz. alatti, gettóbeli lakásáról 1944 májusától közmunkára járt, katonai raktárban, a városi gazdaságokban, téglagyárban, malomban és temetőtakarításon dolgozott. Június 24-én hívták be Zalaegerszegre, ahonnan a kőszegi III. munkaszolgálatos zászlóaljhoz került. Alakulatával július 6-án vagonírozták be és szállították a Szolnok–Debrecen–Zilah–Dés vasútvonalon a Dési járásbeli Rettegere (Reteag). SZITA Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálat (1944–1945). *Soproni Szemle*, 38. 1984. 4. 334, 343; DOMONKOS Ottó: Csatkai Endre (1896–1970). *Soproni Szemle*, 24. 1970. 3. 274. A soproni zsidók helyzetéről és sorsáról lásd HILLER István–NÉMETH Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája. Sopron, 1941–1945. Különlenyomat a *Soproni Szemle* 1978–1979. [évi] számaiból. 24–29; NÉMETH Alajos: *Sopron könnyes-véres dátumai*. Sopron, [Soproni Városszépítő Egyesület,] 1993. 16–26.

⁸³ Míg élek, remélek (latin).

⁸⁴ A nyomtatott szentképek a harmincas évek derekától foglalkoztatták. Korai közleményei: Soproni vonatkozású kis szentképek (*Soproni Szemle*, 6. 1942. 4. 70–73); Máyer István, a régi magyar kisgrafika szerény munkása (*Kisgrafika*, 7. 1943. 4. 14–16.). A szentképek és vallásos ponyvák gyűjtése sokkal inkább Bálint Sándor területe volt (SZILÁRDFY Zoltán: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája. In: BÁLINT Sándor–BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat, 1994. 323–348; SZILÁRDFY Zoltán: A kegyképek Bálint Sándor szemével. In: Uő: *Ikonográfia – Kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest, Balassi, 2003. 79–83; Uő: A szentképgyűjtőre emlékezem. In: „...szolgálatra ítéltél...”. 2004. i. m. 127–133.). A „csipkés szélű” szentképeket Bálint Sándor már gyermekkorában elkezdte gyűjteni (LELE 1996. i. m. 14.). A csatkai, győri, kismartoni, lorettói, máriacelli, osli, vadosfai stb. szentképek mellett Csatkaitól ilyen nyomtatványokat, imafüzeteket is kapott, vö. *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*. Szerk. N. SZABÓ Magdolna–ZOMBORI István. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2010. 21–30.

⁸⁵ Ekkoriban kezdte meg saját korábbi gyűjtése és a kölcsönkapott kollekciók jegyzékbe vételét és feldolgozását.

⁸⁶ A kis ájtatossági kép. *Kisgrafika*, 6. 1942. 3–4. 15–17.

⁸⁷ Soproni vonatkozású kis szentképek. *Soproni Szemle*, 6. 1942. 3. 306–308.

⁸⁸ 1942. július 17-én.

az anyag nem volt elszédítő, de bár hetente ennyi jönne. E hó elsején a Soproni Képzőművészeti Körben tartottam hasonló előadást;⁸⁹ az után csak egy hölgy jelentkezett, mondván, hogy egy egész dobozzal van otthon neki; már másnap odarohantam, a doboz megvolt, de mindössze 15 darab vékonylott benne: „Ej, ej, hát szétoztottam volna?” Az emberek hihetetlenül közömbösök. Én mást sem csinállok egész nap, mint szívességet teszek ennek-annak, viszonzásul csak azt kérem, hogy nézzék meg az imakönyveiket. No de erre sem igen lehet őket megkapni. Azaz vannak csudálatos kivételek. Az orsolyita apácák⁹⁰ p[éldának]. o[káért]. a nyáron összeszedték, amijük volt, hát nem sok, valami 25-30 darab. Akkor a mellékelt cikk hatása alatt Szentkúti (Drescher Pál)⁹¹ a Fővárosi Könyvtárból a nélkül, hogy személyesen ismert volna, elküldte kérés nélkül gyönyörű magyar anyagját. Hát ott kopogott volna a szemed; én ugyan nem vagyok irigy és a magam gyűjteményét első sorban összehasonlító anyagnak tartom, de Szentkúti szerencséjét egy-egy darab láttán mégis kissé irigyeltem. Most legutóbb Kaszáról Fehér Mátýs domonkos atya⁹² hasonlóképpen ismeretlennek elküldte 37 darabból álló imádság gyűjteményét. Ez ugyan első gondolat szerint nem vág bele a gyűjtésbe, de ha már ekkora kezdetem van, hát erre is kiterjeszkedem. Ebben két darab Téged is érdekelne, ha nem ismernéd. 1. Három istenes Énekek. Első: A Mennyei Szent Városnak. Második, Föltámod Kristus ez napon. Harmadik. Pásztor társim új hirt mondok. Címkép fametszet. Ég királynője teljes nagyságban, félholdon állva, jobbján a gyermek, b[alján]. nyílszerű jogar. Két oldalt kulisszaszerűen kivágott felhők, vízszintes árnyékolással. Nyomtatott ebben az Esztendőben. 18. sz.⁹³ II. Alázatos, És Ájtatos Énekek A Szegedi Segítő Havi Boldogságos Szűz Máriához. Ugyanez a fametszet, oldalt püspökből szerű csikok.⁹⁴ Ugyanez a csík „Hat szép Istenes Énekek” nyomtatványban záróléc a szövegben. Ezen a fametszet egy kupolás tornyú templom oldalnézetben, felette a Piéta (Gyöngyös?) Salus inf[r]morum felirattal.⁹⁵ Ez, mikép az előző is „Nyomtatott ebben az Esztendőben.”⁹⁶ Ha nagyon sietsz a kérdéssel, tudok a többire nézve is felelni szempontjaid szerint, de 10 napon belül visszaküldöm a Páternek. Egyébként tán Neked is elküldené, de engem csak a képes anyag érdekelvén neki kép nélkül szűkölködő példányai is vannak.

Egyébként, kedves Sándor, szeretném a munkánkat valami módon jobban összehangolni. Én a nekem legfontosabb dolgokat lefényképeztettem. Másolatokkal szolgálhatok. Eredetiből duplám sajna nincs, amit küldhetnék. Viszont én arra kérnélek, nem küldhetnéd-e el a dunántúli anyagodat, ahogy a fenti példák igazolják, ez lehetséges. Megtérítem az ajánlott postaköltséget és egy hét alatt menesztem vissza. Az a tervem, hogy a közel jövőben a szombathelyi egyházmegye figyelmét hívom

⁸⁹ A Soproni Képzőművészeti Körrel (1897) lásd CSATKAI Endre: *A 19. század soproni festészetének és a Soproni Képzőművészeti Kör történetének vázlata*. Sopron, Soproni Képzőművészeti Kör, 1927; Uő: *A 40 éves Soproni Képzőművészeti Kör története*. Sopron, Soproni Képzőművészeti Kör, [1937.]; Uő: *A soproni képzőművészet és zenei művelődés története 1848–1948. Soproni Szemle kiadványai 3–4.* 1962. 26–27.

⁹⁰ A Sopronban 1747-ben megtelepedett Szent Orsolya-rend apácái (vö. CSATKAI Endre: Kétszáz éve tanítanak Sopronban az Orsolyiták. *Soproni Világosság*, 1947. május 16.) 1936-ban telepedtek meg Szegeden. Újszegeden is volt rendházuk, melynek lakói közül Bálint Sándornak több tanítványa került (vissza) Sopronba.

⁹¹ Szentkúty (Drescher) Pál (1889–1957) költő, műfordító, könyvtörténész, bibliográfus 1909-től a Fővárosi Könyvtár munkatársa, a harmincas évektől a Magyar Bibliophil Társulat titkára. MÁTE Károly: Szentkúty Drescher Pál (1889–1957). *Magyar Könyvszemle*, 74. 1958. 2. 165–166.

⁹² Fehér Mátýs Jenő (1913–1978) domonkos szerzetes, egyháztörténész 1942-ben lett a kassai püspökség könyv- és levéltárosa, 1945 után Nyugaton és Amerikában tanított. A dóm kódex- és ősnymtatvány-gyűjteményének katalogizálása során talált rá az általa *Kassai kódexnek* nevezett, vitatott eredetiségű iratra.

⁹³ Vö. *Vallásos ponyvanyomtatványok*. 2010. i. m. 468. kép.

⁹⁴ Uo. 464. kép.

⁹⁵ Betegek üdvössége (latin).

⁹⁶ Bálint Sándor gyűjteménye is számos hasonló (andocsi, máriagyüdi stb.) ábrázolást foglal magában, e metszet azonban nem azonosítható.

fel egy cikkben erre a tárgykörre.⁹⁷ De szeretném az anyagomat bővíteni. Akkor kerülne sorra Győregyházmegye.⁹⁸ Hiszem, hogy nemcsak nekem teszel szívességet, ha erre a baráti áldozatra kész vagy, hanem a jó ügynek is. Nincs róla fogalmam, mekkora és miből áll a gyűjteményed.⁹⁹ Nekem jelenleg 300 darabom van olyan, ami megérdemli, hogy nyilván tartsuk. Sajna elenyésző kis része csak magyar, bár ittléted óta az is gyarapodott. Kíváncsian megküldöm a fényképek lajstromát. Szeretném, ha Te is közölnéd, miben lehetek szolgálatodra. Természetesen az én anyagomat is hasonló feltételek mellett (egy heti kikölcsönzés, ajánlott küldés!) küldöm. Még egyet: Abban az esetben, ha hirtelen behívnanak és a küldemény nem ér már itt, házam népem felbontatlanul visszaküldi a levelet.¹⁰⁰

Megkaptad-e az ősszel a szt. Peregrinusról írt cikkemet?¹⁰¹ Elég rossz levélíró vagy. Annak idején írtad, hogy kis helyrajzi köteteim¹⁰² elvesztek, pótoltam őket, de máig nem tudom, megkaptad-e a második szállítmányt. Vágó Gabival ugyan üzentél, de vajon átadta-e az én köszöntésemet?¹⁰³

No de eleget írtam és örömmel várnám szíves feleletedet. Kedves Feleséged öngyásága¹⁰⁴ kezét csókoltatva maradtam igaz barátsággal:

Csatkai Endre

Sopron, Erzsébet u. 19.

G. aut. 3 oldal (4 lap). BSh

⁹⁷ Kézírással betoldva: (Vasi Szemle).

⁹⁸ Kézírással betoldva: (Győri Szemle).

⁹⁹ Szentképkollekciójának darabszámáról, összetételéről nincs pontos adat. Ponyvagyűjteményének nagyobbik része, 1563 tétel a szegedi Móra Ferenc Múzeumba, kisebb hányada a Szegedi Egyetemi Könyvtárba került, vö. JAKSA Helga: *Bálint Sándor ponyvahagyatéka az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, 2000. BSh. és *Valóságos ponyvanyomtatványok*. 2010. i. m. 7.

¹⁰⁰ Adattára és gyűjteményei úgy maradhattak meg, hogy mielőtt 1943. június végén munkaszolgálatra vitték, könyvtárát, kéziratait és levelezését a városi levéltárnak ajándékozta Házi Jenő (1892–1986) közbenjárásával (SM K.2012.129.1. 12.). Lásd HORVÁTH Zoltán: *Házi Jenő élete és munkássága*. In: *Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk. DOMINKOVITS Péter–TÜRBÜLY Éva. Sopron, Soproni Levéltár, 1993. 14; VARGA Imréné: „...öt évtizeden át támogatóm és pártfogóm voltál...” Két tudós ember, Házi Jenő és Csatkai Endre barátságának kialakulása levelezésük tükrében. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. 1996. i. m. 449.

¹⁰¹ Nem ismeretes; sem KÖRNYEI Attila *Csatkai Endre irodalmi munkássága* című bibliográfiája, sem HERNÁDI László Mihály *Soproni Szemle*-repertórium nem tud róla (vö. 3. jegyzet). Szent Peregrinust Csatkai mindössze a fertőszéplaki Minden-szentek templomával kapcsolatban említi: *Sopron környékének műemlékei*. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomda, 1932. 9. és *Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 526–527.

¹⁰² *Sopron környékének műemlékei*. 1932. i. m.; *Sopron vármegye műemlékei*. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomdája, 1935; *Sopron vármegye műemlékei*. Uo., 1937.

¹⁰³ Vágó Gábor (1894–1968) szobrászművész a szegedi felső-ipariskola fémipari szakának elvégzése után 1919-ben Kolozsváron nyitott dombormű- és bronzműves műhelyt. 1925-ben Cellini öntéstechnikáját tanulmányozta Rómában, később számos egyházi témájú szobrot, emléktáblát készített Magyarországon és Erdélyben. Kolozsvárra 1930-ban tért vissza, a háború után került Szegedre. Nekrológja BÁLINT Sándor: Vágó Gábor halálára. *Új Ember*, 24. 1968. 20. (május 19.) 2.

¹⁰⁴ Bálint Sándor 1935. május 8-án vette feleségül Németh Sára (1912–1980) jászladányi tanítónőt. Megromlott házasságuk érvénytelenségét 1945. március 22-én mondta ki az egyház, a polgári bontóper július 9-én zárult. Sárának július 30-án született Péter nevű fia (†2012. november 15.), akit Bálint Sándor saját nevére vett.

2.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1943. április 3.)

Sopron, 1943. IV. 3.

Kedves Sándor Barátom!

Nagyon megörvendeztetél leveleddel,¹⁰⁵ már letettem a reményről, hogy írsz. Később magam is merésznek találtam kívánságomat, hogy a dunántúli anyagot szíves légy elküldeni. Győnge pillanatom volt, amikor ugyanis a kassai páter és Szentkúti gyűjteményét visszaküldtem. Az előbbi nagyon érdekelné Téged, mert a nálam volt töredéken kívül nagy sereg más nyomtatványa is van. Én nagyon örülök a munkaközösségünknek. Minél jobban belehatolok az anyaggyűjtésbe, annál nehezebbnek találok a feladatot, főleg azért, mert minduntalan bővül a tárgykör. Most hát úgy kezdem látni, hogy maga a Dunántúl is szörnyű nagy feladat, tehát mihelyt egy-két püspöki könyvtár gyűjteményével végeztem,¹⁰⁶ véglegesen kialakítom a célt. Addig úgy gyűjtök, mintha mindent én akarnék megoldani és így Neked is gyűjtök, mert mikor nálam jártál, csak afféle műkedvelés volt, most pedig már megy a feldolgozás is. Itt Sopronban legjobban Kismarton és Loretto képviselt.¹⁰⁷ 282 búcsújáróemléket dolgoztam eddig fel, ebből több mint 80 kismartoni. Valami érthetetlen, amit múltkor már említettem: ebből a 80-ból talán 5 darabot találtam meg másodszor is. A többi mind változat. Hogy magyarázzam ezt? Ennyire pusztulnak még a 30–40 éves nyomatok is? Keveset adtak ki egyfajtaból? Én nem gyűjtök eleget? Mikor naponta legalább két-három ember imakönyvét megnézem, egy ügynököm pénzért adja el a semmiségeket is, Thier László¹⁰⁸ szinte 100 darabonként szerzi naponta és emellett gyűjtenek nekem a kongregációk is.¹⁰⁹ Ahogy a soproniakról írtam, úgy akarok a megyebeliokről (Osli, Vadosfa, Kismarton, Loretto, Stotzing, Kópháza) írni és ezzel ismét fokozni a gyűjtés iramát.¹¹⁰ Akkor tervezek egy cikket a Vasi Szemlébe, egyet a Győri Szemlébe.¹¹¹ Ezek a búcsújáró helyek mellett a halotti és primíciái emlékeket is felölelnék.¹¹² A napokban küldök egy újabb cikket.¹¹³ Engem, mint művészeti író, felettébb érdekelnek azok a problémák,

¹⁰⁵ Nem ismeretes.¹⁰⁶ Győr és Esztergom mellett a szombathelyi püspöki könyvtár anyagának kutatását tervezte.¹⁰⁷ Lásd BÁLINT Sándor: Loretto és hazánk. *Katolikus Szemle*, 57. 1943. 2. 44–48; BÁLINT–BARNÁ 1994. i. m. Kismartonról: 332, Kópházáról: 333, Lorettóról (Lorettom, Lorétom): 98–100, 333–334. Osli: 340.¹⁰⁸ Thier László (1898–1960) híres soproni gyűjtő, a *Scarbantia. Helytörténeti adatok Sopron és Sopron vármegye múltjából – Geschichtliches aus Sopron und des Komitats Vergangenheit* című, 1938–1941-ben megjelent sorozat kiadója, a sorozat két füzetének (*Adatok az 1849. június 13-iki csornai ütközet történetéhez*. 1938. 1. és *Másfél évtized a nemzeti irodalom szolgálatában. Missuray-Krúg [Lajos] bibliográfia*. Sopron, 1944. 6.), továbbá a *Soproni séták. Soproni úti kalauz* (1956, Csatkai Endrével) szerzője. 1941–1942-ben a közlő nagyapjának háza padlásáról is számos 17–19. századi nyomtatvánnyal távozott. CSAPODY István 2010. i. m. 1. 99. Róla CSATKAI Endre: Thier László (1898–1960). *Soproni Szemle*, 14. 1960. 4. 374–376. Gazdag gyűjteményei a Soproni Múzeumba kerültek.¹⁰⁹ A bencések és az Isteni Megváltó Leányainak kongregációi.¹¹⁰ Írásai nem ismeretesek. Kismartont, Lajtaszéket (Stotzing) és Lorettót Dagobert Freyjel közösen írott művében (CSATKAI–FREY 1932. i. m.) dolgozta fel. Természetesen a *Sopron és környéke műemlékeiben* sem az említett falvak szentképanyagát, hanem műemléki topográfiját közölte (*Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. Osli: 572–575, Vadosfa: 606–609.). Lásd még Loretti óra a soproni orsolyita zárda iskolai múzeumában című írását (*Soproni Szemle*, 2. 1938. 3. 48.).¹¹¹ Lásd 97–98. jegyzet. Hagyatékában nem lelhető fel egyik (valószínűleg csupán tervezett) tanulmánya sem; a *Győri Szemlében* utoljára 1942-ben jelent meg írása. *Csatkai Endre folyóiratokban megjelent cikkeinek lajstroma* 3–4. SM K.2012.60.1.¹¹² Primícia: újmise (a felszentelt pap első miséje; latin).¹¹³ Valószínűleg az Adalékok a vallásos néprajzhoz városunkban és megyénkben című írásáról van szó: *Új Sopronvármegye*, 4. 1942. március 27.

amelyek az ikonográfiában rejlenek.¹¹⁴ Egy-egy szentet úgy szeretnék feldolgozni, mint a Peregrinus cikkben történt. Az a cikk korántsem lezárt, azóta legépeltem és állandóan bővitem. Hasonlóan szeretném szent Angélát és xavéri szt. Ferencet feldolgozni. Gyűjtöm az anyagot a Jó Tanács anyja ikonográfijához.¹¹⁵ Tán észreveszed, kedves Barátom, hogy mennyire Sopronhoz tapadnak ezek a problémák. A Dómtemplom két oltárképét azóta tudtam eredetire nézve megfejteni, amióta a szentkép corpuson dolgozom. Egyik a szent Ferenc, a másik a Jó Tanács Anyja.¹¹⁶ Tán emlékezel, nekem magamnak is van egy szép barokk szt. Ferenc képem. És azután itt van a Prága mellett levő Karlov kegyképe; azt is valószínűleg kis szentkép nyomán másolták Gyalókán és még egy helyen. Te bizonyára mélyebben szántasz és lelket keressz, de én még az anyaggyűjtés lázában élek és arra kell ügyelnem, hogy a Corpusba ne vegyek fel ugyanegyvet kétszer. Itt van azután a szörnyű közönyösség. Nem mondom, vannak lelkes munkatársaim, de például a vidéki topografálás¹¹⁷ közben száz papnak tettem szívességet, most ha kérem, gyűjtsenek számomra, még szép, ha valaki megígéri, de a legtöbb hallgat. Kivétel, leírom a nevét ennek a derék embernek, Eröss István círáki plébános,¹¹⁸ aki vagy egy tucat borítékba rakta a különböző családok képeit és visszavárolag elküldte. Volt köztük vasvári, kiscelli, kismartoni, még csatkai is. Persze a legjobb volna, ha elmehetnék Szegedre. Talán sikerül összeegyeztetnünk Minerva és Mars útjait. Ha ugyanis nem hívnak mégsem be a nyáron, akkor egy hónapra Galánta közelében leszek nevelő egy kastélyban¹¹⁹ és egyúttal valamelyik soron levő nagyobb munkámat írom meg; akkor a nyár egyik részében, esetleg augusztus vége felé mégis csak elmennék Hozzátok; csak olyan szörnyű messze van most és oly kínos az utazás, különösen Budapesten keresztül! A küldött nagyszombati képeket hálásan köszönöm.¹²⁰

¹¹⁴ Korai művei közül lásd Canova magyar mecénásai című tanulmányát (*Magyar Művészet*, 1. 1925. 3. 19–32.), főként pedig *Kazinczy és a képzőművészetek* című doktori értekezését (lásd még 14. jegyzet).

¹¹⁵ Nem ismeretesek. Közlebbi ikonográfiai érdeklődését csupán Szent László (Szent László tisztelete a régi Sopronban és megyében. *Új Sopronvármegye*, 5. 1943. június 26. és Szent László király ereklyéje Sopronban. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 4. 324.), valamint Szent István (Szent István király tisztelete Sopronban és Sopron vármegye múltjában, és az „Ah hol vagy magyrok tündöklő csillaga” vallásos ének egy Sopronban nyomott változata. Keltezetlen. G. SM K.2012.182.1.) vonatkozásában ismerjük, egyebekben a *Sopron és környéke műemlékeinek* ikonográfiai mutatója ad eligazítást (*Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 636–638.).

¹¹⁶ A főoltárkép, Szent György vértanúságának és megdicsőülésének ábrázolása állítólag Martino Altomonte műve (1765). A soproni dómban (a Szent György-templomban) Xavéri Szent Ferencnek szobra és oltára, a Jó tanács anyjának kápolnája van (*Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 238–240.).

¹¹⁷ Topográfia: helyrajz (görög–latin). Fülep Lajos meghatározása szerint a művészeti (műemléki) topográfia „valamely terület ingatlan műemlékeinek és ingó műtárgyainak leltára és leírása [...] a leltári-leíró rész Csatkai Endre műve, évtizedek kutató-gyűjtő munkájának, nagyra-kicsire kiadódó, egy életre szóló tudósi szenvedélyének eredménye.” (Előszó. In: *Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 7–8.) A műfaj első nagyszabású példája húsz évvel korábbi kismartoni osztrák topográfája volt, Sopron környéki kutatásait ezután folytatta, lásd Házi Jenőhöz írott 1936. évi leveleit: VARGA IMRÉNE: „...öt évtizeden át támogatóm és pártfogóm voltál...” Két tudós ember, Házi Jenő és Csatkai Endre barátságának kialakulása levelezésük tükrében. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány Sopron Megyei Jogú Város és a Hillebrand Nyomda támogatásával, 1996. 446–447. (5–7. levél.) Csatkai kezdetben maga finanszírozta utazásait, később Szentiványi Gyula (1881–1956) restaurátor, művészeti író segítségével a Gerevich Tibor (1882–1954) vezetette Műemlékek Országos Bizottságának támogatásával folytatta, vö. KERNY 2012. i. m. 276, 280.

¹¹⁸ Eröss István későbbi székesfehérvári prépost megírta *A círáki kőregyész és plébánia történetét* (Győregyházmegyei Alap. Győr, 1943) is. Csatkai ismertetése: *Soproni Szemle*, 8. 1944. 1. 39.

¹¹⁹ 1943 nyarára szóló nevelői megbízatását azokon az ismeretségein keresztül kaphatta, amelyeket felvidéki utazásai, az 1938-ban visszacsatolt terület műemlékeinek végiglátogatása során szerzett. Név szerint nem azonosítható, Nyitra és Pozsony közigazgatásilag egylőre egyesített vármegye (1938–1945) területén, Galánta környékén lakó földbirtokos vendéglátói két gimnazista korú fiukat bízta rá. SM K.2012.129.1. 16.

¹²⁰ A kisméretű sokszorosított szentképek magyarországi elterjedésének a 17. század elejétől a nagyszombati nyomda volt a központja. Az ott készült képek leggyakoribb ábrázolása a város fölött lebegő Szűz Mária. Bálint Sándor gyűjteményében mindössze két, ettől eltérő nagyszombati kép található (*Vallásos ponyvanyomtatványok*. 2010. i. m. 277. és 1084. képek), ezek duplumait küldhette Csatkainak.

Hogy tudnám viszonzni!? Téged valószínűleg nem érdekelnek egyéb művészettörténeti dolgain és céltörténeteim?¹²¹ Ha igen, menesztek belőle (ötvös, szappanos, esetleg a harangöntőkből is tudok szerezni).¹²² No de zárok, kedves Sándor. Kérlek köszöntsd nevemben Vágó Gabit és Antos Kálmánt,¹²³ mindkettő beválthatná éppen ígéretét, de hát igazi szögediek. Kedves feleséged kezét lelkesülten csókolatom, Téged pedig igaz szeretettel ölel

Bandi

G. aut. 2 oldal. BSh

3.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1945. augusztus 4.)

Sopron 1945. VIII. 4.

Kedves Sanyi!

Életjelet kívánok adni. Tán Rád talál az özönvíz után. Semmit nem tudok a szegediekről: most azután igazán pusztá a pusztá!

Írok, tehát vagyok. Sőt körülbelül úgy, hogy meglehetősen kezdem elfeledni, ami történt.¹²⁴ Ki lenc hónapig szolgáltam Mars uramat; ebből két hónapig voltam Erdélyben Dés mellett Rettegen.¹²⁵ Néprajzi kutatásra sajna nem volt időm. Egyszer szolgálatban rajta csíptek, amint oláj legényekkel beszélgettem olájul, akkor összeszidtak és fenéken való rúgást helyeztek kilátásba, hát mellőztem a továbbiakban a mélyebbreható tudományt.¹²⁶ De a rettegi állomáson meg-megcsodáltam az oláj asszonyok csodálatosan színes kötényét.¹²⁷ Olyan volt vonatok érkezése előtt a szürke pályaudvar, mint egy Nyi-

¹²¹ A soproni műemléki topográfiát előkészítő három füzet, továbbá *A 18. század soproni festészetének és a Soproni Képzőművészeti Kör történetének vázlata* (Sopron, 1927), a *Régi soproni házak, régi soproni családok* (Sopron, 1936), *A 40 éves Soproni Képzőművészeti Kör története* (Sopron, 1937) és *A soproni exlibris története*. Sopron, 1938 (Scarbantia, 5).

¹²² *Soproni ötvösök a XV–XIX. Században*. Sopron, 1931; *A soproni harangöntés és tűzoltószerek gyártásának története és A soproni szappanosok és gyertyaöntők története*. Sopron, 1942.

¹²³ Antos Kálmán (1902–1985) zeneszerző, orgonaművész 1930–1944 között a szegedi dóm orgonistája és karnagya, a zeneiskola tanára. 1944-ben Rómába költözött, ahol 1945–1947 között a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika (Basilica Papale San Paulo Fuori le Mura), 1960-tól az amerikai Manhattanville College és a Morus Szent Tamás-templom orgonistája.

¹²⁴ Írógépét a soproni Zsidók Tanácsának felszólítására már 1944. május 22-én le kellett adnia (SM K.2012.45.1.). *Kópházán szabadultam fel* című írását tíz év múlva közölte (Győr–Sopron Megyei Hírlap, 1955. február 20–24.) és *Soproni Szemle*, 2005. 40–54. Lásd még Uő: Fasiszta rabságban Szolnok környékén 1944. szeptember–október [1968]. *Jáskunság*, 14. 1968. 4. 181. A kópházi és a soproni körülményekről lásd Hazatérés Sopronba, a romvárosba című, 1945. áprilisi (SM K.2012.131.1.), és ugyancsak megmenekülését és az orsolyita apácák segítségét megörökítő, cím nélküli, keltezetlen emlékiratát (SM K.2012.130.1.).

¹²⁵ A III. munkaszolgálatos zászlóalj tagjaként 1944. július 14-én érkezett Rettegre, ahol a 103/303. sz. kisegítő munkásszázadban, egyre betegebben bő másfél hónapig dolgoztatták aratáson, kubikosmunkán, főként vízfordáson és konyhaszolgálaton. Százada szeptember 8-án hagyta el Retteget. CSATKAI 1968. i. m. 175; SZITA 1984. i. m. 336–337, 343.

¹²⁶ Az üvegképekről szólva öt évvel később ezt írta: „Nem volt módomban az erdélyi múzeumokat végigjárni, de 1944-ben Szolnok-Doboka megye több községét bejártam. Mikola ugyan Szamosújvár közelében van, oda pedig nem vetődtem el, viszont Dés mellett Rettegen, Bacán, Csicsókeresztúron számos parasztházban jártam, mind magyarban, mind románban, hanem üvegfestményt nem találtam.” A népies üvegfestmény. *Ethnographia*, 60. 1949. 1–4. 89.

¹²⁷ Az ősi szoknyatípusok közé tartozó katrinca téglalap alakú, harsány színű csikkokkal szőtt, hátul is hordott lepel szoknya.

lassy-kép a javából.¹²⁸ Akkor azután Szajolra, majd Szolnokra kerültem;¹²⁹ itt egy hónapig embert is alig láttam a felrobbantott Tisza híd környékén.¹³⁰ Az oroszok közeledtére lóhalálban vágattunk éjnek ivadján Újszászra, persze kerülő utakon, mert az országutat lőtte az orosz. Újszászon egy napra megrekedtünk. Teljes és váratlan szabadságomban megnézegettem a templomban a Kovács Mihály festményeket.¹³¹ Akkor Érsekújvárra kerültem; ott igen jó dolgom volt, de inkább nyelvjárásbeli észleleteim voltak, legfeljebb karácsony este, amikor a vacsora előtt mézes fokhagymát adtak enni. Máig sem tudom, mitől volt jó. Akkor bolyongás következett a Csallóközben, mintegy három hétig, de havazott és fagyott, inkább a meleg istálló érdekelt.¹³² Végre hat napos gyaloglással Sopron mellé Kópházára kerültem, sajnos embertelen németek közé.¹³³ A nagyhéten jelentkeztek az oroszok; kedves németjeink erre akit lehetett, elvittek jeles országukba, engem és néhány beteg társamat ott hagytak.¹³⁴ Mire húsvéthétfőn tiszta volt a levegő, bevánszorogtam Sopronba.¹³⁵ De alighanem tifuszos volt, itthon is azonnal elkülönítettek a vi-

¹²⁸ Nyilasy Sándor (1873–1934), a szegedi táj és népelet festője Münchenben és Párizsban tanult, 1897-ben csatlakozott a nagybányaiakhoz, majd 1899-ben telepedett le Szegeden. Bálint Sándor gyakornoksága idején (1930. szeptember–1934. október) az egyetemen festészetet tanított. Schmidt Henrik dékán búcsúztatója szerint művészete „a Nagy–Magyar–Alföld talajában gyökerezett és Szeged kultúrájának legnemesebb és legsajátosabb értékei közé tartozott.” *Jegyzőkönyv a kar 1934. január 12-i (IV.) rendkívüli üléséről*. 326. bksz. [bölcsezszeri szám] 1933/34. 15. 1–2. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CSML) Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának (a továbbiakban: SzFJTE BNYTK) iratai VIII. 2. 8. d. *A szegedi Szent Demeter templom és Leányok fákkal* című olajfestményei Bálint legértékesebb képei közé tartoztak. CSAPODY 2004b. i. m. 415, 463, 509.

¹²⁹ Debrecenből egy hét alatt érték el Szajolt. Ottani és szolnoki tartózkodásáról lásd CSATKAI 1968. i. m. 175–178.

¹³⁰ 1944 elején Baca faluban dolgozott, majd Szatmár–Nagybánya–Zsibó térségéből szeptember 16-án vitték Szajolra, ahol az állomás helyreállításánál október 8-ig vízfordóként dolgozott. Innen a szolnoki cölöphíd építéséhez irányították. Szolnokról került Újszászra: LOVAS Gyula: A szolnoki vasúti csomópont nehéz hónapjai (1944. június–október). In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. 1996. i. m. 339, 345–346. és SZITA 1984. i. m. 336, 340, 343. Sopron vezető világi és egyházi értelmisége 1944. május 3-án tett sikertelen kísérletet rá, hogy felmentését elérjék. CSATKAI 1968. i. m. 179. és VARGA IMRÉNE 1996. i. m. 449–450.

¹³¹ Kovács Mihály (1818–1892) Pesten, Bécsben és Rómában tanult, oltárképeket, portrékat, történelmi jeleneteket festett, főként az egri egyházmegye területén működött. Az 1740-es években épült újszászi Szent István-plébániatemplom Szűz Mária-oltárának *Szeplőtelen fogantatás* című olajképéről (1886) van szó. Idézett emlékiratában Csatkai mégis ezt írta: Újszászon „Eljutottam a romantikus templomhoz; nem találtam benne más érdemlegeset, mint két Szoldatis képet.” CSATKAI 1968. i. m. 180. Szoldatis Ferenc (1820–1916) a bécsi akadémián tanult, 1853-ban Rómában telepedett le. Dolgozott Budapesten és Temesváron is, ő festette az egri székesegyház Szűz Mária-kápolnájának freskóit.

¹³² Rákospalota érintésével (október 10.) alakulatával október 15. körül érkezett Érsekújvárra, ahol hallása erősen megromlott. December 17-én itt értesült Sopron december 6-i tragikus amerikai bombázásáról, amelyet az 1945. márciusi légitámadásokkal együtt, bár nem volt hadszíntér, a városnak a nyilasok berendezkedése miatt kellett elszenvednie. A háború végére Sopron lett az ország egyik legromosabb városa. A károkról lásd LOVAS Gyula: *Légtámadom vigyázz! Sopron...* Sopron, Padlás Nyelviskola és Könyvkiadó, 2003. Csatkai századának maradványával karácsony másnapján gyalog vágott neki a Csallóköznek. SZITA 1984. i. m. 338–340, 342.

¹³³ Menet közben német tábori csendőrök találtak rájuk, akik 1945. január 17-én a Sopron melletti Kópházára hajtották, majd az ún. Niederdonau védővonal (tankcsapdák, terepakadályok, futóárkok stb.) építésén közel három hónapig dolgoztatták őket. Csatkai, miután együtt raboskodott Mérei Gyula történésszel (1911–2002), a szegedi egyetem későbbi professzorával és Honti János folkloristával (1910–1945), aki nem élte túl, a fogság végére élet és halál küszöbére jutott. SZITA 1984. i. m. és Uő: A magyar tudomány és szellemi élet mártírjai a Sopron vidéki állásépítésen 1944–1945-ben. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére* 1996. i. m. 364.

¹³⁴ Miután a Vörös Hadsereg már a Sopronnál összevont német erők bekerítésére készült, a kópházi tábor foglyait március 29-én Nyugat felé hajtották. Csatkai, akit leromlott állapota miatt hátrahagytak, április 2-án, húsvéthétfőn, 48 kilósan jutott el a soproni országútig. SZITA 1984. i. m. 344–345.

¹³⁵ Végül egy szovjet trénerkocsi szállította be a városba. Végtagfagyást, súlyos kétoldali hallásromlást szenvedett. Kópháza határában, „1945. április 1-jén, amikor a szovjet csapatok Sopron város szélét elérték, ő valóban felszabadult.” CSAPODY István 2010. i. m. 1. 164. Németh Alajos Csatkait szabadulása után meg sem ismerte. „Fájdalmas, de mégis az életben mara-

lágtól és a fertőző osztályra vittek. Hosszú heteken át tartott, míg összeszedtem magam és június elsején el tudtam venni szívem régi szerelmét.¹³⁶ Július elsején pedig egy másik eleddig reménytelen szerelem vált házassággá: igazgatója lettem a soproni múzeumnak.¹³⁷ Itt persze egyelőre a károk felbecsülése folyik. A főépületet ugyan nem érte bomba, de igen a kerti pavilont és két helyütt a kertben felállított sírköveket. Ennek következtében hatalmas légnyomás támadt és a közfalak megrepedtek, az összes tárlók üvegje és minden ablak betört. A megszállás idején szabad dulás folyt és sok használható néprajzi tárgyat, példáulnak]. o[káért]. kalapácsot, pipát és efféléit elvittek.¹³⁸ De elvittek mintegy 120 darab szőtest, több mint 70 piros tojás eltört és sok üvegfestés (Hinterglasmlalerei).¹³⁹ Az új rendezés egyelőre csak tervben van meg persze. Jómagam az igazgatói lakásba nem tudok beköltözni, mert elődöm¹⁴⁰ özvegye benne lakik még; de így is kedves kis otthonunk van kölcsönvett bútorokkal. A bombázás és az emberek gonoszsága elintézte kettőnk berendezését, csak két szekrényt találtam meg hazaérkezve.¹⁴¹ Ruha dolgában pedig annyira kifosztottak, hogy a kórházból a Vörös Kereszt adta fehérneműben és papucsban vezettek ideiglenes lakásomba, mivel a kórház fertőtlenítőjében utolsó rongyaim is eltűntek. Megvan azonban képeim zöme, az egész szentkép gyűjtemény, a Corpust folytatom is. Megvan a kéziratgyűjteményem,¹⁴²

dás boldog tudatával, mosolyt erőltetve ajkára, intett felém. Alig tudott menni.” HILLER–NÉMETH 1978–1979. i. m. 190. A kórházból kikerülve egy vasúti kárpitos vette magához. DOMONKOS 1970. i. m. 275.

¹³⁶ 1945. június 1-jén kötött házasságot Szattinger Erzsébet Jozsefával (1895–1982). SM K.2012.36.3. Viszonylag gyors felgyógyulásában döntő szerepe volt feleségének és a Szent Orsolya-rend apácáinak, akik a nagy nincstelenség ellenére minden jóval ellátták. CSAPODY István 2010. i. m. 1. 164.

¹³⁷ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak képviselőiből megalakult Soproni Nemzeti Bizottság döntése alapján. A város demokratikus hatalmi szerveiről lásd BERTA Jenő: Sopron, 1945. A fasizmus végnapjai, a népi demokratikus államiság kezdetei. *Soproni Szemle*, 19. 1965. 1. 1–13.

¹³⁸ Sopron ostromára 1945. március végén került sor. A múzeumkert barokk síremlékeinek nagy része megsérült vagy elpusztult, a főépület üvegterete beszakadt, a tárlók megsemmisültek, később a távozó németek és volksbundisták kezdtek fosztogatni. A teljes kár végső mértéke ennek ellenére 6,5 százalék volt. NOVÁKI Gyula: A soproni Liszt Ferenc Múzeum tíz éve a felszabadulás után (1945–1955). 1. Általános tört. *Soproni Szemle*, 9. 1955. 3–4. 134–135. A helyreállítási munkákra 1949. április 26-án a város 34 000 forint hitelt (1049/1949. sz.), 1949. május 2-án az Országos Tervhivatal Építési Osztálya 2012,36 forintot adott (III/19–014. 218/017/1949:5/2. *Soproni Múzeum*. MNL OL XIX–J–1–h 111–2. 236. d.).

¹³⁹ „Üvegfestmény. Hinterglasmlalerei. Verre englomisé. Magyarul egész szabatosan legfőljebb körülírással lehetne kifejezni.” CSATKAI 1949. i. m. 88–98. Az üvegekkel a húszas években kezdett foglalkozni. Darufalván (Rasporak, Drassburg; Sopron vármegye, nagymartoni járás) is nagyon kedvelték, „a rítók üvegfestést, még gyermekkoromban láttam egyet-kettőt, vagy pedig élénk színű kőrajzot, de nagy általánosságban már akkor csak fényképek lógtak a falakon és a módosabbaknál zenélő kép, amelyen rózsaszínekben a szent család volt látható valamiféle kemény anyagból mintázva és egy kis madzag meghúzása után vékony egyházi ének szólalt meg.” CSATKAI Endre: *Egy sopronmegyei horvát falu élete az első világháború előtt*. Keltezetlen. G. 6. (A Néprajzi Társaságban elhangzott előadásának szövege) 5. SM K.2012.59.1. CsEh. A soproni múzeumnak 1949-ben 16, nagyjából részben a kismartoni járásbeli Bűdöskút (Štikapron, Stinkenbrunn–Steinbrunn) horvát faluból való üvegek voltak. Uo. 16.

¹⁴⁰ Lauringer Ernő (1883–1944) tanár, helytörténész, jeles numizmata 1914-től haláláig a múzeum őre, majd igazgatója, 1937-től a *Soproni Szemle* szerkesztőbizottságának tagja, tanügyi főtanácsos, a Széchenyi István Reálgymnázium igazgatója (1919–1941). Életútjáról AUGUSZTINOVICZ Elemér: Lauringer Ernő (1883–1944). *Soproni Szemle*, 9. 1955. 3–4. 175–176, múzeumi működéséről DOMONKOS Ottó: A Soproni Múzeum első száz évének története. In: UO–KÖRNYEI Attila: *A 125 éves Soproni Múzeum*. Sopron, 1992. 22–24. (A Győr–Sopron megyei múzeumok kiadványai 2. sor. Tanulmányok 3. Szerk. KÖRNYEI Attila.)

¹⁴¹ 1945. október 25-én Altenberger Ernő, a Soproni Izraelita Hitközség titkára arra szólította fel Szabó Miklósnét, szolgáltatssa vissza Csatkai nála lévő gáztűzhelyét (SM K.2012.44.1.), 1946. június 23-án pedig Csatkainak mondott köszönetet a zsidók ingóságainak megmentéséért, amiért 150 millió adópengővel ajándékozták meg (uo. K.2012.44.2.).

¹⁴² Apja, Csatkai (Krausz) Ignác (1865–1925), a „szegények orvosa” Endre fiának egyik emlékezése (SM K.2012.129.3.) és a soproni zsidó hitközség életkönyve szerint 1900-tól szabadkőműves volt, és „afféle Arany-epigonnak indult, és Gárdonyinak volt jó barátja. Levelesládájának roncsait én örökölttem 1925-ben, és azóta úgy fejlesztettem ezt a gyűjteményt, hogy ma kb. 625 darabom van [...] 1850-től gyűjtök csak: vannak zeneszerzőim, vannak képzőművészeim, és van vagy

sőt nászajándékba Széchenyi egy levelét,¹⁴³ továbbá legkedvesebb Ady versem kéziratát kaptam meg.¹⁴⁴ Nincs azonban meg jegyzeteim 80%-a. Hasonlóképp cikkeim zöme sem. Mindamellett nem esem kétségbe; szorgalmasan dolgozom egy nagy soproni céhtörténeten és azt új adatokból építem fel.¹⁴⁵ No de mi van Veletek? Hol éltétek át a világégést?¹⁴⁶ Mi van Antos Kálmánnal és Vágó Gabival (mindkettő megígérte kéziratgyűjteményem szaporítását). Mi van a Te gyűjteményeddel?¹⁴⁷ Nem jöttek-e errefelé? Nagyon kérlek, kedves Sanyi, írd mielőbb, közöld, mit írsz most. Kimondhatatlanul örülök írásodnak, ha már nem is találkozhatunk. Kézcsókom jelzésével igaz barátsággal ölel

Csatkai Bandi.

G. aut. 2 oldal. BSh

4.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1945. augusztus 20.)

Dr. Csatkai Endre múzeumigazgató Úrnak

Sopron

Feladó: Bálint Sándor, Szeged

Tömörkény u. 2/b.

1945. Szent István

Kedves Bandikám,

soraidnak nagyon megörültem, hiszen annyiszor gondoltam Rád és érdeklődtem soproniaktól Utánad, de

220 magyar író [...]" *Csatkai Endre levele Hatvany Lajoshoz*. Sopron, 1955. március 26. In: *Hatvany Lajos levelei*. Vál. HATVANY Lajosné–ROZSICS István. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 416. A Soproni Múzeum Helytörténeti Gyűjteményének Kézirattárában őrzött kollekcója (K.76.1.1-től) 758 tételt, többek között Ady Endre, Czóbel Béla, Csók István, Dohnányi Ernő, Gárdonyi Géza, Goldmark Károly, Charles Gounod, Jókai Mór, Vaszilij Kandinszkij, Kemény Zsigmond, Kodály Zoltán, Käthe Kollwitz, Kossuth Lajos, Lehár Ferenc, Gustav Mahler, Móricz Zsigmond, Pátzay Pál, Giacomo Puccini, Richard Strauss és a Széchenyi család leveleit, iratait, névjegyeit stb. foglalja magába: www.muzeum.sopron.hu/images/stories/statikus/adatbazisok/kezirattar_2012_01_18.pdf (letöltve 2014. október 11.). Az anyagból születésének 80. évfordulóján a múzeum külön kiállítást rendezett. *Kisalföld*, 19. 1974. szeptember 7. 5. Kézirat- és sajtóhiba-gyűjteményéről LÁSZLÓ Gyula: A mindennapok Csatkai Endréje. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére* 1996. i. m. 11–12.

¹⁴³ Hagyatékának K.80-as jelzetei alatt a Széchenyi családnak számtalan irata megtalálható, Széchenyi István levelei azonban jobbára korabeli másolatok, idegen kezű fogalmazványok vagy levéltári kópiák. Széchenyinek az Akadémia elnökségéhez szóló keltezetlen levele másolatáról (K.80.535.1.) lehet szó.

¹⁴⁴ A *Szent Lehetetlenség zsoltárjának* keltezetlen kéziratát. A vers egyes sorai – „pokol hintája”, a „tűzes mélységek”, „véres kínok véres kínja”, hogy „vágyam megfogjon valamit / És megöleljen valakit / Eleddig megölelhetetlent” – lábadozásának, lelkiállapotának kifejezői (SM K.70.1.466.).

¹⁴⁵ Bár az ötvösök, harangöntők stb. 1920–1942 közti feldolgozását követően 1945 után számos írása jelent meg a kalaposok, kárfestők, kávéosok, kereskedők, kések, könyvkötők, nyomdászok, patikusok, reszelővágók, salétrom- és sörfőzők, szakácsok, szűrszabók stb. működéséről is, nem írt összefoglaló céhtörténetet.

¹⁴⁶ Bálint 1944. szeptember 22-én lett nyilvános rendkívüli egyetemi tanár. A háborús években végig Szegeden maradt, bár a légiriadók és bombázások miatt az egyetem működése 1944 őszére lehetetlenné vált. Részt vett az üldözöttek mentésében, Szent-Györgyi Albertet anyja házában, Ortutay Gyula feleségét és kislányát egy zárdában bújtatta elvált felesége papírjaival. Lásd CSAPODY 2013. i. m. 88–89.

¹⁴⁷ Félített könyvtárát (a szegedi Móra Ferenc Múzeumba került anyagáról lásd *Bálint Sándor könyvtára*. 2009. i. m.) és gyűjteményeit anyja alsóvárosi szomszédságában helyezte biztonságba. Anyja, özv. Bálint Sándorné Kónya Anna (1865–1945) szeptember 3-án halt meg.

hiába. Igazán köszönöm, hogy írtál. Házasságodhoz, megérdemelt igazgatóságodhoz baráti szívvel gratulálok. Jó, hogy hitedet nem veszítetted el, hiszen az újjáépítés munkájában annyi férfias idealizmusra van szükség.¹⁴⁸

Én magam mindvégig Szegeden maradtam és vétkeztem, ha panaszkodnám. Az egyetem az őszszel szétrebbent, és amikor nov. 1. már az orosz megszállás alatt megnyílt,¹⁴⁹ három tanszék (irodalomtörténet, nyelvészet, földrajz) ellátásával bíztak meg.¹⁵⁰ Kettőt egész éven át helyettesítettem. Az új iskolaévben is sok tennivalóm lesz, de még biztosan nem tudom, mi. Annyi a munkám, hogy alig dolgozhatom tőle.¹⁵¹ Az én szentkép-gyűjteményem is megmaradt. Mennyire örülnék, ha személyesen is találkozhatnánk. Addig is olykor kérem baráti soraidat, majd én is írok. Igaz szeretettel üdvözlől és jó munkát kíván Sanyi

Városodra is szeretettel gondolok!

Nyomatott postai levelezőlap. 2 oldal. Kézírással. CsEh

5.

Bálint Sándor és Vágó Gábor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1946. december 15.)

[a boríték címezése Bálint Sándor kézírásával:]

Dr. Csatkai Endre
múzeumigazgató Úrnak
Sopron
Múzeum

[a címzés alatt Vágó Gábor kézírásával:]

Sanyika említette, hogy Neked írt
én is ide írom, hogy szeretlek drága
meleg lelkedért. A földre szálló
kicsi Jézus ölelje meg lelketeket.
Szeretettel ölel erdélyi hite melegével
Vágó Gábor a püspököket faragó Vágó¹⁵²

¹⁴⁸ Az 1945. november 4-i választások után a Demokrata Néppárt nemzetgyűlési képviselője lett. Jelölését azért vállalta, mert meggyőződése volt, hogy „abban az újjáépítésben, amely Magyarországra vár a háború és a nyilasok garázdálkodása után, minden, magát becsületesnek tartó, tiszta múltú embernek részt kell vennie, ebből a munkából senkinek sem szabad magát kivonnia”. A kultúra és az emberség biztonsága. Bálint Sándor válaszol CSAPODY Miklós kérdéseire [1979. SCHEIBER Sándor Bálint Sándor emlékezete című bevezetőjével]. *Forrás*, 13. 1981. 6. 71.

¹⁴⁹ A Vörös Hadsereg 1944. október 11-én foglalta el Szegedet, az egyetemet 19-én indították újra. November elején a nyilasok a városban maradt, kisszámú professzorral együtt távollétében jelképesen halálra ítélték Bálint Sándort is. CSAPODY 2013. i. m. 96.

¹⁵⁰ A felsorolt tanszékek és a Földrajzi Intézet Meteorológiai Állomásának vezetése mellett, amivel 1945. április 7-én Riesz Frigyes rektor bízta meg (MNL CSML Szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Bölcsészkarának [a továbbiakban: SzHMTE BTK] iratai. 1945/46, 1946/47. VIII. 6. 13. d. 104/1944–45. etsz. [egyetemi tanácsi szám]), részt vett a híd újjáépítésében, és bekapcsolódott Szeged egyházi és politikai életének újrászervezésébe, majd az országos politikába. CSAPODY 2013. i. m. 89–91, 93–96, 100–101.

¹⁵¹ A magyar irodalomtörténet, a magyar nyelv és a földrajz előadása az egyetemen és a tanárképző főiskolán egyaránt az ő feladata lett, utóbbin a magyar irodalmat még az 1946/47. tanévben is előadta.

¹⁵² A harmincas évektől elkészítette többek közt gróf Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök és Hosszú Gyula (Iuliu Hossu) szamosújvári görög katolikus püspök arcmását.

Kedves Bandikám,
szíves elnézésedet kérem végzetes szórakozottságomért. Jegyzetedet, illetőleg füzetedet úgyis hazaküldtem volna valamelyik soproni tanítvánnyal.

Ami a habilitációt illeti, most is azt mondom, lehet belőle valami. Nagyon kérek, küldd el nekem curriculum vitae-det és tudományos munkásságodnak önállóan megjelent, illetőleg folyóiratokban, újságokban közölt művek szerint csoportosított jegyzékét, hogy néhány kollégának megmutathassam.¹⁵³ Egyszer talán engem is kineveznek,¹⁵⁴ de talán erre nem is kell várnod. Gondolkozzál kedves Bandi rajta és kérek, küldd el, amit kérek.

Feleségeddel együtt sok szeretettel üdvözlöl és boldog ünnepeket kíván

igaz barátod
Sanyi

Szeged, 1946. dec. 15.

Csipkés urat üdv.¹⁵⁵

Haberlandt könyvét később küldöm¹⁵⁶

Kézirat. 2 oldalas levelezőkártya. CsEh

6.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1947. május 4.)

Kedves Bandikám,
már bizonyára azt hiszed, hogy megfeledeztem Rólad. Szó sincs róla.

¹⁵³ Eszerint Csatkai szegedi magántanári habilitációjának megindításáról már korábban megállapodott Bálint Sándorral. Az egyetemi eljárás kezdetének időpontja ismeretlen.

¹⁵⁴ Bálint Sándort 1934. március 7-én habilitálta egyetemi magántanárrá Solymossy Sándor, de csak 1944. szeptember 27-én lett címzetes nyilvános rendkívüli egyetemi tanár. Amikor Keresztury Dezső miniszter a szegedi régiségtudományi tanszéket néprajzi tanszékké akarta átszervezni, a bölcsészkar „korábban tett meghívásának megfelelően dr. Bálint Sándor egyetemi c. rk. tanárt óhajtja kinevezni egyetemi nyilvános rendes tanári minőségben”. *(Jegyzőkönyv a szegedi Tudományegyetem Tanácsának 1946. november 19-i III. rendes üléséről. 400/1946–47. etsz. 3. MNL CSML SZHMTE Rectori Hivatalának [a továbbiakban: RH] iratai. Tanácsülések jkv. [jegyzőkönyvei] 1946/47. VIII. 5. d. 4.).* Nyilvános rendes tanárrá régi tanítványa, Ortutay Gyula miniszter előterjesztésére 1947. augusztus 14-én nevezte ki a minisztertanács. *Ortutay Gyula állami távirata.* BSH.

¹⁵⁵ Csipkés (Tscheik) Kálmán (1891–1963) rajztanár, muzeológus, néprajzos, a céhes emlékek és az iparművészet kutatója. A soproni múzeumnak a harmincas évektől segédőre, Lauringer Ernő halála után mb. igazgatója, 1951-ig munkatársa volt. Ő rendezte a nevezetes óra- (1936, vö. CSIPKÉS Kálmán: Soproni óra kiállítás. *Soproni Szemle*, 1. 1937. 2. 29–47) és az üvegporcelán-kiállítást (1937, vö. Uő: Üveg- és kerámia-kiállítás Sopronban. *Soproni Szemle*, 2. 1938. 1–2. 64–71.). Róla lásd CSATKAI Endre: Csipkés Kálmán (1891–1963). *Soproni Szemle*, 18. 1964. 1. 89–90; DOMONKOS 1992. i. m. 24–25; DESSEWFY-HORVÁTH Marietta: *Régi jó soproniak, érdekes emberek, történetek.* Sopron, Perkovácz Tamás kiad., 2002. 288–289; CSAPODY István 2010. i. m. 1. 100. TSCHÜRTZ Nándor *A soproni evangélikus temetők története és síremlékei* című munkája (Sopron, szerzői kiad., 2006) CSIPKÉS forrásanyagára épül.

¹⁵⁶ ARTHUR HABERLANDT: *Volkskunde de Burgenlandes. Hauskultur und Volkskunst.* Baden bei Wien, Benno Fischer, 1935. (Österreichische Kunsttopographie, Band XXVI.) Darufalván és környékén 1926-ban Arthur Haberlandt (1889–1964) folklór-egyetemi tanárral, az Osztrák Néprajzi Múzeum igazgatójával folytatott közös kutatást, vö. CSATKAI Endre: *Egy sopronmegyei horvát falu...* i. m.

Örömmel értesítelek, hogy egyetemünk magyar történelem professzora, Hermann Egyed¹⁵⁷ ismeri és értékesnek, méltónak találja munkásságodat arra, hogy tégedet magántanárrá habilitáljon. Elvileg semmi akadály nincs a dolognak. Gyakorlatilag azonban beszélnie kell az egyetemi hagyományoknak megfelelően világtörténész kollégájával, Tóth Lászlóval,¹⁵⁸ aki néhány hét múlva megjön külföldi útjáról.¹⁵⁹ Ősszel már a formaságokon is átesel. Minthogy mindkét professzor igen jó barátom, remélem, hogy a szabályos legrövidebb idő alatt magántanár fogsz lenni. Ha Tóth hazajön, újra írni fogok. A nyár folyamán valószínűleg elvetődöm Sopronba.¹⁶⁰

Kézcsókkal, baráti szeretettel

Szeged
1947. V/4

készséges híved
Bálint Sándor

Kézirat. 2 oldalas levelezőkártya. CsEh

7.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1947)

Édes Sanyim!

Bocsáss meg, ha ma a Neked ezerszeresen kijáró hálanyilatkozatok elmaradnak, inkább mentegetődni akarok a késedelmes küldés miatt. Tehát mikor leveled megjött, épen Budapesten voltam új fül miatt.¹⁶¹ Most elég jól hallok szerkezet nélkül is, aminek mélyebb lélektani okai vannak. Hazatérve rengeteg új dolog várt, levelednek nem tudtam úgy örülni, mint ahogy kellene, sem annak, hogy milyen jó barát vagy és önzetlen, önfeláldozó ember. Ezt majd inkább személyesen, mert lehet, hogy június második felében Sárospatak helyett Szegedre és Kecskemétre utazom. Ha igen, majd légy szíves valami olcsó, de tiszta szállás szerzésével jó szíved eddigi megnyilatkozásait tetézni.

Már most ami a habilitáció előkészítését illeti, rengeteg nehézségem volt. Így p[é]ldának]. o[káért]. nekem nincs meg a születési bizonyítványom. Megszállt területen születtem,¹⁶² tehát megszerezni nem lehet ma. Így a megyei levéltár szokott tanúsítványt adni a nála levő másodlati példány szerint. Most az-

¹⁵⁷ Hermann István Egyed (1895–1970) premontrei szerzetes, egyháztörténész 1933-tól a pesti egyetem magántanára, 1940–1948 között a szegedi egyetemen a magyar történelem és művelődéstörténet professzora. 1944–1945-ben a bölcsészkar dékánja, 1949–1950-ben a szegedi katolikus tanárképzőben a magyar történelem tanára, 1950-től veszprémi kisegítő lelkész.

¹⁵⁸ Tóth László (1895–1958) történész 1945–1946-ban a bölcsészkar dékánja, 1947-től az egyetem kisközpárti rektora. Nagy Ferenc miniszterelnök 1947 tavaszán kormánydelegátusként a Vatikánba küldte a konkordátum előkészítésére, missziója azonban eredménytelenül végződött, lásd BALOGH Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a római Szentszék. Források és távlatok. Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk. TUSOR Péter. Budapest–Róma, MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012. 33–37.

¹⁵⁹ Tóth 1947. május–júniusában tartózkodott Rómában.

¹⁶⁰ Bálint Sándor látogatásának nincs írásbeli nyoma.

¹⁶¹ Kétoldali hallásromlásának enyhítésére első, szovjet gyártmányú hallókészülékét a hozzá való elemekkel együtt, amelyeket lapos lámpaelemmel is helyettesíteni tudott, SZTK-kiutalásra kapta Budapesten. (Domonkos Ottó közlése, Sopron, 2012.) „Nagyothalló készülékét úgy tartotta, mint a szentek az attribútumaikat, volt is benne valami a szentek áldozatos természetéből.” GALAVICS 2006. i. m. 457.

¹⁶² Darufalván, melyet Drassburg néven Trianon után Ausztriához csatoltak.

zal sem rendelkeztem, mert valami soron kívüli előléptetés miatt el kellett küldenem. Mire a levéltárost előkeríthettem, ki ugyanis utód nélkül nyugdíjba ment¹⁶³ és meglett a másolat hiteles másolata, rengeteg idő múlt el. Aztán szerettem volna mégis legalább egyet-kettőt megküldeni a munkámból. De ez is igen nehéz volt, mert a S[oproni]. Szemle eltűnt a föld színéről, a könyvkereskedéseket mind szétvágta a bomba.¹⁶⁴ Így is Sanyim két főművem hiányzik, a topográfia,¹⁶⁵ de attól csak úgy válhatok meg, ha vizsgálom, hiszen Németországban elégették,¹⁶⁶ továbbá az ötvöskönyvem,¹⁶⁷ de annak egy példányát se tudtam felhajtani, a magamé pedig tele van ragasztva képpel és jegyzettel. Általában mivel jegyzeteim nagy része eltűnt, a könyveimben van csak meg, bár már feldolgozva, ezért igen nehéz úgy elválni tőlük, hogy sohasem lássam. Amit elküldtem, az mind másodpéldány, és így nem hiányzik, ha ott fognak. A csomag már előre elment. A tanszék:¹⁶⁸ a dunántúli művészettörténet az újabb korban, mivel a középkorral nem foglalkoztam annyira tüzetesen. Próbaelőadásnak, ha ősszel lesz és lehet vetíteni: a soproni barokk szobrászat problémái című előadást tartanám meg, mert akkor hozhatnék teljesen új és döntő jelentőségű adatokat.¹⁶⁹ De vetítési lehetőség remélhetőleg van. Sokat törtem a fejemet, lehetséges lenne-e művelődéstörténetnek nevezni a tárgykört, de mégis csak művészettörténész vagyok, és arra lyukadnék ki minden lépésnél. Felvinczi Takács Zoltán¹⁷⁰ bizonyára emlékezik rám, hogy mint 18 éves fiú tőle kértem tanácsot, hogyan lépjek erre a pályára. Szép lenne, ha az ő karján juthatnék be az egyetemre. Ami Téged illet, az nem várt szerencse lenne, ha bíráló társ lennél. El sem merem hinni. De akkor a colloquium is úgy festene, mint a doktorálásom, baráti csevegés volt.¹⁷¹ A munkákban rengeteget kellett volna még felvennem, de inkább azt akartam megmutatni, hogy sokfélével foglalkoztam, tán azért mégsem kapkodtam. Most tehát a jó baráttól a szigorú professzorhoz fordulok és kérek, a karnál mondd el rólam azt a sok szépet, amit képzelsz, én ígérem, hogy igyekszem a század részét teljesíteni.

Addig is sok-sok hálával ölel

Bandi –

G. aut. 1 oldal. Keltezetlen (1947). BSh

¹⁶³ Sümeghy Dezső (1882–1957) levéltáros 1907-től Csanád, 1923-tól Sopron vármegye főlevéltárosa, a soproni levéltári rendszer átalakítója.

¹⁶⁴ A Sopront ért 1944. december 6-i légitámadáskor.

¹⁶⁵ *Sopron környékének műemlékei* (1932) és *Sopron vármegye műemlékei* (1935, 1937) füzetei egy kötetben nem jelentek meg.

¹⁶⁶ Augsburgban jelent meg 1932-ben, vö. 17. jegyzet. A könyvégetések a náci Németországban 1933 körül kezdődtek.

¹⁶⁷ *Soproni ötvösök a XV–XIX. században*. Sopron, Röttig–Romwalter Nyomda, 1931. Ötvösművészettel foglalkozó írásairól és numizmatikai munkásságáról KÖHEGYI Mihály: Csatskai Endre (1896–1970). *Numizmatikai Közöny*, 70–71. 1971–1972. [1971.] 78–79.

¹⁶⁸ A Felvinczi Takács Zoltán vezette művészettörténeti tanszékről van szó, lásd 170. jegyzet.

¹⁶⁹ Barokk-kutatásait többek közt A soproni barokk szobrászat (*Magyar Művészet*, 4. 1928. 7. 519–539.), Schaller István győri származású barokk festő (*Győri Szemle*, 6. 1935. 8–10. 193–199.) és Ismeretlen Dorfmeister freskók megyénk szomszédságában (*Soproni Újság*, 53. 1948. január 11.), majd A nyugatmagyarországi barokkszobrászat problémái című íásaiban (*MTA II. Oszt. Közleményei*, 3. Muzeológiai sor. 2. 1. Budapest, 1951), a *Sopron és környéke műemlékeiben* (1953. i. m.), valamint Dorfmeister István festő fiai (*Művészettörténeti Értesítő*, 9. 1960. 40–43.), Pozsonyi képzőművészek és iparművészek 1750 és 1850 között (*Művészettörténeti Értesítő*, 12. 1963. 1. 18–28.) és Adalékok a soproni barokk festészethez című tanulmányaiban (1: *Soproni Szemle*, 22. 1968. 1. 65–69., 2: Dorfmeister és kortársai. *Soproni Szemle*, 22. 1968. 3. 253–262.) összegezte.

¹⁷⁰ Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964) művészettörténész, az Országos Képtár, majd a Szépművészeti Múzeum gyakornoka, a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum létrehozója (1919). 1939-től a szegedi, 1940–1946 között a kolozsvári, 1947–1950-ben ismét a szegedi egyetem professzora. Bognár Cecil bencés szerzetes, a lélektan professzora már 1945 nyarán Felvinczi Takácskinevezését javasolta Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek, majd 1947. április 16-án az Ortutay Gyula vezette Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „osztotta be” a szegedi karra, miközben a Hopp-féle múzeumot is igazgatta (52268/1947. VI. üo. sz. MNL CSML SzHMTÉ RH iratai 1946/47. VIII. 5. 66. d.).

¹⁷¹ *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925, lásd még 14. jegyzet).

8.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1947. augusztus 1.)

Választ gyorsan kérek!

Kedves Bandikám,
sajnos, a most folyó választási küzdelmekben újra részt kellennem¹⁷² és így augusztusra tervezett dunántúli, soproni utamat szeptember elejére kell halasztanom. Ügyed jól áll, készülj rá!

Most pedig egy kérés. Zauner Éva művészettörténeti doktor, akit én családilag ismerek,¹⁷³ személyesen nagyra becsülök és szeretek, tanulmányi célból aug. folyamán 5-6 napot Sopronban szeretne tölteni. Nagyon leköteleznél, ha valahol (talán az Isteni Megváltó Leányainál, több rendtag tanítványom van ott) szállást és ellátást tudnál biztosítani. Igényeik nincsenek, csak az: szívesen lássák.

Remélem Ti is meg fogjátok szeretni. Egyben kérek, hogy tanulmányaiban a Te hatalmas soproni kultúráddal járj a kezére.

Sok szeretettel ölel a viszontlátásig, sőt a szegedi sikereikig
kézcsókkal

híved és barátod
Sanyi

[1947.] VIII/1.

Kézirat. 2 oldalas levelezőkártya. CsEh

9.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1947. október 9.)

Kedves Bandikám,
mindig készültem Hozzátok Sopronba az ősz folyamán, sajnos azonban már aligha kerülhet sor [erre].¹⁷⁴ Így személyesen nem tudjuk megbeszélni habilitációd ügyét. Kérek tehát ennél fogva, hogy sürgősen küldd el szegedi címemre (Tömörkény u 2/b) önéletrajzodat, tudományos munkásságod jegyzékét és rendelkezésedre álló műveidet. Majdnem bizonyosra ígérhetem, hogy magántanárságodnak nincs akadály. Az érdekelt professzorok (Hermann Egyed és Tóth László) a legmelegebb jóindulattal fogják ügyedet a Kar előtt képviselni. A továbbiakra nézve részletesen tájékoztatni foglak. Egyelőre nem kell Szegedre jönnöd, de irataidat a legsürgősebben küldd el.

¹⁷² A választásokat 1947. augusztus 31-re írták ki. Bálint a DNP országsszerte legismertebb politikusaként Szegeden és Makón vett részt a kampányban, majd pártjának országos és csanád-csongrádi listavezetőjeként jutott be másodszor is a törvényhozásba. CSAPODY 2013. i. m. 121–124.

¹⁷³ Zauner Éva, aki végül pszichológus lett, közeli barátja volt Bálintnak és feleségének (GÁSPÁRNÉ ZAUNER Éva: *Visszaemlékezésem Bálint Sándorra, és feleségére, Sárára*. Kézirat. Móra Ferenc Múzeum). Tagja volt Vinkler László festőművész baráti körének (Baróti Dezső, Bálint Sándor, Dorogi Imre, Fricsay Ferenc, Herman Egyed, Kerényi Károly, Rusznay István, Sik Sándor, Szent-Györgyi Albert stb.). Erről GÁSPÁRNÉ ZAUNER Éva: *Sugarak az eszmék világában*. Egy paradigmatisz társaság Szegeden. *Szeged (A Város folyóirata)*, 13. 2001. 4. 27. Nagyapja, Zauner Richárd (1845–1939) neves borász nagy szerepet játszott a 20. századi szegedi szőlőkultúra fejlődésében, lásd BÁLINT 1976. i. m. 122, 574, 575, 597.

¹⁷⁴ Bálint 1947 őszétől a parlament közoktatási bizottságának tagja volt, miközben szegedi egyetemi és tanítóképzőbeli teendőit is ellátta.

Szomorú vagyok, hogy nem láthattam Sopront, de majd...
Feleségedet, Tégedet, dominikánusokat, más ismerősöket sokszor üdvözölve, vagyok

Bp., 1947. X. 29.

szerető barátod
Sanyi

Kézirat. A Magyar Országgyűlés Képviselőháza fejléces lp. 2 oldal. CsEh

10.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1948. február 8.)

Dr. Csatkai Endre
múzeumigazgató úrnak
SOPRON

Szeged, 1948. II. 8.

Kedves Bandikám,
végre jelentkezem soraimmal. Ügyeddel Karunk élénken foglalkozik és habilitációd sikeresnek látszik. Egyelőre azonban mégis türelmedet kell kérnem, mert új habilitációs szabályzat készül és ennek megjelenését, amely rövidesen esedékes lesz, ki kell várnunk.¹⁷⁵ Ez természetesen a Te ügyedre nézve semmi hátránnyal nem jár.

Sopront téli programomba sajnos nem tudtam beiktatni, de ami késik, talán mégsem múlik.¹⁷⁶
A viszontlátásig is szeretettel üdvözöl feleségeddel együtt igaz híved és barátod

Bálint Sanyi

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. CsEh

¹⁷⁵ A szabályok átalakítására már az 1946. évi egyetemi reformot megelőzően sor került. Ekkor még nem volt nyilvánvaló a magántanári intézmény felszámolásának politikai szándéka, így az egyetemek elmerültek a részletek megvitatásában. A VKM a Magántanári Képesítő Szabályzat miniszteri módosításával kapcsolatos pécsi egyetemi álláspontot küldte tovább Szegedre, mely szerint „szükség van a személyi minősítésre, de előbb a jelölttel és annak tudományos képességeivel kell megismerkednie a karnak, amire 45 perces bemutatkozó előadást javasol”. *(Jegyzőkönyv a szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1945. december 18-i IV. rendes üléséről. 55. MNLC SML SzHMTE RH iratai. Tanácsülések jkv. 1943/44–1945/46. VIII. 5. 3. d.).* A szegedi kar javaslata szerint „A magántanár jelöltet az illetékes szakprofesszor meghívja, hogy intézetének, illetve tanszékének keretében tartson egy 45 perces előadást, amelyben kutatásainak eredményeiről beszél. Az előadásra a kar valamennyi professzora, a kari hallgatóság, esetleg érdeklődő vendégek is meghívandók. A jelölt előadása után a tanári kar zárt ülésen beszéli meg az elhangzott előadást, azután esetleg a jelöltnek tesz fel kérdéseket, hogy kifejtett tézisét részletesebben megmagyarázza, vagy megvédje. A jelölt távozása után a kar titkos szavazással határoz, hogy a jelöltet a magántanári képesítés cselekményeire kívánja-e bocsátani. Ezek után képesítésért a jelölt a tanári karhoz köteles folyamodni és a folyamodvány benyújtásakor a nyomtatási költségek fedezésére X pengőt tartozik a kari dékánnál lefizetni.” *Jegyzőkönyv a szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1946. június 16-i X. rendes üléséről. SzHMTE RH iratai MNL CSML uo. 337. 54–55. 1300/1945–46. etsz.*

¹⁷⁶ Látogatására valószínűleg nem került sor. Bár a napi politika küzdelmeiben nem vett részt, a parlamenti és a pártélet velejárói, különösen a DNP 1948 elején ismét küszöbön álló szakadása és a kiéleződő belpolitikai helyzetből adódó teendők még jobban igénybe vették. CSAPODY 2013. i. m. 127.

11.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1948. február 13.)

Sopron, 1948. II. 13.

Kedves jó Sanyim!

Lapodat hálásan köszönöm, épen magam akartam írni, de oly nehezen vitt volna rá a lélek, mert nem akartalak sürgetni. Vajjon lapodat jó szíved sugallta-e, vagy pedig Wagner Richárd tanártársad¹⁷⁷ említette-e, hogy szorongva várom értesítésedet. Az év annyira változatos volt eddig: jót rosszat egyaránt hozott. Farsang vasárnapján a múzeum referense látott minket vendégül és farsangi fánkba csomagolva (lásd Csokonai Dorotttyáját!) említette meg újabb hátraszorításomat. Ugyanis az állásomat már 1945-ben megszüntették, de még egyre nem hagyta jóvá a kormány, ennek következtében nem foglalkoztak a közpályán eltöltött éveimmel, következésképpen a státuszrendezés alkalmával hagytak a 8. fizetési osztályban.¹⁷⁸ Tekintve, hogy szolgálati lakásom van (hasznavehetetlen), levonnak fizetésemből 20%-ot, azaz havi 360 forintból ezen a címen 72 forintot, hogy a többi levonásról ne is emlékezsek meg. Ehhez az idei farsangon az „igazgató úr” tiszteletjegyek fejében kénytelen volt majdnem 40 forintot kiszolgáltatni és negyedik éve téli kabát nélkül jár.¹⁷⁹ Az említett estély után feleségemmel együtt elkeseredve jöttünk haza és szóba került Szeged is,¹⁸⁰ hogy íme októberben Pákay Zsolt¹⁸¹ 500 forintot ígért a kultusztól a költségekre, az sem jött meg, sőt egy sor írást nem lehet tőle kicsikarni. Halom ugyan, hogy sokat betegeskedik. Ugyanakkor az év azzal kezdődött, hogy a Magyar Közlöny első száma kultuszminiszteri elismerést hozott a múzeumnak.¹⁸² 10-én megjelent maga a miniszter is személye-

¹⁷⁷ Wagner Richárd (1905–1972) geográfus, klimatológus, 1945-től a szegedi egyetem Földrajzi Intézetének vezetője, 1946-ban egyetemi magántanár. 1952-től az általa alapított, az intézetből kivált Éghajlattani Tanszékot vezette.

¹⁷⁸ Munkaszolgálatra való behívása előtt, 1944. április 25-én 3292,25 pengő félretett pénze volt (*Banki igazolás*. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Soproni Fiókja fejléces lp. SM K.2012.46.1.). A soproni törvényhatósági bizottság 1947. február 5-i határozata alapján, múzeumi igazgató főörként került a VIII. fizetési osztályba (uo. K.2012.7.21.), majd az államosítás után, 1950-től a 708. kulcsszám szerinti 1378 forintos fizetést kapta (0.64–54/92/1950.1. Uo. K.2012.7.11.).

¹⁷⁹ A háborús összeomlás után Bálint is elszegényedett, helyzetét az általános nélkülözés mellett elvált felesége és fogadott fia anyagi támogatása nehezítette. Körülményei mégis sokkal jobbak voltak Csatkai életviszonyainál. Egzisztenciájának alapját egyetemi jövedelme képezte, közben helyzetén sokat javított képviselői tiszteletdíja, amelynek összege az 1946. augusztus 1-jén bevezetett új pénzben havi 1200 forint volt, ehhez járult a jelenléti napidíj 35–50 forintja. CSAPODY 2013. i. m. 111.

¹⁸⁰ A szegedi egyetemi magántanárok óradíja 1946 második felében 100 forint volt, ezt azonban nem tudták kifizetni (*A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Rektori hivatala*. Iktsz. [iktatószám] 63. 1946–47. MNL CSML SZHMTÉ RH iratai 1946/47. VIII. 5. 60. d.). Bálint első félévi tiszteletdíja az 1946/47. tanévben heti 5 óráért 1000 forint volt (uo. Iktsz. 648. 1946–46/648/1946 b–47. etsz. *Kimutatás*. 1. MNL CSML VIII. 5. 63. d.).

¹⁸¹ Pákay Zsolt (1909–1991) tanár, gazdaságtörténész, a török kor és a Balaton-felvidék földrajzána kutatója. Cholnoky Jenő asszisztense volt, 1935-től a Veszprém megyei tanfelügyelőségen dolgozott. 1939–51 között a kultuszminisztérium miniszteri titkára, eltávolítása után éjjeliőr, 1953-tól általános iskolákban tanított.

¹⁸² „A vallás- és közoktatásügyi miniszter dr. Csatkai Endre múzeumigazgatót, Csipkés Kálmán múzeumőr és Kotzmanek János múzeumi altisztet a soproni Városi Múzeum anyagának megmentése, a múzeum rendbehozatala és a korszerű múzeumi kiállítás megszervezése terén végzett értékes munkásságáért elismerésben részesítette.” (8.7900/1947. eln. V. K. M. sz.) (*Magyar Közlöny*, 4. 1948. 1. [január 1.] 2.). Csatkai az elismerést ezzel köszönte meg: „kérem Miniszter Urat, hogy munkánkat továbbra is pártfogolni szíveskedjék és a múzeumnak megértő barátja legyen. Ennek a múzeumnak nagy a jelentősége. Határváros nyugat felé és érkező vendégek első állomása. Hadd köszöntse őket itt már a magyar élni akarás. De a tudomány bástyája [is] ebben a szegény városban, amelynek két főiskolája és 10-nél több középiskolája jóformán minden segédeszköz nélkül áll a szemléltető oktatásban. Ennek a múzeumnak támogatása több, mint helyi érdek...” *Csatkai Endre levele Ortutay Gyulához*. Sopron, 1948. január 15. 18/1948. G. aut. Sopron (sz. kir. törölve) Város Múzeuma címeres lp. MNL OL XIX–J–1–v (114). 15. d. Ortutay megígérte, „Munkátokat mindenképpen segíteni fogom,

sen, nemhogy nem vonta vissza az elismerést, hanem még tetézte is számos szóbeli dicsérettel, sőt távozása után külön levélben is megemlékezett az európai színvonalú és magyar szellemű rendezésről.¹⁸³ Mit gondoljak most már? Egyfelől ezek a dicséretetek, másfelől a vállvonogatás!

A városunk szívébe zárta a múzeumot: 7300 látogatója volt az első csonka évben.¹⁸⁴ Mi áll hát az útjában annak, aki ebben az ütemben akar dolgozni, hogy ne kelljen napi 3 órát taknyos leánygimnázistákkal vésződni deklináltatva és konjugáltatva, hogy kifoltozzam iskolai hiányait, mindet 2-2.50 óradíjért?¹⁸⁵ Alig dolgozhatom úgy, ahogy szeretnék, hiszen még a szomszéd faluba sem tudok kimenni, nem hogy valamire való könyvet vehessek. Volt előadásom Budapesten a Régészeti Társulatban, újabb kutatásaimról a barokk nyugatmagyar művészetről.¹⁸⁶ Tetszett. Itt tavaly 25 előadásom volt, idén már 4. A kis szentkép gyűjtésem áll. Most Schwartz Elemérnek¹⁸⁷ egy tanítványa írt, hogy szakdolgozatként a Betlehem kis szentkép ábrázolását kapta a magyar-német érdekkörben.¹⁸⁸ Megvigasztaltam, hogy ez nem doktori értekezés tárgya, hiszen még az egyetemes anyag sincs összegyűjtve; eddig két régebb[i] magyar Betlehemet találtam csupán. Ellenben válasszon egy búcsújáró helyet, vagy egy nagyobb körzetet, mint Buda környéke, esetleg egy népszerűbb szentet, Erzsébetet, Lénártot, ott is tanácsosabb egy csoportot. De úgy felel a hölgy, hogy Schwartz nem tágít. Itt nálam egy tárlóra való anyagot kitettem közszemlére,¹⁸⁹ hogy gyűjthessek, de eddig nem akadt még senki, aki hozott volna egy fia képet is. Az 1848/9-es nagy tanulmányom Sopronról most jelenik meg folytatásokban,¹⁹⁰ tán, ha nem igen drága a kiadása és a Szabadművelődés¹⁹¹ támogat, könyv is lesz belőle, annak is elég vékonyka.¹⁹² Opus 23.

mert látogatásom alkalmával meggyőződhettem, hogy értékes, európai nivójú és a magyar múltat jól őrző munkát végeztek." *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1928. január 20. Gm. aut. MNL OL. uo.

¹⁸³ Ortutaynak a *Magyar Közlöny* szövegét majdnem szó szerint követő sorai szerint „a múzeum rendbehozatala és a korszerű múzeumi kiállítás megszervezése terén végzett értékes munkásságáért elismerésemet fejezem ki”. *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. G. aut. A VKM címeres lp. SM K.2012.16.1.

¹⁸⁴ 1947 júniusában elsőként a soproni múzeum nyílt meg. Az első csonka évben 7329 látogatója volt, ami messze meghaladta háború előtti látogatottságát. Miután egy múzeumbarát költségén az átriumot is helyreállították, a közönséget leginkább az úgynevezett külön kiállítások vonzották. NOVÁKI 1955. i. m. 136.

¹⁸⁵ Mint a két háború között, amikor diákkorában sokféle szellemi inségmunkával, többek közt mozi-zongoristaként, hírlapírással és magántanítással biztosította megélhetését (CSAPODY István 2010. i. m. 1. 163, 165.). Később is sokáig latin korrepetitorként kényszerült működni, érettségi felkészítést is vállalt.

¹⁸⁶ Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1950. május 20-i ülésén *A nyugatmagyarországi barokkszobrászat problémái* címmel tartott előadást, vö. *MTA II. Oszt. Közleményei*, 3. Muzeológiai sor. 2. 1. Budapest, 1951.

¹⁸⁷ Schwartz Elemér (1890–1962) germanista, folklorista, ciszterci szerzetes, a német nyelvjárások, a névtudomány és a szellemi néprajz kutatója. 1922-től magántanár, 1936–1948 között a pesti egyetemen a német nyelvészet és a néprajz professzora, 1938-ban a Német Nyelvtudományi és Néprajzi Intézet megalapítója. 1950-től haláláig a leuveni egyetemen a német kultúrtörténet és néprajz professzora. A tanítvány Szerőczey Klára, vö. 16. levél.

¹⁸⁸ Schwartz 1936-ban indította el a magyar Betlehem-mozgalmat, sokat foglalkozott a karácsonynak a művészetben való megjelenésével.

¹⁸⁹ A barokk tárgyak és szentképek mellett 1948-ban három külön kiállítást szervezett: Mühl Aladár (1902–1981) és Mihalovits János (?–?) soproni festők gyűjteményes tárlatai mellett 1848–1849-es emlékek kerültek tárlókba, a látogatottság megközelítette a 18 ezret. A barokk kiállítás hírére Scholz János (1903–1993) 1936 óta New Yorkban élő világhírű soproni csellóművész és műgyűjtő 60 barokk-biedermeier rajzát, Dorfmeister István egyik vázlatát és soproni vonatkozású gyűjteményeit adományozta a múzeumnak (NOVÁKI 1955. i. m. 136; CSATKAI 1962. i. m. 27.). Az 1848-as kiállítás emléklapját, Sterbenz Károly fametszetét Csatkai elküldte Ortutaynak, „múzeumunk igaz, próbált barátjának és pártfogójának” is. *Csatkai Endre levele Ortutay Gyulához*. Sopron, 1948. június 4. G. aut. Sopron (sz. kir. törölve) Város Múzeuma címeres lp. MNL OL XIX–J–1–v (171). 20. d.

¹⁹⁰ 1948-ban megjelent füzetének (*Sopron 1848–49-ben*. Máté Ernő könyvnyomdája. Sopron, 1948) részlet-közlései nem ismeretesek.

¹⁹¹ Szabadművelődési Felügyelőség: a Karácsony Sándor (1891–1952) égisze alatt működő országos szervezet 1946 márciusától 1950-ig működött.

¹⁹² CSATKAI 1948. i. m. A polgármester 1948. március 5-i felkérésére 13-án *Sopron 1848–1849-ben* címmel tartott ünnepi előadást Sopron város közgyűlésének törvényhatósági bizottságában. Teljes szövege: SM K.2012.56.1.

Sajnálom, hogy munkatervedből idén hiányzik Sopron. Tán a nyári egyetemen, ha ugyan lesz?¹⁹³ Volt egy pár szerényebb ciklus, így a CREDO-ban,¹⁹⁴ ott a soproni festészetről beszéltem.¹⁹⁵ A vetített képeknek most olyan varázsa van ismét, mint 30-40 évvel ezelőtt, mivel egy gép van az egész városban, az is az egyik zárdában, hát legfeljebb ilyen egyházi jellegű előadásokon használható. A Szabadművelődés vezető tanfolyamra hirdetett pályázatot,¹⁹⁶ és íme az 5 pályázó közül a két első egy-egy gimnázista néprajzi tanítványom volt.¹⁹⁷ A tanfolyamon magam 3 előadást tartottam és egyszer itt a múzeumban körülvetettem a társaságot.¹⁹⁸

¹⁹³ A IX. Soproni Nyári Egyetem megrendezésére 1948. július 4.–24. között került sor. HÁRS József: A soproni idegenforgalom fejlődése 1945-től napjainkig. *Soproni Szemle*, 22. 1968. 1. 4.

¹⁹⁴ Credo Egyesület: a Jézus Neve Társulat tagozataként 1921–50 között működött katolikus férfiegyesület, folyóirata a *Credo* (1923–1947).

¹⁹⁵ Előadásának hagyatékában nincs nyoma.

¹⁹⁶ A soproni Szabadművelődési Felügyelőség által 1947 elején indított hathetes ismeretterjesztő előadás-sorozatban *Sopron város múltjából és szellemi életéből* címmel Csatai is tartott előadásokat, elősegítve az „újtelepesek Sopron város demokratikus közéletébe való beilleszkedését”. G281947.fsz. Sopron, 1947. február 25. G. Pánczél Ferenc tanügyi tanácsos, tanfolyamvezető és Tatay Jenő soproni szabadművelődési felügyelő aut. *A soproni könyvnyomdászat és könyvtér-terjesztés* 1947. február 24-én (67/1947. fsz. Sopron, 1947. február 28. Gm. Bíró József szabadművelődési tanácsos aut.), az *Írók és költők pongyolában* c. előadása december 17-én hangzott el (*Tatay József levele Csatai Endréhez*. Sopron, 1947. december 12. G. aut.). CsEh.

¹⁹⁷ Csatai a múzeumban már 1946 nyarán néprajzi szemináriumot szervezett, ennek keretében „nemcsak néprajzi irodalom és folyóiratok állnak rendelkezésre az érdeklődőknek, hanem előadásokat is tartanak. Résztvevői főleg a bencés gimnázium regós csoportjának tagjai, de tanárokból és más érdeklődőkből kikerülő törzsközsége is akad.” (A soproni múzeum néprajzi munkássága. *Ethnographia*, 58. 1947. 1–4. 147–148.). A szeminárium 1949-ben 12–15 fővel működött (Csatai Endre: A soproni múzeum néprajzi szemináriumának tevékenysége 1947–49-ben. *Ethnographia*, 60. 1949. 1–4. 394–395.). Csatai két díjnyertes tanítványa a regós élményei hatására akkoriban erős néprajzi érdeklődésű Csapody István (1930–2002) Széchenyi-díjas botanikus, és bencés gimnáziumi osztálytársa, a Csatai hatására is néprajzkutatónak készülő Hetény (Heiszler) János (*1930), későbbi kanonok, vallási néprajzi kutató, aki az Országos Táj- és Népkutató Intézet pályázatán már 1943-ban díjat nyert (Hetény János: *Bálint Sándorra emlékezve*. Kézirat. 2–3. A szerző szívesességéből), 1948-ban pedig *Rózsa Sándor a valóságban és a romantika tükrében* címmel tartott beszámolót. Csatai Csapodyt 1949. május 26-án hívta meg a szemináriumba (*Csapody István emlékezése*). Hetény 1951 tavaszán, budapesti bölcsészkarai, majd teológiai tanulmányai kezdetén Fél Edit segítségével került személyes kapcsolatba Bálint Sándorral (*Hetény János levele Csatai Endréhez*. Budapest, 1951. április 15. Kézirat. CsEh; *Hetény János levele Bálint Sándorhoz*. Budapest, 1951. április 18. G. aut. A közlő tulajdonában. Győr). 1955. augusztus 21-én szenteltél pappá. Egyetemi doktori értekezését, A *Mária-ünnepek magyar népi megülésének teológiai vizsgálatát* (1957) olvasva Bálint ezt írta neki: „Hirtelenében nem is tudom, kaphattam volna-e kedvesebb, értékesebb, szívemhez szólóbb névnapi ajándékot, mint ezt. Ne érts félre, komolyan mondom, mintha fiam, utódom született volna, aki tovább álmodja, alkotja, kifejezi, amire jómagam az életemet tettem.” (*Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz*. Szeged, 1958. március 24. Kézirat. A közlő tulajdonában.) Lásd még HETÉNY *A győri Vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténete és Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepkutatás jegyzetei 1951–1952* című munkáit (Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 2000), valamint *A magyarok Máriája. Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza* című monográfiáját (Budapest, Szent István Társulat, 2011).

¹⁹⁸ A népi dallamok gyűjtéséről, az „ájtatossági kép” (kis szentkép) néprajzi és művészettörténeti szempontból fontos gyűjtéséről tartott előadást. 1947-ben folytatta a munkát, miközben a tanítóképzőben – hasonlóan Bálint Sándorhoz – a néprajzi kutatás feladatainak ismertetésével igyekezett felkelteni a falura kerülő tanítók érdeklődését (DOMONKOS Ottó: A soproni Liszt Ferenc Múzeum tíz éve a felszabadulás után (1945–1955). 3. A néprajz. *Soproni Szemle*, 9. 1955. 3–4. 147.). Miután *A soproni ipar 100 éve* című külön kiállításért 1948. szeptember 5-én elismerő ipartestületi oklevelet kapott, 1949. április 10-én a Kossuth Lajos Tanoncotthonban tartott előadást a soproni iparosodás történetéről (202/1949. Sopron, 1949. április 8. G. Thalabér Lajos igazgató aut. A Kossuth Lajos Tanoncotthon lp. CsEh), 1949. március 24-én *A turisztika soproni úttörői és első megmozdulásai* címmel a Postás Sport Egyesület Természetjáró Szakosztályának adott elő (uo.). 1945 után rendszeresek voltak „művészettörténeti vasárnap délutánjai” is (ÉBLI Gábor: Egy irodalmár képei. A Lukács-gyűjtemény. *Európai Utas*, 15. 2004. 2. 26.).

Látod, Sanyim, egyfolytában magamról beszélek, jobban mondva locsogok, el is felejtettem, hogy a feleségem olvasta valahol tanári állásodban való megerősítéset.¹⁹⁹ Mindketten gratulálunk érte. Mint jó barátom kitüntetését, még inkább örömmel vettem a hírt. Mint vagy? Vannak-e soproni tanítványaid?

Ami a habilitációt illeti, olyan szép dolog, hogy nehezen remélem a bekövetkeztét. Pákay ott is ígérte, hogy ha a colloquiumom sikerül, az elintéztet ott majd szorgalmazza, itt volt Ortutay kíséretében és látta a munkámat,²⁰⁰ hát az is támasztó pont. Mit gondolsz, nem lehetne-e a tárgykört dunántúli művészetre korlátozni? Vagy legalább is dunántúli művelődéstörténetre? Milyen jó volna, ha az a Szeged itt volna a szomszédban és ezt a kérdést alaposan meg tudnánk beszélni. Nem mondom, hogy tavasszal, amikor már az utazás nem olyan kínos, hogy valahol Szegeden egy zugot kaphatnék hálásra, nem mennék-e el egy-két napra, inkább veszek még 2 taknyos leányt ide konjugálni.

Ha egyszer van időd, írájál, kedves Sanyim részletesebben is, addig is szeretettel ölel hálás és sohasem elég hálásnak mutatkozó

Bandid –

G. aut. A múzeum SOPRON [SZ. KIR. – törölve] VÁROS MÚZEUMA fejlődés lp. 3 oldal. BSh

12.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1948. február 19.)

Dr. Csatkai Endre
múzeumigazgató Úr
Sopron
Múzeum
Feladó: Dr. Bálint Sándor képviselő
Bp., Országház

[1948.] II/19

Kedves Bandikám,
leveledet megkaptam. Nagyon szeretnék Veled beszélgetni, talán mégis eljutok a tavasz folyamán Sopronba. Most arra kérek, hogy rövid életrajzodat és legfontosabb tudományos munkásságod jegyzékét, továbbá legközelebbi munkaprogramodat a legsürgősebben légy szíves budapesti címemre elküldeni.²⁰¹ Ugyanis adataid pillanatnyilag nem állnak rendelkezésemre.

Sok szeretettel üdvözöl

régi híved és barátod
Sanyi

Kézirat. Expressz nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. CsEh

¹⁹⁹ 1947. augusztus 14-én kelt egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezését szeptember 10-én kapta meg, az esküt 15-én tette le. MNL OL XIX-J-1-h-41-1-B-173.592/1947. 186. d.

²⁰⁰ Ortutay Gyula 1948. február 10-i miniszteri látogatásán, vö. 182. jegyzet.

²⁰¹ A parlament Háznagyi Hivatala szerint Bálint Sándor „Lakásának címe Budapesten: *Pálos kolostor Gellérthegy.*” CSAPODY 2004b. i. m. 419. Hasonmása: uo. 2. kép.

13.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez*(Szeged, 1948. június 30.)*

Kedves Bandikám, bocsáss meg a késésért. Engesztelésül egyik művemet küldöm.²⁰² Habilitációd szep-temberben elindul! Baráti szeretettel, kézcsókkal S.

Feladó: Bálint Sándor
Szeged
Tömörkény u. 2/b.

*Kézirat. A D 038.486 ragszámú csomag szállítólevelének írásbeli közleménye.
(A postabélyegző kelte: Szeged, 1948. jún. 30.) CsEh*

14.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez*(1948. július 10.)*

[1948.] VII/10

Kedves Bandikám,
leveledet megkaptam. Vele egyidőben Tóth László professzor is hazatért Rómából. Habilitációd neki is nagyon tetszik, egyébként emlékezik Rád. Semmi akadály sincs, csak néhány formalitáson kell átesned. Készítsd elő sürgősen dolgadoat, hogy már az ősz elején tárgyalni lehessen. Szükséges:
a.) doktori oklevél (hitelesített másolat)
b.) curriculum vitae
c.) munkásság felsorolása (a művek csatolásával, amennyire lehetséges)
d.) polgári foglalkozás megjelölése (nálad polgármesteri igazolás, hogy a múzeum igazgatója vagy)
e.) kidolgozott előadás-tervezet 8 félésre a habilitációs tárgykörből. Végül
f.) maga a kérvény, amelyben megjelölnéd, hogy miből kérsz magántanári jogosítványt.

A tárgykör megválasztása ne legyen túl tág. (Ilyesmire gondolhatnál: Nyugatmagyarország művelődéstörténete az újkorban, Sopron művelődéstörténete, Polgári élet Sopronban vagy más efféle.)

Kérlek, ezeket a dolgokat állítsd augusztusban össze. Készülök Sopronba, akkor magammal hoznám.²⁰³ Ha nem tudok menni, megírom²⁰⁴ és akkor postán küldöd. Egyelőre nem szükséges leutaznod. Az ősz folyamán azonban a Kartól egy nem hivatalos felszólítást fogsz kapni egy előadás megtartására, hogy a professzorok megismerjenek. Nálunk ez az okos szokás alakult ki, hogy a jelölt megszabaduljon a sorra vizitálás kínjaitól. Ezt elfogadod. Addigra az előadást is elkészítheted. Meríthetsz munkásságodból is, csak valami új mozzanat legyen benne.

²⁰² 1948 előtt megjelent utolsó könyvéről, a *Boldogasszony vendégségében* című lírai „búcsújáró kalauzáról” van szó (BÁLINT 1944. i. m.), vö. 36. jegyzet.

²⁰³ Az egyházi iskolák 1948. májusi államosítása, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt júniusi egyesítése után júliusban a DNP végórát élte. Mindszenty és Barankovics küzdelme ismét kiéleződött, a párt szegedi szervezetét pedig, melynek Bálint Sándor volt a vezetője, a végső elhalás fenyegette. Parlamenti és szegedi elfoglaltsági mellett nem került sor soproni látogatására. Augusztusban dékán-helyettesnek választották meg, és még a nyáron megkezdte a Néprajzi Intézet felállítását. CSAPODY 2013. i. m. 138–139.

²⁰⁴ Utazásának nincs nyoma.

Természetesen állandóan rendelkezésedre állok. Örülök, hogy minden menni fog. Kézcsók.
Baráti szeretettel ölel a viszontlátásig

Sanyi

Kézirat. 2 oldal. CsEh

15.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1949. február 11.)

Dr. Csatkai Endre úr
múzeumigazgató
Sopron
Múzeum

Kedves Bandikám,
novemberben írt leveledet csak most a héten kaptam kézhez.²⁰⁵ Sietek írni, egyben elnézésemért kérem hallgatásom miatt, ami egyáltalán nem jelenti, hogy nem gondoltam Rád és ügyedre. Mint tudod, a bölcsészeti reform megkezdődött. Az új tanulmányi rend most a II. félévben életbe is lép. A doktorátusi és magántanári szabályzat azonban még késik. Nos, ebben az interregnumban: a régi már nem érvényes, új még nincs – várunk kell. Egyébként a Kar tagjai nevedet, munkásságodat igen becsülik és a habilitációnak nem lesz semmi akadálya. Kérem türelmedet, mielőtt sor kerülhet a dologra, azonnal értesíteni foglak. Boldog lennék, ha ezzel [is – törölve] segítségére lehetnék. Feleséged kezét csókolja, Tégedet szeretettel ölel

Sanyi

[1949.] II/11.

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. CsEh

16.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. március 14.)

Sopron, 1949. III. 14.

Szeretett, kedves Sanyim!

Igen örültem, hogy végre, hosszú hónapok óta megszólaltál. Ha az én válaszom sok teendőm között készült is, annál hosszabb lesz és egyúttal névnapod alkalmával is köszönhetlek, amit szívből meg is teszek ezúttal. Nagyon örültem annak is, amiről az újság értesített, hogy hátat fordítottál a politikának,²⁰⁶

²⁰⁵ Nem ismeretes.

²⁰⁶ Bálint Sándor 1948. december 25-én, egy nappal Mindszenty letartóztatása előtt mondott le mandátumáról, amit 1949. január 7-én erősített meg. Levelét Nagy Imre január 12-én mutatta be a parlamentben (*Országgyűlési Napló* 5. Budapest, Athenaeum, 1949. 169–170.). Visszavonulásának valódi oka politikai tevékenysége folytathatatlanságának belátása volt: két tűz közé került, mert noha Barankovics híveként nem értett egyet a kommunisták szorongatta hercegprímással, nem akart neki ártani, miközben látta, hogy a másik féllel sem lehetséges semmiféle együttműködés.

nem nekünk való az, pajtás, már annak az aktív része.²⁰⁷ Nyugodtabban élsz majd és azon a téren, ahová hajlamaid és képességeid kijelöltek. Úgy szintén igen köszönöm, hogy magántanárságom érdekében fáradsz; csak félek, hogy az újítások nem kívánnak majd magántanárt.²⁰⁸ Nem mondom, ahogy Budapesten látom, feudális művészet kora, hollandi festészet stb. ezt én is tudom (ha nem jobban), de mégis attól tartok, nehezen megy majd. Ha valami módon idén kapnék kutatási segítyt, akkor Kecskemét és Szeged lenne egyik célom; hiszen még sohasem jártam e két városban, most már Szőke Miskát is ismerem²⁰⁹ és lenne Rajtad kívül még egy pár jó és érdekes ember, akivel örömet volnék együtt. Persze anyagiak! Az államosítás elmaradt és előléptetésem a 7. osztályba, amit már tavaly májusban elhatározott a város, fekszik a B[elügy]Minisztériumban. Itt a város vezetőségében nagy változások estek; addig nem sürgethettem, amíg meg nem ismertek.²¹⁰ Most próbálom, mert ha visszamenőleg kapok különbözetet, akkor 2 hétre elmehetnék a pécsi klinikára, ott megállapítják, miféle halló szerkezet felel meg és akkor csináltatok új fület magamnak, vagy küldenék Amerikából a hozzám tartozók.²¹¹ De a tavalyi segély nem volt elég többre, minthogy megnéztem Magyaróvárt, Pécsét, Zalaegerszeget és Keszthelyt. A székszárdi konferenciára ingyen mehettam,²¹² azzal kapcsolatosan Székesfejervárra szálltam ki. No meg a 48-as kiállítás is láttam Budapesten.²¹³ Hát szurkoljatok, hogy kapjak idén is valamit. Azon múlik, hogy a fölöttésemet nem változtatják-e meg. Nagy változások készülnek a múzeumban, egy új helyiséget kapok,²¹⁴ ott lesz a kerámia, ennek helye felszabadulván jobban el tudom helyezni a néprajzos anyagot.²¹⁵ Különben a nyáron jó segítségem lesz egy tanítványom személyében, Hetény (Heiszler) János, aki nagy nehezen

²⁰⁷ Ő maga nem politizált, nagyothallása miatt sem vállalt mozgalmi szereplést. DOMONKOS 1970. i. m. 278.

²⁰⁸ Sejtése beigazolódott; Bálint Sándor 1948. végi kezdeményezésére még Scheiber Sándor is megtarthatta *Mikszáth Kálmán és a keleti folklór* című magántanári próbaelőadását (*Jegyzőkönyv a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelvi és Történettudományi Karának 1948. november 17-i III. rendes üléséről*. 198. bksz. 1948/49. 12–13. 108. MNL CSML SzHMTE BNYTK iratai. 1947/48, 1948/49. VIII. 5. 15. d.), sőt 1949 márciusára Bálint és Waldapfel Imre véleményes jelentése is elkészült (183/1948–49. bksz. MNLCSML Uo.), végül azonban egyikük habilitációját sem hagyta jóvá a minisztérium (a Magyar Tudományos Tanács). Mivel a szegedi egyetemnek a 260/49/1949. sz. 1949. januári kormányrendelet megtiltotta a muzeológusképzést is, Bálint és Felvinczi Takáts kezdeményezésére a kar ennek felülvizsgálatát kérte Ortutaytól (*Jegyzőkönyv a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1949. január 24-i VI. rendkívüli üléséről*. 2. Piszkozat. MNL CSML SzHMTE BNYTK iratai uo.).

²⁰⁹ Szőke Mihály (1897–1956) könyvtáros, 1923 óta a szegedi Somogyi-könyvtár munkatársa, 1945–1954 között igazgatója.

²¹⁰ Sopron kommunista polgármestere 1948. december 18-án a tényleges antifasiszta ellenállói múlttal rendelkező, később Révai Józseffel is szembeforduló Bognár Dezső (?–1992) lett, aki későbbi tanácselnökként évtizedeken keresztül sokat tett városáért. CSAPODY István 2010. i. m. 1. 174–175.

²¹¹ Amerikai hozzátartozói nem voltak. Talán régi barátjára, Scholz János csellóművészre gondolt, akit (mint minden sopronit, vagy mint László Gyulát, akinek apja Csatai bátyjának egyik esküvői tanúja volt) rokonának tartott (LÁSZLÓ 1996. i. m. 12.). Scholz 1963-ban barokk rajz-, majd soproni plakátgyűjteményét is a múzeumnak ajándékozta (vö. 189. jegyzet). NAGY Alpár: In memoriam Scholz János (1903–1993). *Soproni Szemle*, 50. 1996. 1. 23.

²¹² A rendezvény valószínűleg a múzeumigazgatók országos vagy dunántúli összefüvetete volt. (Domonkos Ottó közlése, 2012.)

²¹³ A Nemzeti Múzeum 1848-as ereklye-kiállítása 1949. június 21-én nyílt meg. SZABÓ Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. *Történelmi Szemle*, 40. 1998. 3–4. 224.

²¹⁴ 1949-ben jött létre az első fiókmúzeum: a Széchenyi-szoba berendezését a Storno-házban egyesítették a Storno család Széchenyi-gyűjteményével. NOVÁKI 1955. i. m. 138.

²¹⁵ 1949-ben Csatai a régészeti és a kerámiaanyag, a búcsújáróhelyek és a környékbeli zsidó hitközségek emlékeinek bemutatása mellett hat külön kiállítást rendezett: Mende Gusztáv (1899–1963) és Baditz Ottó (1849–1936) soproni festők gyűjteményes tárlatát, a művészképmások, a Scholz-gyűjtemény és a művészpédagógusok kiállítását, valamint a *Sopron a Bach-korszakban* című összeállítást. A soproni herbárium összegyűjtését Csapody István egyetemi hallgató végezte (*Csapody István emlékezése*), az első természetrajzi vonatkozású kiállítás *A Fertő múltja* címmel 1950-ben készült el (NOVÁKI 1955. i. m. és DOMONKOS 1955. i. m. 147.).

Ortutay személyes segítségével mégis bejutott az egyetemre és igen nagy sikereket ér is el.²¹⁶ Sőt alaposan számot vetve magammal, képességeimmel, koromat, munkabírásomat mérlegre vetve, úgy döntöttem, hogy a néprajzot Sopron megyére nézve ketté osztjuk. Én állítom össze a Monumenta részt,²¹⁷ ő pedig az élő néprajzot. Ennek a kedvéért már nagy skatulya anyag van együtt. Másolom az idevonatkozó anyagot régi folyóiratokból, újságokból. Okiratokat másolok, p[é]ldának]. o[káért]. móringleveleket,²¹⁸ hegyi ártikulusokat,²¹⁹ személyleírásokat effélét. Ilyen munkáim közben engeddd meg, hogy az Ethnographiában megjelent cikkedhez²²⁰ sopronmegyei adatokat is adjak. Nemcsak Kecskeméten volt Emmaus,²²¹ hanem Sopronban is; a szomszéd Bánfalvára „Wandorf” gyalogoltak ki, első említése 1626-ban, majd 1762-ben; most azon kereskedem, hogy megkeressem, mikor tapadt rá az Emmaus név.²²² Az én kecskeméti forrásom azonban valamivel korábbi, mint Ensel,²²³ mert Vachot-Kubinyi Magyarország és Erdély képekben. 1853. 101. l. találtam,²²⁴ Ensel onnan is vehette, amint a szöveg hasonlósága mutatja. Másik: szülőfalum Drassburg, 1921-ig Darufalva, Sopron megye, horvát falu: itt húsvétvasárnap hajnalban két csoport indul útnak Krisztust megkeresni: egyben csak férfiak voltak, a másikat csak nők. Ha a hajnali sötétben mégis csatlakozott volna a férfiakhoz nő, az biztosan boszorkány. Ez is az 1937-es cikkedhez adalék.²²⁵ Megvallom, hogy nem hallottam még sehol ezt az elkülönülést. A nőket egy érdekes kis púpos idősebb leány vezette, aki egyébként is előimádkozó volt virrasztásnál és búcsújárásnál. A falubeli zsidók zsargonjukban nesomehapperin-nek, lélekkapónak nevezték, mert a haldoklókhöz is hívták. Egyébként minden melegség nélkül, formáságokba sülyedt nőszemély volt. Most figyelj, még egy emlékem. Falunkban kinézték az idegent, különösen ha nem volt horvát. Egy igen szegény kőműves-napszámos Küllő német faluból,²²⁶ túl Sopronon, hozott asszonyt. Ezt a szegény Reginát már neve miatt is üldözték és hozzá elég butácska volt. Küllő akkoriban távol esett minden vonattól és maga a nőszemély is igen alacsony szellemi képességekkel jött. Úgy élt kivetetten és állandóan kinevetett szokásokkal. Mikor az ura meghalt, cseléd lányunk elkéredzkedett virrasztani. Most képzeld másnap reggel a szlávós énekes nyújtott hangon előadott történetet! „Jaj tekintetes asszony, menyit neveltünk tegnap éjél a virasztásnál. Hád imátkozunk, mint mindig, aztán énekelünk és ecer csak jönnek a kűmivesek, elkezd a Regele kiabálni: Sté aof, sté aof, da kummendeine Kamaruden. Sté aof, sté aof, da kummendeine Kamaruden.”²²⁷ Mi anyit nevetünk egész éjél.” Próbáld a német szöveget úgy olvasni, ahogy ír-

²¹⁶ Sikeres egyetemi felvételiük, majd elutasításuk után Hetény János és Csapody István 1948. augusztus 9-én Budapestre utazott, ahol az érdeklükben Szabolcsi Bencénél és másoknál már eljáró Csatkai tanácsait követve, felvételük ügyében közbenjárásukat kérve felkeresték Schwartz Elemért és Vajkai Aurélt, majd a következő hetekben Andreánszky Gábort, Csapody Verát, Kovács Ágneszt, Tálasi Istvánt, Vajda Lászlót és másokat. Hetényt Ortutay segítségével fel is vették a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára. Miután Csapodyt „klerikalizmusa” miatt végleg elutasították a természettudományi karról, tanulmányait 1949-ben a soproni erdőmérnöki főiskolán kezdte meg (*Csapody István emlékezése*), Hetény pedig a bölcsészkaron, végül a teológián folytatta.

²¹⁷ Monumenta: tervezett művük forrásközlő része.

²¹⁸ Leánykérés alkalmával írott egyezség, amelybe az asszony holtig való tartását és lakását is belefoglalták.

²¹⁹ Szőlőtermő vidékek hegyközségi rendtartásai.

²²⁰ BÁLINT Sándor: Adatok Luca-napi néphagyományainkhoz. *Ethnographia*, 59. 1948. 1–4. 161–162., később BÁLINT 1977. i. m. 70–78.

²²¹ Sopronból a ferencesek, a jezsuiták és híveik húsvét első napján Bánfalvára indultak (emmausjárás) a pálosok kolostorához, ahol szentmisét tartottak, vö. CSATKAI Endre: *Egy sopronmegyei horvát falu...* i. m. és BÁLINT 1973. i. m. 310–316, 396–297.

²²² Bánfalváról lásd *Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 433–451.

²²³ RÉSO ENSÉL Sándor: *Magyarországi népszokások*. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1866.

Magyarország és Erdély képekben. 1. Szerk. KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1855.

²²⁴ BÁLINT Sándor: Húsvéti vallásos népszokásaink. *Ethnographia*, 48. 1937. 1. 54–61.

²²⁵ Küllő (Girm) Ausztriához csatolt falu a régi Sopron vármegye soproni járásában.

²²⁶ Küllő fel, állj fel, itt jönnek a pajtásaid! (német).

tam, olyan összevonásokkal, tán kiveszed, hogy valami ősi sirató szöveg.²²⁸ Sajna mindez túl van a határon és most elérhetetlen. (Nem haragszol, hogy épen emiatt támaszomat, Haberlandt könyvét visszakérem.)²²⁹ Egyébként Hany Istókkal foglalkoztam az utóbbi hetekben és nagyon mulatságos volt lehántani a halemberről a pikkelyt és úszóhátyát és lett belőle az anyakönyv száraz puer demens-e.²³⁰ Igazat adok annak az orvosnak, aki 1797-ben még beszélt élő ismerőivel és úgy vélte, hogy meg lehetett volna tanítani beszélni is. Dessewffy Aurélról tulajdon atyja írta halála után, hogy 14 éves koráig „valódi állat” volt; és ha részletezi, hát az, ami Hany Istók: azaz falánk, tunya, beszélni nem tudó, vagy akaró.²³¹ És íme a nevelés. Hát igaza van Kis József orvosnak, rá lehetett volna kapadni mindenre, ha meg nem szökök. Azért persze akadémikus tán nem lett volna.²³² No most édes Sanyim, azt hiszem eleget locsogtam magamról, szeretném tudni, Te hogy vagy és előadsz-e? Miről?²³³ Mivel foglalkozol?²³⁴ Szentkép-gyűjtésed hogy áll? Schwartz Elemér egy hölgyével mindenáron tipológiát akar íratni a szentképek alapján Jézus születéséről. Végre itt nálam hármában megbeszéltük a dolgot és lett a magyar kis szentkép korai grafikus művészei. Az egész anyagomat és jegyzeteimet rendelkezésre adtam és íme, egy héttel később már meg is szűnt a tanszék.²³⁵ A hölgygel mi lett, nem tudom, Szerőczey Klárának hívták. Tán kezded alá került? No de zárok. Feleségem is szíves köszöntését küldi, én pedig nagyon sokszor öllelek sok hálával

Bandi –

Vágó Gabival mi van?

Micsoda nagyszerű operátok van. Hovanscsina, mi a kő? Bécsben sem merik előadni, oly nehéz.²³⁶

G. aut. 2 oldal. BSh

²²⁸ A lélekkapó (egy Lenka nevű vénlány) és Regina történetét később újra felidézve azt írta, szülőfalujában „Siratóének nem volt szokásban. Sőt amikor egyszer egy kőműves idegen származású német felesége az ura koporsójánál barátai érkezésekor valami különös torokhangon kezdte keltegetni az urát, nagy derűtséget keltett. Egyik szobalányunk szenvedélyesen szeretett ilyen virrasztásokra járni és ő adta elő nagy hahotázva ezt a jelenetet. Persze nekem is igen tetszett, gyermek lévén, és esztendőig utánóztam: ma azonban azt hiszem, hogy az a bizonyos valami ősi siratóének töredéke volt.” CSATKAI Endre: *Egy sopronmegyei horvát falu...* i. m. 15–16.

²²⁹ Lásd 156. jegyzet.

²³⁰ Az 1749 márciusában a hansági Király-tó mocsarából kifogott elvadult fiú legendájának irodalmáról: Kapuvár bibliográfiája. Szerk. CSISZÁR Attila. 23–24. Lásd www.kapuvár.hu/_sitedoc/text22111/kapuvár_bibliografia20140310.pdf – letöltés ideje 2014. október 23. Puer demens: örült fiú (latin).

²³¹ „A fiú lomha vala, ritka szavú, ügyetlen, torkos, egészen állat.” *Gróf Dessewffy Aurél Császár Ferenchez*. 1842. november. In: *Gróf Dessewffy József munkái*. 3. Levelek. S. a. r. FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos kiad., 1888. 299.

²³² *A Fertő-tava vizének és orvosi tulajdonságainak földő gyanánt, leírása, 1797-ben Kis József orvos doctor által*. Monumenta Hungarica az az Magyar emlékezetes Írások. Romy Károly György Pesten, 1815. 1. 348–350. A Hanságról maga is írt: *A Fertő vidéki falvak és a Hanság népe*. Kézirat. SM K.2012.128.1.

²³³ Bálint Sándor az 1948/49. egyetemi tanévben *A magyar tájak néprajza* és *A magyarság Közép-Európa népeletében* címmel tartott előadásokat, és néprajzi gyakorlatokat vezetett. BARNÁ Gábor–JUHÁSZ Antal–PUSZTAI Bertalan: *A néprajz szegedi műhelye*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék, 2004. 125.

²³⁴ Bálint Sándornak 1949–1953 között egyetlen közleménye sem jelenhetett meg. Miután 1951 augusztusában az egyetemről eltávolították, „egyetemi tanári státusban, önálló tudományos kutatóként” dolgozott. (*Bálint Sándor önéletrajza*. Szeged, 1956. január 19. G. aut. BSh). Az 1950-es évektől tájszótárának anyagát rendezte, miközben paprikamonográfiájához gyűjtött újabb adatokat.

²³⁵ A Művészettörténeti Tanszék.

²³⁶ A szegedi operatársulat 1947-ben, Vaszy Viktor (1903–1979) igazgatósága idején adta elő Muszorgszkij *Hovanscsina* című operáját. GYÉMÁNT Csilla: *A szegedi „operaálom”. Tiszatáj*, 47. 1993. 6. 92.

17.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. június 14.)

Sopron 1949. VI. 14.

Drága Sanyim! Nem is hálálkodom már; igen örültem, hogy megérkezett hiánytalanul a kettős küldemény post tot discrimina rerum,²³⁷ szinte megszoktam már a viszontagságokat. Én most egy majd 100 éve elhalt tanár 7 könyvesládáját túrtam szét egy padláson²³⁸ és sok érdekes mellett igen sok foszlott folyóiratra is bukkantam. Képzelheted meglepetésemet, amikor egy Vasárnapi Újság töredékben a mellékelt és Téged érdeklő cikksorozat is előkerült, küldöm szeretettel.²³⁹ Sajnos az öreg tanár ládáiban nemzedékről nemzedékre néhány macskacsálád is berendezte lakását és e macskák sajnos betegek – ágybavizelők voltak, így sok minden használhatatlan.

Építkezünk is és rendezünk, hajszálon múlik, hogy 15-én elindulhatok-e szabadságra a Balaton mellé. E percben Balatonfüredet szemeltem ki, 8-10 napra, aztán 28-ra haza kell jönnöm, mert bűnügyben vagyok koronatanú.²⁴⁰ Ha e tárgyalást korábbra tűzik ki, akkor szabadságom megtört volna és akkor mehettem volna Szegedre. Így azonban egyelőre marad.²⁴¹ 23-án a rádióban felolvasnak tőlem délben.²⁴² Közben előléptem, azaz a múltkor küldött okiratban foglalt közgyűlési határozatot a B[elügy]M[inisztérium] megerősítette és így a VII. f. o. 3. fokán állok. Ha most még megjön a szegedi habilitáció is, akkor Polykrates-nek érzem már magam teljesen.²⁴³ A gyűrűt majd olyan folyóba dobom, ahol nem halásznak.²⁴⁴ Különös érzés, hogy április elseje óta minden sikerült eddig.

A népeletben egymás mellett árulunk a gyékényen és már entanítványom Hetény Jankó is megjelent a porondon.²⁴⁵ Mi lesz, ha hivatalosan is lesznek tanítványaim!

²³⁷ Oly sok veszély után (latin).

²³⁸ Mező utca 9. (régí számozása szerint 7.) sz. alatti házukba Csapody István 1949. május 20-án hívta meg Csatkait a „padláskutatásra”, amire június 10-én került sor. A közlő szépapja, Scheffer Károly (1829–1906) a Soproni Evangélikus Líceum professzora volt, 1881-től a Német Társaság (1803) elnöke, akit „erélyes, de jó szívű” tanárként jellemeztek (FABINYI Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908). In: *A soproni líceum*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 90, 93; újabban SCHNEIDER István: *A soproni diáktársaságok a 19. században*. PhD-értekezés. Veszprém, 2010. http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2010/Schneider_Istvan_dissertation.pdf, letöltve 2014. október 11.). Scheffer Károly könyvesládáiból harminc kötetet válogattak ki a múzeum számára (*Csapody István emlékezése*), köztük egyik kolligátumát, lásd CSATKAI Endre: Állítólagos Petőfi forradalmi vers soproni diákok versgyűjteményében. *Soproni Szemle*, 13. 1959. 2. 144–150.

²³⁹ Nem ismeretes.

²⁴⁰ Valószínűleg a múzeumi beszerzések, tárgyvásárlások körüli alkalmankénti visszaélésekről van szó.

²⁴¹ Beszámolója szerint balatonfüredi pihenése után, 1949. június 16-án utazott Szegedre habilitációja ügyében. *Csapody István emlékezése*.

²⁴² Rát Mátyás, az első magyar hírlapíró c. előadása nem június 23-án, hanem 13-án hangzott el. *A Magyar Központi Híradó Igazgatóság nyomtatott értesítése*. Budapest, 1949. június 9. Grandpierre Emil pecsétjével. A MKH Igazgatóság lp. CsEh.

²⁴³ Jövedelme csak később emelkedett: 1955. szeptember 1-től 705. kulcsszámon tudományos intézeti osztályvezetői fizetést, 2240 forintot (1403–0426/1955. Népművelési Minisztérium. Budapest, 1955. október 28. SM K.2012.7.16.), 1957-től a 702. kulcsszám szerinti 2600 forintot és 213 forint korpótlékot (1403/0116/1957. Művelődésügyi Minisztérium. Budapest, 1957. július 31. Uo. K.2012.7.17.), 1959. május 1-től azonos kulcsszámon 2750 forintot (Művelődésügyi Minisztérium. Budapest, 1959. július 23. Uo. K.2012.7.18.), 1962-től pedig múzeumi főigazgató-helyettesi besorolásban 3050 forintot és 427 forint korpótlékot kapott (83.337/1962.VIII. Művelődésügyi Minisztérium. Budapest, 1962. június 30. Uo. K.7.19.).

²⁴⁴ Hérodotosz szerint mérhetetlen hatalma és gazdagsága láttán Polükratészre még az istenek is féltékenyek lettek. Engesztelésül tengerbe vetette legkedvesebb gyűrűjét, amire hamarosan szakácsa talált rá egy hal gyomrában. A történeteket úgy értelmezték, hogy az istenek nem fogadták el az áldozatot.

²⁴⁵ Első közleménye 1948 júniusában jelent meg: Fogadott ünnep és legendája Fertőhomokon. *Ethnographia*, 59. 1948. 1–4. 155–157.

Feleségem szívesen köszönt, egyelőre a dolog forrásáról nem tud, azaz csak sejt valamit, asszonynép nem tartja meg magának a titkot és nem szeretem, ha birizgálnak az emberek, amíg nincs valami döntő fokon.²⁴⁶

Örülénk, ha a nyáron szerencsételnél minket. Tán eljössz meggyőződni róla, hogy tényleg akad-e Osliban Krisztus? (Kedves szólás amiatt, hogy a feszületet a templom falán kívül helyezték el, mert a búcsújáróknak akadék volt.)

Isten áldjon, kedves Sanyim. Sok szeretettel és leróhatatlan hálával ölel

Bandi

G. aut. 2 oldal. BSh

18.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. július 15.)

Sopron 1949. VII. 15.

Drága Sanyim! Én ugyan azt szoktam mondani, hogy akció közben nincs hálanyilatkozat, de mégis csak újból kifejezem mély hálámat. Leróni úgysem igen tudom. Leveled vételekor írtam Felvinczi Takács Zoltánnak,²⁴⁷ emlékeztettem, hogy ő indította meg az útra és most ismét egy új ajtót nyithat ki előttem. Úgy légyen. Téged majd a kolloquium előtt kérlek majd irgalomra.²⁴⁸ Tán egy kissé már a medve bőrére iszom, amikor a próbaelőadás diapozitív anyagát kezdtem összeszedni. T. i. a soproni szobrászat problémáival kapcsolatosan mutatnám be a vidéki kutatás ebbeli nehézségeit.²⁴⁹ Multkoriban volt egy komoly vendégem a VKM-ből.²⁵⁰ Rázta a fejét és mondogatta, hogy kellene mellém egy gazdasági főnök, ne vonnának el holmi számadások a munkától. Így p[é]ldának]. o[káért]. 24 óra alatt állapítsam meg az épület légköbméterét, térfogatát, a park területét stb. Hát egy nagy paksamétát elküldtem vasárnap reggel és abban a reményben, hogy egy-két napot pihen a VKM, hát régi kívánságomat enmagammal szemben megvalósítottam és megírtam egy 7 oldalas tanulmányt az üvegfestés népies ágáról. Igaz, hogy még kevés múzeumot tanulmányozhattam át, de izgattott először, hogy pár soron kívül alig írt róla valaki, az is, Seemayer, Erdélyről,²⁵¹ másodszor mert Kazinczy levelezésében egy nagyszerű adatot találtam rá²⁵² és harmadszor mert egyik képünket lesodorta a légnymás, össze is törött és íme a kéregpapír és üveg közt halom pa-

²⁴⁶ Habilitációjáról van szó.

²⁴⁷ Helyesen Felvinczi Takács.

²⁴⁸ A magántanári vizsgabizottság elnöke Felvinczi Takács Zoltán volt, tagjai Mészöly Gedeon és Bálint Sándor.

²⁴⁹ A kérdéssel osztrák topográfiaja óta foglalkozott; összefoglalóan: A nyugatmagyarországi barokkszobrászat problémái. *MTA II. Oszt. Közl.* 3. Muzeológiai sor. 2. 1. 1951. 91–102.

²⁵⁰ Kiléte nem ismeretes.

²⁵¹ SEMAYER Vilibáld: Képes kalauz az E. K. E. múzeumban. 1902. 13–14. és Uő: Jelentés a M. Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának állapotáról az 1912. év első évnegyedében. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője*, 13. 1912. Új sor. 8. 2. 145.

²⁵² „Nem régiben egy tyrolisi fiatal ember jöve fel hozzám. Üvegre mázolt szent képeket árult, s egy emberem megveve tőle egyet [...]” Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefhez. 1824. február 9. In: *Gróf Dessewffy József irodalmi hagyományai. Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferencsel 1793–1831.* 3. Kiadta KAZINCZY Gábor. Pest, Emich Gusztáv kiad., 1864. 251. Idézi CSATKAI 1949. i. m. 89. Csatkai korábban így írt: „Olasz és tiroli képárosok már régóta járták az országot, Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy Sátoraljúj helyig is eljutottak a 19. század első negyedében. Ruszton az 1745-ös templomi számadásban találtam nyomát képárosnak (Bildtraeger, mondja az írás). Hajnal Mátyás Kismartonban kelt imádságos könyvének előszava is utal ilyen vándorra: »Alkalmas ideje, hogy az képárosoknál találék néminemű szívek formájára kimetszett 18 képeket.«” CSATKAI Endre: *Egy sopronmegyei horvát falu...* i. m. 16.

pír került elő, a festő kacatja,²⁵³ így Pozsonyt is bele lehet venni a központok közé, tán az egyetlen magyarországi hely volt (nem erdélyi), ahol nagyobb mértékben gyártották. Más kérdés, hogy hozza-e majd az Ethnographia.²⁵⁴ Sajnálom, hogy úgy neki estek Fél Editnek²⁵⁵ a szám miatt, én bizónak találtam. Szegény leány, igen panaszos levélben búcsúzott el tőlem, mint munkatársától.²⁵⁶ Meglátjuk, mit hoznak ki az ősszel.²⁵⁷

Sajnálom, hogy idén elmarad Sopron, én meg a régészeti tár újjárendezése²⁵⁸ miatt nem mehetek előbb szabadságra, mint szeptember. Hiszen akkor meg úgys le kell mennem, hát kapcsoljuk össze a kellemest a félelmetessel.

Sanyikám, még egyszer mindent köszönök. Bizony félős, hogy csak a Jó Istenre marad a hála fogható része.

Felésem még egyre nem tudja, de azért minden leveled érkeztekor szeretettel emleget és köszönt. Sokszor-sokszor ölel

Bandi –

G. aut. 2 oldal. CsEh

19.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. október 5.)

Sopron 1949. X. 5.

Kedves Jó Sanyim! Ahogy Solweyg énekl, elmúlt a tavasz és a nyár és itt az ősz.²⁵⁹ Nem haragszol, ha érdeklődöm ügyem felől? Én körülöttem annyi történt, hogy tanácsodra F. Takács Zoltán professzornak²⁶⁰ írtam júl. elején egy levelet és emlékezetébe idéztem régebbi kapcsolatunkat. Még meg sem kaphatta a levelemet, amikor felkérésére a Sopronban nyaraló Báthy Anna ura²⁶¹ felkeresett és az ő nevében arra kért, hogy főleg műv[észet].történeti munkáimat küldjem el neki. Így hát mintegy 8 kilót összecsomagoltam, köztük legföltettebb kincseimet is, mik felől biztosított, hogy visszakapom. Mellékeltem azt a köny-

²⁵³ Ferdinand Osswald pozsonyi festő 1740-es évekbeli számlái és feljegyzései. CSATKAI 1949. i. m. 90.

²⁵⁴ *A népies üvegfestmény* (CSATKAI 1949. i. m.).

²⁵⁵ Fél Edit (1910–1988) néprajzkutató, muzeológus, a paraszti társadalom és a népművészet (viselet, hímzés) kutatója. 1935-től a Néprajzi Múzeum kutatója. A szegedi egyetem doktora (1946), majd a pesti egyetem magántanára, a Néprajzi Múzeum igazgatóhelyettese, osztályvezetője.

²⁵⁶ A Néprajzi Társaság Gunda Béla után az *Ethnographia* szerkesztésével Fél Editet bízta meg (*Ethnographia*, 58. 1947. 356.), aki Csatkainak ezt írta: „Igen hasznos a véleménye a Lapról (naggyal írom, bocsánatot kérek érte, de ki tisztelje meg, ha én nem?!). Miután olvasóközönségünk sokféle, sokféle az igény is, amit velünk [szemben] támasztanak. Természetes, hogy az adatközlések érdeklik elsősorban a gyűjtőket, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy módszeres ismeretek nélkül nincs sem igazán jó gyűjtés, sem pedig feldolgozás [...]” *Fél Edit levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1947. február 21. G. aut. A Magyar Néprajzi Társaság lp. CsEh. 1949-ben a folyóirat főszerkesztője Ortutay Gyula, szerkesztője Balassa Iván lett.

²⁵⁷ Az 1948-as évfolyam Gunda Béla és Marót Károly tanulmányait, Fél Edit beszámolóit közölte. Bálint Sándor ugyanez évben lett a Néprajzi Társaság tagja.

²⁵⁸ NOVÁKI 1955. i. m. 137–138.

²⁵⁹ Pontatlan utalás Solvejg altatódalára, amely Ibsen *Per Gynt* című drámai költeménye (1867) 5. felvonásának végén hangzik el.

²⁶⁰ Helyesen Felvinczi Takács.

²⁶¹ Báthy (Stampf) Anna (1901–1962) operaénekesnő gyakran látogatta Sopronban élő lánytestvéreit. Második férje, Szaszovszky Ottó (1882–1962) a Budapesti Elektromos művek vezérigazgató-helyettese volt.

vet, amit 1916-ban tőle kaptam és két írását hozzám intézve. Erre írt, még hozzá kitüntető melegséggel, hogy a könyvek egy részét már meg is nézte, igen meghatotta, hogy ennyire megbecsültem kézírását és hogy reméli, nem lesz köztünk nézeteltérés. De szeretné, ha felkeresném. Így hát augusztus 12-én Pesten lévén, felugrottam hozzá. Rendkívül barátságosan fogadott. Elmondta, hogy Baróti²⁶² és még egy professzor (csak nem Moór Elemér?)²⁶³ ellenem van, de a rektor pártol,²⁶⁴ ő szintén mellettem kardoskodik. Rólad felel. Egy pár könyvet vissza is adott. Ajánlotta, hogy ismerkedjem meg a rektorral. Nagyon nézett, amikor elmondtam, hogy a rektor mint kopott író felkeresett engem Sopronban mint másik kopott író és 1942-ben nem hittük, hogy valaha én kopogok nála, még mindig mint kopott író, de nála, a rektornál. Így azt vélte, nem kell felkeresnem, hacsak írásban nem, ami egyébként úgys már korábban megtörtént. Már most Kozocsa²⁶⁵ beszélt Imrével,²⁶⁶ aki minden jóval biztatta. Zádor Annus is értett szót vele,²⁶⁷ annak is a maga részéről mindent megígért, de egyúttal izente tőlük, hogy ideje nincs írni nekem. Takács Zoltán²⁶⁸ úgy mondta, hogy október előtt nincs ideje engem elbuktatni, azonban most már itt van az október és nekem még 2 heti szabadságom van, de nem tudom, mennyi a fizetendő. Ez egy, aminek közlésére kérnék. Kettő: lent van-e Takács professzor s ha igen, tudná-e vele terminusról értekezni. 23-án itt zárul egy kiállításom,²⁶⁹ ezúttal bezáró ünnepféle is lesz, Radnóti²⁷⁰ jön le és ennek következtében addig nehezen tudnék Szegedre utazni. Utána szabadon. Arra kérlek, szintén nyilatkozz, hogy ha várakozásom ellenére mégsem vágódok el, mennyi időköznek kell lenni a szóbeli colloquium és a próbaelőadás között. T. i. ez utóbbit mégis vetített képekkel szeretném tartani és már több diapoziatívát készítettem. Remélhetőleg van efféle készülék. Én persze a próbaelőadást kívülről tartom, mint mindig, mert akadozva olvasok.

A nyáron még két kiállítást rendeztem²⁷¹ és ezzel teljesítettem a kitűzött tervet az évi 5 tárlattal. E mellett is sokat dolgoztam és most már szeretnék egy kevés kikapcsolódást.

²⁶² Baróti Dezső (1911–1994) irodalomtörténész, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának (1930–1937) tagja, 1943-ban a szegedi egyetem magántanára. 1947–1948-ban a VKM előadója, 1957-ig a szegedi magyar irodalomtörténeti tanszék professzora, 1952–1955 között a bölcsészkar dékánja, 1957-ig az egyetem rektora. A forradalom utáni börtönbüntetéséből 1960-ban szabadult, 1977-ig a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa.

²⁶³ Moór Elemér (1891–1974) nyelvész, művelődéstörténész, a névtudomány, település- és őstörténet, történelmi néprajz kutatója. 1929-től a szegedi tanárképző főiskola tanára, 1934–1939 között a *Népünk és Nyelvünk* társszerkesztője.

²⁶⁴ Az 1949/50. tanévben a szegedi egyetem rektora Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika-filológus, irodalomtörténész akadémikus volt.

²⁶⁵ Kozocsa Sándor (1904–1991) bibliográfus, kritikus, irodalomtörténész 1926–1977-ig az OSZK munkatársa, osztályvezetője, 1941-ben a debreceni egyetem magántanára, 1941–1948 között az *Irodalomtörténet* szerkesztője.

²⁶⁶ Valószínűleg Katona Imre (1921–2001), aki 1947-ben doktorált Szegeden, 1949-ben az ELTE Ortutay Gyula vezette folklór tanszékének adjunktusa, majd docense, a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára.

²⁶⁷ Zádor Anna (1904–1995) Kossuth-díjas művészettörténész, a magyar és az európai klasszicizmus és romantika kutatója. 1936-ban került a Franklin Társulathoz, amelynek 1945 után vezetője volt. 1950-ben a Műemlékek Országos Tanácsának munkatársa, 1951-től haláláig az ELTE Művészettörténeti Tanszékének professzora. Munkásságáról lásd Bibó István: Zádor Anna (1904–1995). In: *„Emberek, és nem frakkok”* 2006. i. m. 441–448. Csatkaival 1925 körül, az egyetemen ismerkedett meg. Nemcsak életre szóló kollegiális barátság alakult ki köztük (lásd Zádor Anna előszavát Csatkai disszertáció-kiadásában: Zádor 1983. i. m. 10, vö. 14. jegyzet), hanem ifjúkori szerelme és menyasszonya is volt. A bizonytalan egzisztenciájú Csatkaival való házasságát azonban nagypolgári családja tiltotta (Csapody István 2010. i. m. 1. 166.).

²⁶⁸ Helyesen Felvinczi Takács.

²⁶⁹ Nem tudni, hogy a hat 1949. évi külön kiállítás (vö. Nováki 1955. i. m. 136–137.) közül melyikről van szó, de bizonyosan nem a *Sopron a Bach-korszakban* címűről, amely szeptember 22-én nyílt meg (*Csapody István emlékezése*).

²⁷⁰ Radnóti Aladár (1913–1972) római kori régész, ókortörténész 1938-ban a pesti egyetemen doktorált, majd a Nemzeti Múzeum munkatársa, osztályvezetője, a Közgyművelődési Országos Főfelügyelőségének helyettes vezetője lett. 1957-ben Bajorországban telepedett le.

²⁷¹ Az ötödik a soproni művészpedagógusok tárlata, a hatodik a Bach-korszak kiállítása volt.

Isten áldjon, kedves Sanyim, ne vedd zokon a kérések ekkora tömkelegét!
Szeretettel ölel

Bandi.

G. aut. 1 oldal. BSh

20.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. november 2.)

Sopron 1949. XI. 2.

Drága Sanyim! Es ist erreicht.²⁷² Azaz ami Rajtatok nyugodott, azt több mint becsülettel megoldottátok, szeretettel, barátsággal, valami egészen szokatlan magasztos jósággal, amit sohasem érdemeltem ki, akár mint ember, akár mint kutató. Zoltán bátyáknak²⁷³ a fővárosban roppant szigorú a híre, többen figyelmeztettek, hogy kemény emberrel akadtam össze és jaj lesz nekem. Íme: bizony megindultan olvastam szerény munkámról írt sorait. Ha valaki olvassa, bizvást kérdezheti, nem lett volna-e kár értem. És Te, Sanyim, szintén jó kontrás voltál, mert nem rontottad el a vezérlő dallamot. Nem hiszem, hogy valaha meghálálhatom Nektek ezt a nagy szolgálatot és most rajtam a sor, hogy meg ne csúfoljalak a colloquiumon és főleg a próbaelőadáson. Mivel választást engedtlél, arra kérnélek, légy szíves hivatalos helyen elintézni, hogy a colloquium valóban 17-én azaz csütörtökön lehessen. Ha jól értettem utána közvetlen, vagy legalábbis azon a napon tarthatom meg a próbaelőadást.²⁷⁴ Természetesen vetített képekkel kérném, az majd sokban kihúzza a kátyúból. Részben nem veszítem el a fonalat, részben maga a képsor is érdeklődést kelt.

Az előadásom tárgya: A nyugatmagyarországi barokk szobrászat kutatásának problémái.²⁷⁵ Újabb kutatásaim eredményeit viszem benne elétek képekben és szavakban. Rá akarok mutatni arra, hogy mennyire szükséges az emlék tanulmányozása mellett a legkülönbözőbb források keresése. Egy jelentős barokk emlékmű szerzőjének nevét a sekrestyés naplójában találtam meg,²⁷⁶ a legjobb du-nántúli stukkóművész első hiteles műve egy bírósági tárgyalás jegyzőkönyvéből derült ki²⁷⁷ stb. stb. Mintegy 10 vadonatúj kép is kerül bemutatásra. Mindebből láthatod, hogy a colloquiumra nézve Zoltán bátyánk megnyugtató, sőt az asztalra csapott mondván aggodalmaskodásomra: Semmi közöd hozzá, az az én dolgom lesz.²⁷⁸ Ha már most, Te, kedves Sanyim, szintén nem faggatsz a patagóniai népek házi iparának vonatkozásairól a Tűzföld népi költészetére, akkor tán megúszom baj nélkül.

Már most a dologra. Azért választottam a későbbi időt, mert akkor az idő már megszilárdul és állandó hideg lesz. Innen szerdán hajnalban indulok, tán Kup Gyula leendő (magántanár!-) kartársammal.²⁷⁹ Aztán 16-án fizetés is lesz, be akarom várni. Addig is, Sanyim, légy szíves megtudni, hogy az ösz-

²⁷² Elértük, sikerült, megvan (német).

²⁷³ Felvinczi Takács.

²⁷⁴ Június 16-án érkezett Szegedre, vizsgájára másnap került sor. CSAPODY István 2010. i. m. 1. 177.

²⁷⁵ Vö. 249. jegyzet.

²⁷⁶ Schweitzer György régi Pásztorok imádása-oltára, eredetileg a soproni Szent Mihály templomból, Michel János föllelt naplója után. CSATKAI 1951. i. m. 98.

²⁷⁷ Pietro Antonio Conti soproni stukkóművész. Az 1697. évi soproni tanácsjegyzőkönyv után. CSATKAI 1951. i. m. 97.

²⁷⁸ Amikor Solymossy 1934-ben magántanárrá akarta habilitálni Bálintot, „azt válaszoltam neki, hogy én ezt még nem érdemlem meg. Hálás szívvel emlékezem a feleletére: »Kedves fiam, ahhoz semmi köze, hogy én mit akarok önnel.«” BALINT 1981. i. m. 238.

²⁷⁹ Kup Gyula (1903–1972) patológus 1926–1930 között a szegedi patológiai intézet orvosa, 1938–1968-ig a soproni kórház főorvosa. 1945-ben sokat tett a szegedi egyetem Sopronba szállított értékeinek megmentéséért (Jegyzőkönyv

szes költség mennyire rúg. 500-ra számítottam, de biztos lesz föle. Nem volna-e tanácsos előre küldeni és mily címre? Nagyon kedves, hogy felajánlod a szállást, ezt csak akkor fogadhatom el, ha tényleg nem alkalmatlan Neked és ha nem nyúlik túlságosan hosszúra a szegedi tartózkodás. Nagyon dicsérték a Royal szállót. Ha tehát mégis Nálad akadály volna, ott légy szíves számomra szobát biztosítani. Budapestről a késő délutáni órákban indul az áramvonalas vonat, azzal igyekeznék aztán Szegedre.²⁸⁰ Kialusom magamat és másnap kezdődhet az akasztás. Nagyon kívánnék Wagner Richárdval megismerkedni, ki boldogult bátyám tanítványa volt,²⁸¹ aztán Nagy Zolti is régi barátom.²⁸² Nem tudom ismered-e Zsadányi Nagy Árpádot a Klauzál gimnáziumból?²⁸³ Vele is szívesen találkoznék. Halló szerkezetet ugyan hozok magammal, de azt hiszem, jobb lesz nélküle.

Csekey Pista bátyám²⁸⁴ pár héttel ezelőtt itt járt és megígérte, hogy Mészöly Gedeonnak beajánl,²⁸⁵ ezt olyan formában, hogy neki is jó barátja vagyok, így a lehető legkedvesebb légkörben azonnal otthon érezzem magam. Nagyon örülök, hogy láthatlak. Sanyim, a corpus²⁸⁶ hozom magammal és sokat akarok Nálad jegyezni. Még egyet. Feleségem igen fél a messzi úttól és bár megvan a szabadjegye Szegedig, e percben úgy véli, hogy nem kísér el. Ha mégis... la donna é mobile...²⁸⁷ akkor sürgöny-

a szegedi Tudományegyetem Tanácsának 1945. szeptember 20-i I. rendes üléséről 38, 41. MNL CSML SzHMTÉ RH iratai. Tanács-ülések jkv. 1943/44–1945/46. VIII. 5. 3. d.). Magántanári képesítésének miniszteri megerősítését 1946. július 19-én kapta meg Keresztury Dezsőtől (uo. lktsz. 1564. 1945–46. 1945/46. VIII. 5. 59. d.).

²⁸⁰ Áramvonalas vonat: a MÁV fővonalain az 1948-ban Magyarországra visszakerült, helyreállított, 150 km/h legnagyobb megengedett sebességű M440 700 típusú Hargita motorvonatok.

²⁸¹ Csatkai József (1893–1937) zeneszerző, kémia-fizika szakos középiskolai tanár, nyelvész, szótárszerkesztő, az eszperantó nyelv megreformálását célzó ido mozgalom hazai elnöke. 1920-tól haláláig a szombathelyi reálgimnáziumban tanított, növendéke volt Weöres Sándor, levelezett Babitscsal, Benedek Elekkel, Gárdonyival, Kosztolányival és Szép Ernővel. CSATKAI Endre: Magyar írók levelei egy vidéki zeneszerzőhöz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 38. 1928. 1–2. 118–120. Csatkai Endre idősebbik bátyja, Jenő a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút soproni üzletigazgatóságának főintézője volt, vö. LOVAS 1996. i. m. 339. 1944 májusában feleségével és Endre öccsével (aki 1925-ben megírta a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút történetét is) együtt költöztették a gettóba (Templom utca 13., vö. Csatkai Endre keltezetlen emlékezése: SM K.2012.129.3.), ahonnan külső munkára jártak. Auschwitzban pusztult el feleségével együtt.

²⁸² Nagy Zoltán (1908–1994) művészettörténész 1934-ben doktorált Pesten. A Műemlékek Országos Bizottsága (1934) után 1937–1938-ban a Római Magyar Intézetben, 1939–1941 között a miniszterelnökség művészeti előadójaként dolgozott, 1940-ben a Nemzeti Múzeum segédőre, 1941-től az Eötvös Collegium tanára. 1943-ban a VKM-be került, 1945 őszén kinevezték az Alföldi Tudományos Intézet helyettes igazgatójává (*Jegyzőkönyv a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1947. október 29-i II. rendes üléséről*. 116/1947–48. bksz. 15–17. MNL CSML SzHMTÉ BTK iratai. 1947/49, 1948/49. VIII. 5. 15. d.). Noha B-listázták, a honfoglaló magyarság művészetéről és Magyarország öke-resztény emlékeiről szóló előadásait minisztériumi engedéllyel folytathatta 1947-ig, Felvinczi Takáts kinevezéséig. Magántanári próbaelőadását 1947. december 13-án tartotta. Később középiskolában tanított, 1960-tól az esztergomi Balassa Bálint Múzeum és a Vármúzeum igazgatója volt. Művei: *Vedres István művészi munkássága* (1956), *Szeged* (útikönyv Papp Imrével, 1960). Róla HORVÁTH Béla: Nagy Zoltán (1908–1994). In: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Életrajzok a magyar múzeumügy történetéből*. Főszerk. BODÓ Sándor–VIGA Gyula. Budapest, Magyar Pulszky Társaság, 2002.

²⁸³ Zsadányi Nagy Árpád (?–1976) irodalomtanár, 1945–1948-ban a csongrádi Szent Imre Gimnázium igazgatója, 1949-től a szegedi Klauzál Gimnázium tanára.

²⁸⁴ Csekey István (1889–1963) alkotmányjogász 1919-ben a pesti egyetem magántanára, 1923-tól a tartui, 1931–1940-ig a szegedi egyetem politikai tanszékének professzora, 1940–1945 között a kolozsvári, 1945–1946-ban a szegedi, 1951-ig a pécsi egyetem tanára. Csatkaival 1938 elején ismerkedtek meg. *Csekey István levele Csatkai Endréhez*. Szeged, 1938. január 26. G. aut. Csekey István fejléces lp. CsEh.

²⁸⁵ Mészöly Gedeon (1880–1960) nyelvész, irodalomtörténész, műfordító, 1914-től az MTA Kézirattárának őre, 1921-től akadémiкус, 1922–1958 között a szegedi egyetemen az uráli és finnugor nyelvek professzora, az 1928/29. és 1950/51. tanévben bölcsészkar dékán.

²⁸⁶ Corpus: Csatkai szentképgyűjteménye, vö. 85. jegyzet.

²⁸⁷ „Az asszony ingatag, úgy hajlik, mint a nád.” (Olasz.) A mantuai herceg áriájának első sora Verdi *Rigoletto* című operájának (1851) harmadik felvonásából.

zők és akkor természetesen a Royalban kérünk egy kettős ágyas szobát. Viszont feleségem nem marad tovább ott, hanem visszatér Sopronba. Nekem – ne ijedj meg – 10 napi szabadságom van és ha nem lenne rossz az idő, szeretnék Kecskeméten is körülnézni, vagy akár Cegléden. E percben foghúsgyulladásom van és én mégis tervezek, pedig 5 percenként odakapok a képemhez. Az orvosom azt mondja pár nap alatt vége. Ó Sanyi, mennyi megbeszélési valónk lesz, már azért is megéri a habilitáció a pénzt, hogy egyszer együtt lehessünk kedvünkre. Addig is szeretettel, hálával ölel

Bandi

G. aut. 2 oldal. BSh

21.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. november 22.)

Sopron 1949. XI. 22.

Édes Jó Sanyim! Ismét itthon, kedd este érkeztem meg és első kötelességem, hogy Neked írjak és újból, meg újból, de mindig csak elégtelen módon köszönjem a sok jószágot, amivel elhalmoztál és hogy életem egyik legszebb eredményéhez juttattál.²⁸⁸ Az út Budapesttől Sopronig – főleg sötétben – elég hosszú arra, hogy mérlegelhettem az eseményeket. Úgy érzem, hogy a doktorátusom is nagy jelentőségű volt és annak is éreztem,²⁸⁹ de nem örültem neki úgy, mint ennek a kitüntetésnek. Az hosszú munka eredménye volt, ez pedig nagyobb fáradság nélkül hullott az ölembe. Tán akkor voltam ennyire boldog, amikor a topográfát megláttam nyomtatásban. Te Édes Sanyim hihetetlen dolgot műveltél: a budapestiek nem győztek rajta csodálkozni, hogy első sorban ilyen rövid idő alatt végbe vitted és főleg, hogy Takáts Zoltánt sikerült megpuhítanod. Tudod, hogy még egy Balogh Jolánt is elutasított?²⁹⁰ A pályaudvaron találkoztunk és Buza professzor társaságában hárman utaztunk együtt,²⁹¹ igen kedélyesen telt az idő. A nyugatitól egyenesen a szállóba siettem. Ágynak estem és másnap a ferencesek után kivonultam a Szépművészeti múzeumba, ott megnéztem az új rendezéseket;²⁹² láttam Palotay Gerit, de nagyon rossz hangulatban volt.²⁹³ Mondtam, hogy aggódunk érte, rám villámlott: Joggal! Dél tájban felmentem Budára és attól fogva egész nap rokonlesen voltam. Hétfőn d[él]. e[lőtt]. a Nemzeti Múzeumban dolgoztam, Kozocsa készített egypár ritkább könyvet a számomra, majd sorra jöttek a hivatalok és múzeumok. A Főfelügyelőségnél alig tudnak valamiről, a saját sorsukat is titokban tartják előltük.²⁹⁴

²⁸⁸ Próbaelőadását 1949. november 17-én tartotta, „Felvinczi Takáts igen dicsőítő véleményt adott róla.” (*Csapody István emlékezése*) „Részletesen elbeszélte Mészöly Gedeontól kezdve a vizsgakérdéseken át a próbaelőadásig a történeteket.” Uo. 181.

²⁸⁹ 1925-ben (*Kazinczy és a képzőművészetek*).

²⁹⁰ Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész. 1924-től a Szépművészeti Múzeum munkatársa, 1935–1967: a Régi Szoborosztály, 1949–1955: a Modern Szobor Osztály, 1945–1949: a Grafikai Gyűjtemény, 1945–1947: a Régi Magyar Osztály vezetője. 1955-ben az esztergomi Bakócz-kápolnáról írt disszertációjáért megkapta a tudományok doktora fokozatot. A középkor és a reneszánsz egyetemes és hazai szobrászatát, Erdély művészetét, a népművészet és a történeti stílusok összefüggéseit, valamint a Mátyás-kori reneszánsz művészetet kutatta. Életművéről legújabban lásd Mikó Árpád: Balogh Jolán (1900–1988). In: *Ember és nem frakkok* II. i. m. 421–439, valamint http://www.szepmuveszeti.hu/data/cikk/91/cikk_91/06.23/szemelyi_biblio/Balogh_Jolan.pdf – letöltve 2014. október 23.

²⁹¹ Buza László (1885–1969) nemzetközi jogász, 1923-tól a szegedi, 1940-től a kolozsvári, 1948–1966 között ismét a szegedi egyetem professzora, akadémikus.

²⁹² Az épület helyreállítása után újra megnyílt a Régi Képtár és az Új Magyar Képtár állandó kiállítása.

²⁹³ Palotay Gertrúd (1901–1951) etnográfus, a magyarországi és erdélyi népi textíliák és hímzések kutatója. 1928-tól a Néprajzi Múzeum, 1946-tól a Nemzeti, majd az Iparművészeti Múzeum munkatársa. 1948 májusában Bálint Sándor és Felvinczi Takáts Zoltán bocsátotta doktori szigorlatra.

²⁹⁴ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége (1897-től).

Erre átmentem a feloszlatott Telekibe.²⁹⁵ Ott Malán Mihálynak lógott nagyon az orra,²⁹⁶ Györffy Gyurkát már nem is találtam ott, hanem egy emelettel odább a Történelmi intézetben.²⁹⁷ Mutatta az új felügyelőség-műemlék bizottság számára kijelölt helyiségeket.²⁹⁸ Délután ismét látogatóban voltam, miközben egyre húzódtam Buda felé és vacsora után kiértem Felvinczi Takátsékhoz. Kitüntető kedvességgel fogadtak, egy soproni ismerős is becsóppent véletlenül, annak azt mondta a Prof. fényes volt a habilitáció. Így és Garay²⁹⁹ révén már mire hazaértem, itthon is sokat tereferáltak a dologról. Kedden délelőtt éremkereskedőket kerestem fel és a Ferenc körúton egy új böngészőt. Hát nagyszerűen lehet venni és igen kedvesek a népek is benne. De persze Budapest nem Szeged és nincs a jó testvér Bálint Sanyi, alaposan a fenekére vertem a pénznek és így kedden estve haza utaztam. Feleségem igen jól volt, a kétszeresen zuhogó köszöntések igen felvillanyozták. A múzeumban sem akadt nagyobb baj távollétemben. Az óriási posta egy és más kedves hírt is hozott. Megválasztottak a Régészeti Társulatban választmányi tagnak³⁰⁰ és dec. 2-án a rádióban felolvassák egy kedves tanulmányomat a régi magyar írók házatájáról.³⁰¹ Hallottam, hogy a Magyar Vasárnapban is megjelent a Lánchídról egy kis cikem.³⁰² De kellemetlen dolog is akadt. Az Ethnographia küldte a korrektúrárt és íme legépeltek az én kéziratom,³⁰³ valami 25 sort véletlenül kihagytak. T. i. semmi értelme nem volna, hogy kihagyják, csak ügyetlenségből ered. Viszont már széttördelték és így félek, hogy kihagyják, már aligha illesztik bele. Ehhez a késés, mert már Szegedre érkezésem napján megjött a batyu Sopronba.³⁰⁴ Most még arra kell kérések, hogy a könyvek iránt ne süss, mert egy pár nap beletelik, amíg meg tudom szerezni a megyei történetet,³⁰⁵ ha meg tudom egyáltalában. Tehát nagyon hamar jelentkezem ismét, bú-e vagy bá?

Kedves Sanyim, köszöntsd a nevemben Jucit,³⁰⁶ Elődöt,³⁰⁷ Nagy Zoliékat, Koltay professzort³⁰⁸ és aki

²⁹⁵ A Teleki Pál Tudományos Intézet névadója elgondolása szerint a második világháborút lezáró béketárgyalások magyar dokumentációjának elkészítésére alakult 1941-ben. Megszüntetéséig, 1948 februárjáig a magyarság és a szomszéd népek történetét, gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődését és állami berendezkedését kutatta.

²⁹⁶ Malán Mihály (1900–1968) orvos, antropológus, 1924–1940-ig a pesti egyetem kórbonctani és embertani intézetében működött. 1937-ben magántanár, 1940–1946-ig a kolozsvári egyetemen az embertan professzora, később a Nemzeti és a Természettudományi Múzeum munkatársa.

²⁹⁷ Györffy György (1917–2000) történész, 1942-től a Teleki Intézet gyakornoka, később tanára, 1945–1949 között az Országos Táj- és Néptudományi Intézet igazgatója, majd az MTA Történettudományi Intézetének kutatója.

²⁹⁸ „Pesten az egész Muzeológiai Intézet hurcolkodik a szomszéd utcák egyikébe. Pontosabban a Trefort-utcai u. n. mintagimnáziumba. Szemtanúk írásbeli értesítése szerint rettenetes barbársággal folyik az egész költözés. Állítólag ez a helyük is csak egy évre szól. Azután mennek tovább Budára.” *Hetény János levele Bálint Sándorhoz*. Sopron, 1951. augusztus 31. G. aut. A közlő birtokában.

²⁹⁹ Garay Ákos (1866–1952) festő, grafikus, etnográfus Pesten és Münchenben tanult. Pályája elején lovakról, ménesekről, huszárokról készült műveivel vált országosan ismertté, népéletet ábrázoló festményei és rajzai forrásértékűek.

³⁰⁰ A Régészeti és Művészettörténeti Társulat választmányába.

³⁰¹ Valószínűleg *Magyar írók levelei*. . . című közleményéről van szó, vö. 281. jegyzet.

³⁰² Nem ismeretes.

³⁰³ *A népies üvegfestmény* (CSATKAI 1949. i. m.).

³⁰⁴ Az *Ethnographia* szerkesztőségének küldeménye a tanulmány nyomdai korrektúrájával.

³⁰⁵ *Sopron környékének műemlékei* (1932) és *Sopron vármegye műemlékei* című füzetek (1935, 1937).

³⁰⁶ Bálint Sándor alsóvárosi rokona, az időben házvezetőnője.

³⁰⁷ Halász Előd (1920–1997) germán filológus, nyelvész, irodalomtörténész, 1945–1984 között a szegedi egyetem professzora, 1950–1956 között a magyar és világirodalom előadója. Az Akadémia német szótárának szerkesztője, 1957–1960 és 1965–1969 között bölcsészkar dékán. Koltay-Kastner Jenő nyugdíjazása után, 1968-ban a német, francia és olasz tanszék vezetését is átvette, 1970-ben beindította az angol nyelv és irodalom oktatását.

³⁰⁸ Koltay-Kastner Jenő (1892–1985) italianista, irodalomtörténész, filológus, történész, akadémikus, a magyar–olasz irodalmi, kulturális és diplomáciai kapcsolatok, a Kossuth-emigráció kutatója. 1924–1935 között a pécsi egyetem tanára, 1935–1940-ig a Római Magyar Akadémia igazgatója. 1940-től a szegedi egyetem tanára, az 1942/43. tanévben dékánja. 1944-ben az egyetem rektora, 1950–1952-ben a bölcsészkar prodékánja, 1951–1968 között a román nyelvek és irodalmak professzora.

még emlékezik rám és csókolod meg Pétert, ki részben druszám.³⁰⁹ Az esernyő épségben megérkezett. Ha véletlenül a borotválkozó ecsetemet megtaláljátok, utánam ne küldd, mert mindenből van kettő, egy házi használatra, egy az utazási készletben.

Isten áldjon és övön. Igen sokszor ölel

hűséges és hálás

Bandid –

G. aut. 2 oldal. BSh

22.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1949. december 14.)

Sopron 1949. XII. 14.

Kedves Jó Sanyim! Közeledvén a karácsony minden jót kívánok Neked. Nem írhatom, hogy a szeretet napja, mert hiszen Nálad az esztendő minden napja annak jegyében áll és az én szegedi tartózkodásomat meg egyenesen ünnepi sorozattá változtattad. Szerény megemlékezésül küldöm Neked a réz-
lemezeken levonatait.³¹⁰ Úgy mondja a grafikus művész,³¹¹ hogy nagyon erősen és barbárul használták, főleg úgy, hogy nyomdába adták és ott bizony nem bántak vele csinyján. Mindegy, azt hiszem, a levonatok megfelelnek és ha időben odaérkeznek, nem lesz gondod idén karácsonyi ajándéokra. A lemezeket majd az újesztendőben visszaküldöm, vagy egyszer magam hozom el, hacsak nem sürgős a visszajuttatásuk.

Nagy Zolti felesége van nálunk,³¹² sokat fázik, mert bizony Sopron minden szépsége mellett télen nem Olaszország. Dolgozgat a múzeumban is. Arra kér, hogy levelét, én meg arra, hogy a fényképeket eljuttasd Zoltinak. Még egy nagy kérésem volna. Szarka dr.³¹³ igen kedves levelet írt és közölte, hogy irataimat felterjesztették a VKM-be, csak a számot és napot nem írván meg ez nekem vigasztaló tudat lehet, de nem sürgethetem. Légy szíves, vedd ki belőle azt a hivatalos titkot és alkalommal írd meg nekem. Most hallom, hogy egy kedves tanítványom, Heckenast Guszti, nagy hatalom a VKM-ben.³¹⁴

Én nagy szeretettel emlékezem vissza Szegedre, most különösen, hogy Mária itt van.³¹⁵ Ő ugyan nem rajong Szegedért, de én nem hiszem el, hogy egészségtelen lenne.

³⁰⁹ Valószínűleg megkeresztelésekor (1938) vagy béralkozásakor (1940) kapott keresztnévére utal.

³¹⁰ Nem ismeretesek.

³¹¹ Károly (1901–1993) soproni festő és grafikusművész, a magyar kisgrafika kimagasló mestere 1943-tól dolgozott a múzeumnak, félnapos alkalmazását a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1951-ben engedélyezte. 1975-ig ő készítette az installációik feliratait, a múzeum emléklapjait és ex libriseit, díszítette kiadványait. Munkásságáról GALAMBOS Ferenc: Sterbenz Károly Sopron grafikusművésze. *Kisgrafikai Értésítő*, 2. 1963. augusztus 193–195; SZABÓ Jenő: Fél évszázada rajzol és fest Sterbenz Károly. *Soproni Szemle*, 29. 1975. 3. 164–172; GALAMBOS Ferenc: Sterbenz Károly. *Könyvtáros*, 28. 1978. 6. 108; DOMONKOS 1992. i. m. 25; ASKERCZ Éva: Műtermi beszélgetés Sterbenz Károllyal. *Soproni Szemle*, 47. 1993. 3. 232–235; FRIEDRICH Károly: Sterbenz Károly élete és művészete. In: DESSEWFFY-HORVÁTH 2002. i. m. 217–226. (Csatkai Endre 3 ex librisével); BELLÁK Gábor: *Sterbenz*. Sopron, Hillebrand Nyomda, 2003; ORBÁN Anna: *Ex Libris Sterbenz. Egy 21. századi soproni mester munkái*. Sopron, Edutech, 2011. 13. A kötetben Csatkai (030–033), Csipkés Kálmán (036) és a Soproni Városi Múzeum ex librisei (245).

³¹² Nagy Zoltán 1941-ben vette feleségül Kovács Mária (1910–2005) szobrászt, aki Nagy Kovács Mária néven vált ismertté az egyházművészetben.

³¹³ Szarka János (?–?) árvaszéki iktató, egy évig a pesti jogi kar hallgatója volt, majd Szegeden egyetemi fogalmazó lett. Miután az orosz hadifogságból 1947 nyarán visszatért, gyorsírói lektorként működött.

³¹⁴ Alexits György politikai államtitkárnak (később a Magyar Tudományos Tanács, majd az MTA főtitkárának) titkárságát vezette.

³¹⁵ Nagy Kovács Mária, vö. 312. jegyzet.

Kérlek, légy szíves nevemben köszönteni a Dékán urat,³¹⁶ akinek hazatértem után írtam is, jó Professzoromat,³¹⁷ akinek szintén írtam és tartsd meg magadnak a legmelegebb öleléseket.

Bandid –

Jucit is szívesen köszöntöm, nem feledem el a jó rizst, amit főzött, de a töltött káposztát sem.

P é t e r?³¹⁸

G. aut. 2 oldalas levelezőkártya. BSh

23.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1949. december)

Dr. Csatkai Endre
igazgató Úrnak
Sopron
Múzeum

Kedves Bandikám,
igen nagy örömet szereztl a küldött metszetekkel. Ezek lesznek az én karácsonyi ajándékaim. Hálásan köszönöm baráti készségedet. Ismerve Tégedet, könyvkérelmeimről sem feledkeztél meg.

Örömmel gondolok szegedi együttlétünkre és jó volna, ha mihamarabb megkezdhetnéd itt előadásaidat.

Boldog ünnepeket kíván, k. feleséged kezét csókolja, Tégedet szeretettel ölel

barátod
Sanyi

Kézírással (1949. dec.). Nyomtatott postai levelezőlap. CsEh

24.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1950. január 21.)

dr. Bálint Sándor
professzor úr
S z e g e d.
Tömörkény István u. 2. b.
III. emelet

1950. I. 21.

Drága Sanyim! Milton nem örülhetett úgy az Elveszett paradicsomnak, mint én Zolti ma érkezett lapján ama hírnek, hogy Nálad van az első kötet.³¹⁹ Nem a szöveget sirattam, hanem a benne levő jegyzeteket, mert 2. kiadást szeretnék belőle csinálni. Ha teheted, küldd el, mert a nyár óta számos kiegészítést

³¹⁶ A bölcsészkar dékánja az 1948/49. tanévben Prinz Gyula (1982–1973) geográfus akadémikus, 1945–1957 között a földrajzi tanszék vezetője volt.

³¹⁷ Felvinczi Takáts Zoltánt.

³¹⁸ Bálint Péter.

³¹⁹ *Sopron környékének műemlékei* (1932).

szíteni valóm akadt. Használhatja-e akár tulajdon könyvtár, akár intézetedé a 2. és 3. kötetet?³²⁰ akkor én meg ezeket küldöm el, aztán egypár kisebb dolgot hozzá, mint 1848-at, Petőfit és ami még akad.³²¹ Fiamnak megírtam a dolgot,³²² de egy kissé nehéznek hiszi a dolgot, mert városunkban csak afféle könyvkereskedés van, mint a mi kisebb helyeinken, inkább üres papírt árulnak. Már most hogy nem kiadónál, hanem az akadémiánál rendeljen meg valami korábbi, 20-30 évvel ezelőtt megjelent kiadást, ahhoz túlságosan is dán, azaz nehézkes. Meg kell várni, amíg fiam maga megy Koppenhágába és megpróbálkozik. Egyébként megvolnék és e percben nem tudom, milyen szakos is vagyok, mert Zrínyi Miklós műveiből szövegeket írok ki, egyúttal próbálom a nyári kiállítás³²³ számára a használható adatokat kiírni Széchy 4 kötetes életrajzából.³²⁴ K. Géza igen örült a köszöntésnek.³²⁵ Viszonozta. Jól van; alighanem egy lányát eljegyezték, ha nem kettőt. Nagyon megrendített a Professzor úr családjában történt halálest.³²⁶ Tudsz valami bővebbet róla? Kár, hogy karácsony előtt úgy elbújtál Pesten, nyomordra nem akadtunk. Légy szíves Elődöt³²⁷ megkérdezni, hogy a küldött könyvet megkapta-e Nagy Zoltiné révén?³²⁸ Most Zolti következik soron, csak félek, hogy a hótól nem sokat lát majd a kapuiból.³²⁹ Mi van Veled?³³⁰ Péter mit csinál? Juci? Az esernyő még a családi kincstár darabja. Vale et ama!³³¹

Sok szeretettel és hálával ölel

Bandi

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. BSh

³²⁰ Sopron vármegye műemlékei (1935, 1937).

³²¹ CSATKAI 1948. i. m.; Uő: *Petőfi Sopronban*. Sopron, Máté Ernő Könyvnyomdája (szerzői kiad.), 1948.

³²² Sem a szóban forgó könyv, sem Bálint Sándornak könyvet kérő levele nem ismeretes.

³²³ 1950-ben a soproni tanácsköztársaság dokumentumaiból, valamint Scholz János második nagy adományának barokk-biedermeier rajzaiból rendezett kiállítást, utóbbin (Soproni) Horváth József *Mi lesz veled?* c. akvarelljével, amelyért a művész 1954-ben Munkácsy-díjat kapott. Kiállította a múzeum plakett-gyűjteményének legszebb darabjait, és a nyáron megrendezte *A Fertő múltja* című kiállítást Csapody István segítségével (*Csapody István emlékezése*, vö. 215. jegyzet). Az utóbbi megnyitása (június 29.) nehézségekbe ütközött, „mert a Fertő a határon van és rendelkezés jött arra vonatkozóan, hogy semmiféle fényképet nem szabad használni”. (*Csapody István emlékezése*. 1950. június 20. 218.) A Zrínyi Miklós-kiállítás 1950. szeptember 25-én, Mikoviny Sámuel (1698 k.–1750) selmecbányai matematikus, földmérő, térképész emlékkiállítását október 29-én nyílt meg (uo. 247–249, 253.). *Csatkai Endre levele Házi Jenőhöz*. Sopron, 1950. október 7. és VARGA IMRÉNÉ 1996. i. m. 451.

³²⁴ SZÉCHY Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. 1–4. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1892–1902.

³²⁵ Komlós Géza (1898–1988) tanító, 1948-ig a soproni katolikus fiúnépiskola igazgatója, 1945-től a Független Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője, a párt Soproni Újságjának főszerkesztője, 1946-tól a Soproni Katolikus Kör elnöke. Bálint Sándorral a parlamentben ismerkedett meg. Miután Varga Béla köréhez tartozott, 1947 februárjában „jobboldali magatartása” miatt kizárták, Bálint Sándor pártjához, a Demokrata Néppárthoz csatlakozott. Mivel 1947-ben megfosztották választójogától, nem indulhatott a választásokon. 1948-ban elbocsátották, a vasútnál és erdei munkásként dolgozott. 1952-ben „a demokratikus államrend elleni gyűlöletre izgatás” hamis vádjával annak a törvénynek az alapján állították bíróság elé, amely ellen a DNP részéről Bálint Sándor tiltakozott 1946. március 12-én (teljes szövege CSAPODY 2004b. i. m. 421–430.). Felmentése után 1957-ig az Utasellátó Vállalat adminisztrátora.

³²⁶ Nem ismeretes.

³²⁷ Halász Előd.

³²⁸ Nagy Kovács Mária.

³²⁹ Sopron gótikus, reneszánsz és barokk kapuirol van szó.

³³⁰ Bálint Sándor az 1948/49. tanév első félévében *A magyar tájak néprajza* és *A magyarság Közép-Európa népeletében* címmel tartott előadásokat és néprajzi gyakorlatokat (a második félévről nincs adat). BARNÁ-JUHÁSZ-PUSZTAI 2004. i. m. 125.

³³¹ Jó egészséget és tarts meg szeretettedben! (latin)

25.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1950. február 16.)

Bálint Sándor dr.
professzor úrnak
S z e g e d.
Tömörkény utca 2. b.

Sopron 1950. II. 16.

Kedves jó Sanyim! Tegnap megküldöttem Neked Gyurka fiam jóvoltából a kért könyvet, remélhetőleg erre gondoltál. Ezt Neked és nem az egyetemnek küldte, amint az ajánlásából is láthatod. Örülnek, ha kedvedre lenne a könyv.³³² Sajnálom, hogy karácsony előtt nem találkozhattunk Budapesten, no meg hallgatsz is november 20. óta. Nagyon megunhattad a vendégséget! Én most igen szorgalmasan dolgozom Scarbantia topográfiájának rám eső részén³³³ és e héten tán be is fejezem már, vele párhuzamosan készül a megye lelet bibliográfiája. Egy szóval nyakig a munkában. A néprajz sem pihen.³³⁴ Persze a legelemibb kérdésnél is az iskolázatlannak utána kell forgatnia a boncok műveiben. Most a kotláshoz való szalma különböző fajai érdekelnek, mellesleg a vándorkereskedők. Gunda küldött egy angol tanulmányt,³³⁵ ergo fel kell frissíteni az angol tudományt is. Csakhogy közben elő kell adnom a koravaskori művelődésről és Csehovról. Mellékesen a múzeum is tavaszi munkálatai előtt áll; képzeld két altisztet kaptam, akik sohasem jönnek be és így látom, mit jelent az parancsolni, amit eddig nem kellett tennem. Elég kínos. Hogy még jobban csodálkozz, múlt szombaton álorcás bálban voltam, magam azonban a saját képemmel.³³⁶ Sajnos a VKM-ben megrekedt az ügyem, tán majd Imre segít.³³⁷ Ismét megkérlek, hogy a topográfia első kötetét küldd meg, az előbb felsorolt munkák kapcsán kell, mert igen sok jegyzetem van benne. Pétert csókoltatom, Téged pedig sok szeretettel ölel

Bandi –

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. BSh

26.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1950. február 17.)

Dr. Csatkai Endre
igazgató úr
Sopron
Múzeum

³³² Nem ismeretes.

³³³ A *Sopron és környéke műemlékeinek* bevezető tanulmányait CSATKAI, DERCSÉNYI Dezső, MOLLAY Károly és RADNÓTI Aladár írta; a város és a környék műemlékeinek feldolgozása teljes egészében CSATKAI munkája (*Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 174–617.).

³³⁴ A *népies üvegfestmény* (CSATKAI 1949. i. m.) után, feltehetően Ortutay nemtetszése miatt többé nem jelent meg tanulmánya az *Ethnographiában*, már csak idézték.

³³⁵ Gunda Béla (1911–1994) etnográfus, 1939–1943 között a Néprajzi Múzeum munkatársa, 1943–1948-ig a kolozsvári, 1949-től haláláig a debreceni egyetem tanára. A Csatkai-hagyatékban őrzött levelei szerint jó barátságban voltak.

³³⁶ A városi művészbált február 11-én tartották. *Csapody István emlékezése*.

³³⁷ Katona Imre.

Kedves Bandikám,
igen boldoggá tettél a küldött könyvvel.³³⁸ Nem is tudom, hogy köszönjem meg. Kérlek, fiadnak is fejezd ki érte igaz hálámat. A „Sopron műemlékei”³³⁹ felől légy nyugodt. El szeretném olvasni és pár jegyzetet készíteni belőle, de eddig még nem volt időm. Ahogy beleolvastam, Neked is szeretném az új kiadás érdekében pár dologra felhívni a figyelmedet. Egy hónapon belül biztosan visszaküldöm. A Tájszótáron erősen dolgozom.³⁴⁰ Azonkívül párhuzamosan más témákkal is foglalkozom.³⁴¹ Jó volna újra elbeszélgetni Veled. Ebben a gyönyörű koratavasban Szegedet szebbnek látnád, mint novemberben. Feleségeddel együtt szeretettel üdvözl

Sanyi

[1950.] II/17

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. CsEh

27.

Csatkai Endre és Nagy Zoltán – Bálint Sándorhoz

(Sopron–Szeged, 1950.)

Kedves Sanyim!

Már bizonynal értesültél róla, hogy szegedi hadjáratom „kaland”-dá változott, azaz, hogy Ortutaynak nem volt módjában megerősíteni magántanári képesítésemet. Erről az egyetem értesített.³⁴² A legkülönbözőbb okokat hozzák fel a „jól értesültek”, amelyek közt még a legkedvezőbb, hogy a tanszéket lebontják és így nincs szükség magántanára sem. Mások szerint klerikális és reakciós beállítottságú vagyok, még mások szerint személyes okok vannak, amikről jobb nem beszélni.³⁴³ Az eredményen ez nem változtat, magam is belátom, hogy tudásom nem lett volna elegendő és most már azt is elhiszem, hogy az utazás sok gondot és fáradságot okozott volna, mindamellett hazudnék, ha azt mondanám, hogy fütyülök az egészre. Épen ellenkezőleg nagyon megviselt; egész márciusban semmi dolgom nem sikerült, mert a megszegyenítés elterelte a gondolataimat. A baj csőstül jön és ezt a magam bőrén tapasztaltam, hogy igaz; mert egy baj már lelohasztja az ember kezdeményező kedvét és akkor magától jön a többi baj és hátrány. A fizetésrendezést még február 28-án értem meg és ez volt az utolsó fényes pont. Valami 200 forinttal többet kapok. Kup Gyula azt ajánlja, hogy kérjek a dékánátustól bizonylatot a colloquiumról és a próbaelőadásról. A kivitellel megkértem Zoltit, de ha úgy gondolja, hogy Neked könnyebben sikerül, akkor légy szíves, tetézd ezzel sok kedvességedet. Sajnálom, hogy sok-sok fáradozásodat nem kísérte siker, sajnálom, hogy terhedre voltam az ősszel. És még arra is kérlek, hogy a műemlékes első kötetet tán most Kup Gyulával Zolti útján visszajuttatnád. Több régészeti jegyzet van benne, amit most a kataszter elkészítésekor használhattam volna. Ha ez a könyv is itt van, akkor a kalandot

³³⁸ Nem ismeretes.

³³⁹ Helyesen *Sopron és környéke műemlékei* (1954, 1956).

³⁴⁰ Bálint Sándor az 1949/50. egyetemi tanév első félévében *Népköltészet és néphagyományok, Magyar népi epika és Szeged néprajza* címmel tartott előadásokat, népköltészeti stúdiumából egyetemi jegyzetet készített (CSAPODY 2013. i. m. 139.), közben a *Szegedi szótár* szerkesztésén dolgozott.

³⁴¹ Nyelvészeti tanulmányaihoz és paprikakönyvéhez gyűjtött adatokat; *A szegedi papucs* (Szeged, Csongrád Megyei Tanács Vb. Népművelési Osztálya, 1955.) és szótárának szemelvényei, *A szegedi paprika szókincse* (*Magyar Nyelvőr*, 80. 1956. 1. 113–118. és uo. 2. 251–254.) csak később jelenhettek meg.

³⁴² Csatkai hagyatékában nincs nyoma.

³⁴³ Származásának olykori szóvá tételére utal.

lezártnak tekinthetem. Mit hoz még ez az esztendő?! Üvegképes cikkemet láttad már?³⁴⁴ Csodálom, hogy hozták. Utána gerjedt fel Ortutay haragja ellenem.³⁴⁵

Hát Isten áldjon, Sanyim. Remélem, nem felede el a „kalandor”-t.

Igen sokszor ölel

Bandi –

Kedves Sándor! Ezt a levelet két-három héttel ezelőtt kaptam, de miután az utóbbi időben nagyon ritkán látlak, elfelejtettem átadni, bár csaknem állandóan az aktatáskámban hordom. A benne említett írást megcsináltattam még annak idején és elküldtem, ha ugyan írt róla Neked is Bandi.

Szeretettel köszöntelek

Zoltán³⁴⁶

G. aut. Keltezetlen (1950). 2 oldal. BSh

28.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1950. május 28.)

Bálint Sándor dr.

egyetemi tanár úrnak

S z e g e d.

Tömörkény u. 2. b. III. e.

Sopron 1950. V. 28.

Kedves Sanyim! Úgy látszik, a Solweyg dalát énekeltetted velem, az évszakok elmúlásáról, miközben Ő nem tér vissza. Az Ő az I. kötet, amelyet húsvétra ígértél, de valószínűleg húsvéti báránynak tartottál vissza. Vártam, hogy pünkösdi rózsaként nyíl ki, sajna, míg Szegeden pompázik, mikor pedig nekem már húsvétkor is égető szükségem lett volna rá. Ha teheted, szánj meg, Sanyim! Egyébként Zolti³⁴⁷ elmondja majd Neked, hogy a Szegedi Kaland mégis csak kaland marad, ugyanis eltörlik a magántanárságot, azaz az Akadémia határozza meg, ki jogosult a cím megtartására. Ma már teljesen túl vagyok rajta, mivel látom, hogy nem titkos ellenségek parittyáztak meg. Közben a Régészeti Társulatban is előadtam, sikerem volt, hát tán az Akadémia sem haragszik. Tutussal³⁴⁸ együtt voltam négy napig egy értekezleten, kitüntetett állandóan, mindenki előtt csak nekem adott kezet, ha meglátott, felém hajolt, leült hozzám, magához hívott, szóval tudta, hogy én ugyan nem hozom szóba a szegedi dolgot, amelyet megindított és amelyet be is fejezett alaposan.³⁴⁹ Garay kollégám még jobban óg-móg, mert neki

³⁴⁴ CSATKAI 1949. i. m.

³⁴⁵ Ortutaynak a maga részéről néha Csatkaival is hullámzó kapcsolata szakterületük viszonylagos távolsága, a „szegedi előélet” és a pártpolitika hiánya következtében sokkal kiegyensúlyozottabb volt, mint Bálint Sándorhoz fűződő viszonya. Jellemző, hogy bár Csatkai magántanárságát miniszterként nem erősítette meg, miután a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja élére került, ezt írta neki: „Változatlanul Te vagy az egyik legkedvesebb s egyik leglelkiesmeretesebb muzeológusunk.” *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1952. július 2. G. aut. A MMOK fejléces lp. CsEh. Később így írt neki: „Jobban szerettelek volna megölelni. Leveled nagyon finom, kedves és baráti volt, elteszem jó emlékeim közé. Néha az az érzésem, hogy az ilyen emlékek vigasztalnak meg a múzeumi területen eltöltött három évért.” *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1952. november 15. G. aut. A MMOK fejléces lp. Uo.

³⁴⁶ Nagy Zoltán.

³⁴⁷ Nagy Zoltán.

³⁴⁸ Ortutay Gyula beceneve.

³⁴⁹ Arra utal, hogy Ortutay alig fél évvel korábban nem erősítette meg magántanárságát.

már a minősítését is megtagadták. Kup Gyulától hallom, hogy sok a baj Zoltán bácsi körül is.³⁵⁰ Én itt idén már a 3. külön kiállításomat nyitottam meg³⁵¹ és túl vagyok a 7100 látogatón. Néprajzi vonalon a régi megye kisiparával foglalkozom³⁵² és sok egyéb hivatalos dolog nyomja a vállamat. Nyaralni Sárospatakra szeretnék utazni, de most egy fényképező gép merült fel és lehet, hogy megesi a rávalót. No de nem untatlak tovább, legfeljebb ceterum censeo librum mittendum esse.³⁵³ Pétert csókoltatva Téged szeretettel ölel

Bandid

aki szeretné Kálmán király melléknevét felvenni.³⁵⁴

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. BSh

29.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1950. június 9.)

Csatkai Könyves Endrének!

Kedves Bandikám,
nem is merem megkérdezni, hogy mi rólam a véleményed. Végre azonban mégis küldöm a könyvet. Nem mentegetőzőm, csak azt szeretném mondani, hogy minden áron el akartam olvasni, jegyzeteket készíteni. Közben szokás szerint a Forderung des Tages³⁵⁵ és így a dolog szépen mindig késett. Ne haragudj, ha egy új kiadásban a következő kiegészítésekre hívom fel a figyelmedet: a vallásos népelet kutatása érdekében teszem:

6. I. a széplaki diadalív szövegei.³⁵⁶ A hazai Physiologus-kutatás érdekében volna szükséges.

9. I. Szent Peregrinus kultusza itt is a lorettomi szerviták hatása. Ide pár mondatban be lehet iktatni a Szent nyugatmagyarországi tiszteletét is.³⁵⁷ Erről írtál is már.³⁵⁸

10. I. Ha csakugyan hiteles a krónika, akkor a Szent Szívnek ez a szobra a legrégebbi ábrázolások közé tartozik és így a vallásos művészetben európai jelentősége van.³⁵⁹ Kép?

10. I. a Kálvária lépcsője hány fokból áll?³⁶⁰ Ha 28-ból, akkor ez nyilván a római *Scala Santa* mása. Ilyenek éppen ebből a korból vannak Malackán, Kassán, Eperjesen, mint a barokk passiómisztika képzőművészeti vetületei. Nem ártana a részletesebb leírás.

12. I. Lénárd tisztelete középkori tradíció. Ábrázolás tudtommal Kőszegen, Szanyban. Itt sem ártana az emlékek összefoglalásszerű felsorolása.³⁶¹ A néprajz nagyon hálás volna érte a művészettörténetnek, Szeged Sopronnak.

³⁵⁰ Miután 1951. december 31-én megszűntették a szegedi egyetem művészettörténeti tanszékét, Felvinczi Takátsot is eltávolították. Élete utolsó éveiben Hollósy Simonról és a keleti művészetekről közölt tanulmányokat.

³⁵¹ NovÁKI 1955. i. m. 138.

³⁵² *Ethnographia*, 62. 1951. 1–2. 223.

³⁵³ Cato híres mondásának alkalmazásával: egyébként pedig úgy gondolom, hogy a könyvet meg kell küldeni (latin).

³⁵⁴ Könyves Kálmán magyar király (1074 k.–1116).

³⁵⁵ A mindennapok követelményei (ném).

³⁵⁶ A fertőszéplaki templombelső diadalívéről lásd *Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 526.

³⁵⁷ Szent Peregrinus széplaki faszobráról (1739) lásd uo. 526, 527. A szent rábasebesi mennyezetfreskó-ábrázolásáról uo. 583. Kultuszáról és az említett szoborról: BÁLINT 1977. i. m. 1. k. 319–320, 325.

³⁵⁸ Nem ismeretes.

³⁵⁹ A széplaki Szent Szív-szoborról (1736) lásd *Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 528.

³⁶⁰ A széplaki kálváriához, „az előírással 21 lépcsőfok visz” (uo.), vagyis nem a római mintát követi.

³⁶¹ Szent Lénárt szóban forgó ábrázolásai: a soproni Bécsi utcai Lénárt-kereszt (*Sopron és környéke műemlékei* 1956. i. m. 521.), az egyedi Szent Flórián és Lénárt-szobor (uo. 488.), a fertőszéplaki Szűz Mária-szobor mellékalakja (uo. 529.) és a pinnyi úti menti feszület Szűz Mária, Szent Lénárt és Rókus alakjával (uo. 581.).

18. l. egy fénykép bizony elkelve a hegykövi Mária-szoborról,³⁶² hasonlóképpen az ereszekről (19. l.)

59. l. a kópházi „kegykép” a lorettói Szűzanyáénak másolata. Ez viszont szobor. A szöveg szabatosabbá teendő. Már helyesen 62. l. A votívképekről³⁶³ (63. l.) jó volna többet tudni.

Bocsáss meg Bandikám, hogy így belebeszéltem a dolgodba. Csak segíteni akartam vele. Gyönyörű munkáid olvastán mindig valami nosztalgia fog el a Ti vidéketek csodálatos kulturáltsága, nem és gazdag szépsége iránt. Sajnos, pillanatnyilag nincs időm, hogy a II. és III. kötetről is írjak. Ha azonban szükségesnek tartanád, szívesen megteszem.

Most pedig szegedi kirándulásod eredménytelenségéről szeretnék írni.³⁶⁴ A magam részéről a dolgoz nagyon levert, ezt több kartársamról is elmondhatom. De tudjuk azt is, hogy szeretettel, nagyra-becsüléssel, teljes meggyőződéssel végeztük azt a részt, ami ránk tartozott. Édes Bandikám, ez a csekélység legyen a Te vigasztalásod. Remélhetőleg illő nyugalommal már napirendre térél az egész fölött és nem zártál ki szívedből bennünket.

Most újra megköszönöm a gyönyörűen sikerült karcokat. Nagy örömmel és tanulsággal olvastam az üvegképekről szóló úttörő cikkedet.³⁶⁵ Hiába, magunkfajta embereknek az alkotás az egyetlen öröm és elégtétel. Különlenyomat nem készült belőle? Podmaniczky (Kapunvár) és Belitzky (Sopron vm) műveiről biztosan nem feledkeztél el.³⁶⁶

Bandikám, nem akarlak biztatni. A nyáron rokonlátogatásra (jún. 20.–júl. 10. között) Egerszegre utazom. Győrt érintenem kell. Ha bukszám megengedi, boldogan megyek legalább egy félnapra Hozzatok is.³⁶⁷

Érdekes, hogy a nyár folyamán hívtak Sárospatakra engem is. Milyen jó volna, ha a körülmények kedvezéséből ott találkozhatnánk.

Egyébként magamat illetőleg semmi újság. A szó szoros értelmében beletemetkeztem a munkába (Szegedi szótár, a szegedi paprika néprajza).³⁶⁸ A leányzó (a szakrális néprajzi) aluszik...³⁶⁹ Jól vagyok, Pétörke üdvözl.

Feleséged kezét csókolom. Tégedet pedig jelzőtlenül nagy szeretettel ölel

S.

Szeged, 1950. VI. 9.

Kézirat. 4 oldal. CsEh

³⁶² A hegykövi Szűz Mária-szoborról uo. 531.

³⁶³ Fogadalmi képekről.

³⁶⁴ Csatkai általa is emlegetett szegedi kirándulása, a „kaland” egyetemi habilitációja ügyében egyszerre volt eredményes, hiszen mindenben sikerrel tett eleget a szokásos kari eljárásnak, és mint Bálint Sándor írja, mégis eredménytelen, hiszen minisztériumi megerősítés híján nem lehetett az egyetem magántanára.

³⁶⁵ CSATKAI 1949. i. m.

³⁶⁶ PODMANICZKY Zsuzsanna: *Kapunvár néprajza*. Kapunvár, 1939; BELITZKY János: *Sopron vármegye története*. Budapest, Stephaneum, 1938.

³⁶⁷ Bálint Sándor soproni látogatásának nincs írásos nyoma.

³⁶⁸ „[N]em tanítok, de megígérték, hogy olyan beosztást kapok, ahol kutatásaimat tovább folytathatom [...] a Szegedi Szótáron és a szegedi paprika néprajzán dolgozom.” *Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz*. Szeged, 1951. október 15. Kézirat. A közlő birtokában. Hetény, aki Bálint helyzetéről Csatkainak rendszeresen beszámolt, ezt írta: „Bálint Sándort mellőzik az egyetemről. Nem tudom, Endre bácsinak írt-e már az óta, mert itteni ismerőseinek még nem, pedig nagyon szeretnénk pontosabbat is tudni róla.” *Hetény János levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1951. szeptember 27. Kézirat. CsEh.

³⁶⁹ „[A]zzal biztatnak, hogy beosztásomon nem is változtatnak. Bár így lenne, mert így a körülményekhez képest igen nyugodtan tudok dolgozni [...] Időmhöz és munkámhoz képest természetesen a nagy szenvedély, a néprajznak kettőnköz annyira közelálló ága [a vallási néprajz – Cs. M.] sem hagy nyugton, bár igazán komolyan nem tudok vele foglalkozni.” *Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz*. Szeged, 1952. október 17. Kézirat. A közlő birtokában. Bár 1953-tól sorra jelentek meg nyelvészeti, helytörténeti és néprajzi dolgozatai, első vallási néprajzi vonatkozású tanulmánya (Egy ismeretlen régi szegedi városkép. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1958/59*. Szeged, 1960. 191–196.) csak 1960-ban látott napvilágot.

30.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez*(Szeged, 1951)*

Dr. Csatkai Endre
 múzeumigazgató
 Sopron
 Bálint Sándor
 Szeged, Egyetem

Kedves Bandikám,
 múzeumod színháztörténeti kiállítása³⁷⁰ érdekes lehet, sajnálom, hogy nem láthattam, de figyelme-
 det köszönöm. Arra kérnélek – ha kaphatók – a Soproni Szemle különlenyomataiból próbáld meg-
 szerezni számomra a következőket: 54. (csornai népviselet),³⁷¹ 89 (régibábsütő emlékek),³⁷² 121 (közép-
 kori kőlámpások),³⁷³ 130 (néprajzi térképek),³⁷⁴ 153 (Hanyi Istók)³⁷⁵ számúakat. Hálás volnék Podma-
 niczky: Kapuvár c. néprajzi disszertációjáért is. Az esetleges kiadásokat szívesen megtérítem. Bizony jó
 volna már egyszer újra találkozoznunk és elbeszélgetnünk. Feleségeddel együtt szeretettel üdv. barátod S.

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap. Keltezetlen (1951). 2 oldal. CsEh

31.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz*(Sopron, 1951. július 24.)*

Dr. Bálint Sándor professzor úrnak
S z e g e d.
 Tömörkény utca 2. b.

Kedves Sanyim! Ne haragudj, hogy ennyire késve teljesítem kívánságod első részét. De a Soproni
 Szemle kiadóhivatala elmúlt a bombázások idején minden lappéldánnyal, a kérdéses szerzőt pedig
 rossz végzete méltán érte utol a neki annyira kedves Nürnbergben.³⁷⁶ Maga a bibliográfia látszatra
 nagy munka, azonban minden szemét összeszedése még nem könyvészet. Épen a fontos dolgok hiá-
 nyoznak és a felsorolás még nem igazítja útba az embert. Amilyen szörnyű feldagadt a cikk stílusa,
 olyan volt az ember is. A Soós munkát Jani küldi, mint akinek megvan.³⁷⁷ Azt egyáltalán nem lehet már
 megszerezni, a Szemléből is csak jó alkalom hoz felszínre egy és más füzetet. Vedd hát szeretettel! Meg-

³⁷⁰ A soproni színháztörténet 600 éves múltjáról. Lásd NovÁKI 1955. i. m. 140.

³⁷¹ SANDY Dezső: Csornai népviselet. *Soproni Szemle*, 3. 1939. 1–2. 76–79.

³⁷² CSIPKÉS Kálmán: Régi bábsütő-emlékeink. *Soproni Szemle*, 4. 1940. 2–3. 106–112.

³⁷³ Ifj. CSEMEGI József: Középkori kőlámpások Sopron területén. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 2–3. 185–195.

³⁷⁴ WEGER Imre: *Néprajztérképek módszere* [1–2.] című munkájának ismertetése. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 4. 299–314.

³⁷⁵ MISSURAY-KRÚG Lajos: Hanyi Istók, rábaközi regék hőse. *Soproni Szemle*, 7. 1943. 1. 24–57.

³⁷⁶ Ismeretlen.

³⁷⁷ „Már Csatkai Endrétől is kértem két könyvet, de ő úgy látszik nem ért rá utána nézni: Missuray-Krúg [Lajos]: Hanyi Istók (klny. [különlenyomat] a *Soproni Szemlé*ből) és Soós Imre: Ősi sopronmegyei nemzetségek. Sopron, 1940. [*Ősi sopronmegyei nemzetségek*. Képek a sopronmegyei községek és családok történetéből. Sopron, 1942.]. Kérem, próbálja meg beszerezésüket, egyenként 8–10 [forint]tot megadnék értük.” *Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz*. Szeged, 1951. július 12. Kézirat. Postai levelezőlap. A közlő tulajdonában.

volnék a sok gond és baj között is, külön kiállításokon törve a fejemet.³⁷⁸ Tudományos munkához nehezen jutok csak, túlteng az intézet adminisztrációja.³⁷⁹ Új átrendezésünk is van.³⁸⁰ De már nem vagyok egyedül, egy ifjú régészt kaptam, aki hozzá tanítványom, így jól megért, annyiival is inkább, mert Nyíregyházáról jött haza.³⁸¹ Péter Lászlóval is szorgalmasan levelezek.³⁸² Igen képzett fiatal embernek találok és azt hiszem, lesz belőle valami, vagy inkább Valaki. Ismered bizonylyan. Az új levéltárosunk is szögedi: Takáts Endre, jó humorú és jó kartárs.³⁸³ Sok segítségem van a révén. Feleségem egy kissé betegeskedik a gyomrával, hisszük, hogy nyári betegség csupán. Írj legközelebb Péterről is. Jól megnőhetett; tán már iskolás is? Juci megvan egészségben? Sokszor öllelek Sanyi, írd!

Bandi

[Sopron,] 1951. VII. 24.

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. BSh

32.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1953)

Dr. Csatkai Endre
múzeumigazgató
Sopron
Múzeum

Kedves Bandikám,
munkához baráti szívvel gratulálok.³⁸⁴ Az Egyetemi Könyvtárban elejétől végéig átlapoztam. A szöveg kitűnő, tanulságos, új anyagban rendkívül gazdag. Az illusztrációk lehetnének jobbak is. Ez persze nem múlt Rajtad. Egészében végtelenül boldog vagyok Miattad is, a téma miatt is, hogy a könyv megjelent. Feleségedet üdvözlöm, Tégedet szeretettel öllelek. Igaz híved és barátod

Bálint Sándor

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap. Keltezetlen (1953). 2 oldal. CsEh

³⁷⁸ A színháztörténeti külön kiállítás mellett Steinacker Károly (1800 k.–1873) soproni biedermeier festő életműve és a második művészkiállítás bemutatójára került sor. A 25. külön kiállítás 1951. augusztus 20-i megnyitóján Dercsényi Dezső, László Gyula és Zádor Anna is megjelent. NOVÁKI 1955. i. m. 140.

³⁷⁹ A soproni múzeumot 1951. január 1-jén államosították, ekkor vette fel Liszt Ferenc nevét. A múzeumok „országos munkaversenyén” a vidékiek közül második, országosan harmadik lett, Csatkai pedig megkapta a „legjobb magyarországi muzeológus” címet. NOVÁKI 1955. i. m. 140.

³⁸⁰ Átrendezték a múzeum teljes régészeti anyagát: Nováki Gyula az ősrégészetet, Radnóti Aladár a római kort, László Gyula a népvándorlás korát, Csatkai a középkor végéig terjedő leletanyagot gondozta. NOVÁKI 1955. i. m. 140.

³⁸¹ Nováki Gyula (*1926) ősrégész 1964-ig volt a Liszt Ferenc Múzeum munkatársa.

³⁸² Levelezésük legnagyobb része lakástűzben pusztult el Szőregen. (Péter László közlése, 2012. november 23.)

³⁸³ Takáts Endre (1907–1984) a szegedi Baross Gábor Gyakorlógimnáziumban 1931-től hittant, 1941-től földrajzot és történelmet tanított, 1943-ban Baja fő-levéltárosa, 1944–1945-ben polgármestere. A Levéltárak Országos Központja 1950-ben helyezte Sopronba, ahol 1957-ig volt levéltár-igazgató, 1956-ban a Nemzeti Tanács elnöke. Vizsgálati fogsága után Szegeden, Szombathelyen és Veszprémben működött levéltárosként 1973-ig.

³⁸⁴ A *Sopron és környéke műemlékei* első kiadásához (Budapest, Akadémiai, 1953).

33.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1953. október 1.)

Dr. Bálint Sándor

S z e g e d

Tömörkény utca 6. [!] III.

Csatkai Sopron

Múzeum

Sopron 1953. X. 1.

Drága Sanyim! Ha a sokat emlegetett könyvvel minden hosszan hallgató barátomat meg tudom szólaltatni, akkor nem hiába írtam és a vele járó sok fáradtsággal magamnak sok-sok örömet is szereztem. Nagyon jól esett lapod és köszönöm ezt a baráti gesztust, hogy írtál. Úgy küldték utánam a lapot, mert 17-én nagyobb útra indultam, ezért a késedelmes válasz, amelynek azonnal kellett volna útnak indulni. Veszprémben, Debrecenben és Bősörményben jártam; tanulva pihentem. Ez évre már nagyobb munkába alig fogok,³⁸⁵ készíttetem a győrmegyei részt,³⁸⁶ 1954 elején mutatkozom be a Néprajzi Társulatban,³⁸⁷ régi vesszőparipám végre táltossá változott, a cégérekéről írtam.³⁸⁸ Igen megköszönném, ha megírnád, hogy Szegeden miféle fogadócégek voltak, én csak egy párat ismerek.³⁸⁹ Gyakran küldök Neked köszöntést, vajjon elérnek-e? Mi van Péterkével? Bizonyára már iskolás. Nekem itt régészem és néprajzosom van a kezem alatt.³⁹⁰ Adminisztrációs dolgaim kisebb számmal; két nagyon jó kedves fiú. Jövőre a Lábas házat is megkapjuk.³⁹¹ Munka és gond lesz bőven. Feleségem is örült életjelednek; várjuk a bővebb írást is. Ennek reményében igen sokszor öllelek:

Bandi

G. aut. Nyomtatott postai levelezőlap. 2 oldal. BSh

³⁸⁵ 1953. évi külön kiállításai: Ady, Kodály és Tóth Ágoston honvédeztudós, földrajztudós emlékkiállításai, az 1952. év szereményeinek bemutatása, a *Soproni sport 2500 éve*, az *Akiktől a soproni barokk festők tanultak* (A Soproni Liszt Ferenc Múzeum XXXVII. külön kiállításának katalógusa. Sopron, 1953), a Rákóczi-emlékkiállítás és a soproni bélyeggyűjtemények és postaügy. NOVÁKI 1955. i. m. 142.

³⁸⁶ Győr és környéke műemléki topográfiájának megírására már nem vállalkozott.

³⁸⁷ A Néprajzi Társulatban a cégérekéről tartott előadást. BARABÁS Jenő: Néprajzi munka 1954-ben. *Ethnographia*, 66. 1955. 1–4. 601. Előadása után Ortutay két levélben is gratulált neki (1954. május 4., május 11. CsEh). *Egy sopronmegyei horvát falu...* című előadására is a Néprajzi Társulatban került sor, vö. 139. jegyzet.

³⁸⁸ Régi soproni kereskedő cégek című közleménye posztumusz jelent meg (*Soproni Szemle*, 24. 1970. 3. 201–209.). Múzeumi néprajzi szemináriumában már 1949. szeptember 9-én előadást tartott a „korcsmacégekéről”. *Csapody István emlékezése*.

³⁸⁹ Erre Ortutay tanácsa nyomán került sor: „Leveled finom célzásaiból látom, hogy az *Ethnographia* részére küldtél be tanulmányokat, amelyek az óta sem jelentek meg. Ennek majd utána nézek s azután beszélünk a többiekről is s ha megengeded, a cégek kapcsán egy-két kiegészítésre felhívom majd a figyelmedet. Így teljesen elhanyagoltad a cégéres angolokat, pedig már Dickens óta tudjuk, hogy milyen bőségben tenyészik náluk ez, arról nem is beszélve, hogy az adattárban milyen gonoszul bántál el szegény Szeged városával”. *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1953. G. aut. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézete lp. Később: „Az *Ethnographia* szerkesztőségében régi tanulmányaidnak magam fogok utána nézni. Persze Rézner [REIZMER János: *Szeged története*. 1–4. Szeged, Szeged szab. kir. város közönsége kiad., 1899–1900.] mellett a cégekhez ajánlanám Tömörkény novelláit elolvasni”. *Ortutay Gyula levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1953. október 3. G. aut. CsEh. BÁLINT Sándor *A szögedi nemzet* 1–2. köteteiben (BÁLINT 1976. i. m. és BÁLINT 1977. i. m.) foglalkozott Szeged cégéreivel, vö. *Mutató Bálint Sándor A szögedi nemzet című néprajzi munkájához* 1983. i. m. 24.

³⁹⁰ Domonkos Ottót (*1928) a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952. július 1-én helyezte a soproni múzeumba, melynek Csatkai nyugdíjazása után, 1963–1989 között igazgatója, 2005-ig tudományos tanácsadója volt.

³⁹¹ 1954-ben Sopron városa átadta a múzeumnak a Lábas-ház Orsolya téri műemléképületét, amely *A soproni vasipar története* című állandó kiállítással 1956. április 4-én nyílt meg. DOMONKOS 1992. i. m. 26.

34.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1953. december)

Kedves Sanyim! Igen kellemesen lepett meg szíves névnapi köszöntőd³⁹² és szeretettel viszonzom a további jókívánságokat a karácsony és újév alkalmával. Igen rég hallottam Felőled és ha tudom, hogy Pécsre elmegy, én is felkapok a vonatra. T. i. 7 óra ide és 7 vissza, azonkívül már hajnalban el kellett volna innen indulnom és a szerdai előadások³⁹³ csak egy részét hallhattam volna. Ezen felül ebben az évben éppen három ízben jártam Pécssett. A nekem kedvesek torkig lehetnek volna velem, ha még egyszer odavetődöm. Aztán tudod, süket ember nem kellemes társaság.³⁹⁴ Hát ha meg a tudományos társaság nyakán maradok, ott sem érzem jól magamat. Úgy döntöttem tehát, hogy elmaradok. Sok mindenről eltársalogtunk volna, így marad a soproni kongresszusig,³⁹⁵ amelyet idén csak nehezen tudtam elhárítani, ugyanis félek télen a danaoktól [?].³⁹⁶ Az évben igen sokat dolgoztam, az állandó javítgatások, átcsoportosítások mellett 7 külön kiállítás van mögöttem.³⁹⁷ De néprajzi kutatást is elég eredményesen végeztem. Feladatom ugyan az volt, hogy a megye kisiparának emlékeit szedjem össze, de átcaptam a topografálásra és két falut kívül belül, kettőt kívül felvettem.³⁹⁸ Az elsőben Dömötör Sanyi indított és igen sokat tanultam tőle.³⁹⁹ Egy falut talált, amelyben még sok a fakémény, nekik estünk kettesben, majd egyedül folytattam és igen szép eredményt értem el. Újból kezdek fényképezni is és műmellékletképen küldöm az egyik fasípos (kéményes) ház képét Kisfaludról.⁴⁰⁰ A másik melléklet miatt ne haragudj, de egyszer emlékezetem szerint hallottam Tőled, hogy a szegedi paprika érde-

³⁹² Nem ismeretes.

³⁹³ Csatkai a Magyar Néprajzi Társaság tagjaként kapott meghívást a konferenciára, amely a szakmabeliekkel való találkozásra kínált volna alkalmat. A rendezvény fő témája a néprajzi kutatás új feladatainak és az egyes munkaközösségek létrehozásának megbeszélése volt; a résztvevők Dombay János (1900–1961) ősrégész (1958-tól a Baranya megyei múzeumok főigazgatója) kalauzolásával megtekintették a kitűnően megszervezett pécsi múzeumokat is. (Domonkos Ottó közlése, 2012.)

³⁹⁴ „[T]ársaságban eléggé használhatatlan vagyok, mert a fasiszta rabságban megsiketültem. Addig valóban koromat meghazudtoló fiatal ember voltam, azóta is hazudtolom koromat [...]. A Pozsonyi út környéke számomra eléggé népes, így hát ha majd kitavasodik, könnyen meglehet, hogy egyszerre csak elibéd pattan a *Hoffmann meséi* híres öreg süketek.” Csatkai Endre levele Hatvany Lajoshoz. In: *Hatvany Lajos levelei* 1985. i. m. 416. Keltezetlen saját feljegyzése szerint állandósult állapota „Mindkét oldalt kevert típusú halláscsökkenés, melyben az idegi komponens dominál. Oldalt kifejezett regresszív [?] mutatható ki. (SM K.2012.43.1.). „Süketsége sem a zenehallgatásban, sem a társalgásban vagy közéleti szereplésében nem zavarta, mert fülhallgatója állandóan kéznél volt. Tréfálkozni is szokott vele, s az érdektelen előadásokon pihentetőül kapcsolta a készüléket.” CSAPODY István 2010. i. m. 1. 166. és ZÁDOR 1986. i. m. 20.

³⁹⁵ Sem tárgya, sem időpontja nem ismeretes. (Domonkos Ottó közlése, 2012.)

³⁹⁶ Olvashatatlan. A vergiliusi sorra utalhat: Timeo danaos et dona ferentes – félek a görögöktől, még ha ajándékot hoznak is.

³⁹⁷ Az első Vosinszky Kázmér (1895–1967), a második (Soproni) Horváth József (1891–1961) akvarellista gyűjteményes tárlata, a harmadik a *Soproni szép könyv* című kiállítás volt. A díszterem mellett újrendezték a régészeti, a patrícius, barokk, biedermeier és céhszobát, a kispolgári és parasztszobákat, műhelyeket stb. A múzeum hivatalosan 1947. június 28-án nyílt meg (NOVÁKI 1955. i. m. 135–136.), miután a romeltakarítás után a „triumvirátus”: Csatkai, Csipkés Kálmán és Kotzmanek János látogathatóvá tette. DESSEWFY-HORVÁTH 2002. i. m. 290. és CSAPODY István 2010. i. m. 1. 100.

³⁹⁸ Kisfalud mellett 1946-ban Sopronban és Csornán a kisiparosok életmódját vizsgálta, Bősárányban pedig általános feljegyzéseket készített a falu életéről. DOMONKOS 1955. i. m. 147.

³⁹⁹ Dömötör Sándor (1908–1986) néprajzkutató, nyelvész, muzeológus doktori értekezését 1930-ban Szegeden írta a betyárromantikáról Bálint Sándor professzorához, Solymossy Sándorhoz. 1945 után a Néprajzi Múzeum gyakornoka, Csatkai ekkor vonta be céhtörténeti kutatásaiba (DOMONKOS Ottó: Kézművesség – népművészet című állandó kiállítás a soproni múzeumban. *Ethnographia*, 105. 1994. 1. 1174.). 1949–1957 között a Vasvármegyei (később Savaria) Múzeum igazgatója, 1969-ig a Népművelési Intézet főelőadója.

⁴⁰⁰ Nem ismeretes.

kel.⁴⁰¹ Nos hát ezt a füzetet egy budapesti böngésződben találtam, ahol 17 kiló effélét vettem 50 forintért. Talán használhatod a kuriosa gyűjteményedben.⁴⁰² Dömötörnek kulimászra és effélére vonatkozó dolgokat gyűjtök, Bakó Ferkónak⁴⁰³ meg mészégetésre vonatkozót. Légy szíves majd a kívánságjegyzékedet megküldeni. Örültem volna, ha részletesebben is írsz. Mi van Péterrel,⁴⁰⁴ mi van a két zárdában?⁴⁰⁵ Mi van az egyetemmel?⁴⁰⁶ Roska írt és kért, hogy vegyek tőle könyvet, mert még 2 évig nem kap nyugdíjat.⁴⁰⁷ Vettem, vettem. Takáts Zoltán ad-e elő? És mi van Nagy Zoltiékkel? A gólya már nagyon kerülgeti őket. Én júniusban leszek nagyapa, csak persze alig látom már ebben az életben kis unokámat.⁴⁰⁸ Munkám persze sok van, adminisztrálni való éppen elég, undok is, de mindig jobb, mint sánctot ásni és puskatussal érintkezni.

Minden jót, Sanyim. Sok szeretettel ölellek:

Bandi

G. aut. 2 oldalas levelezőkártya. Keltezetlen (1953. dec.) BSH

⁴⁰¹ Jelen levelezésük keletkezését megelőzően Bálint Sándor egyszer járt Sopronban. Maga is régi alsóvárosi paprikatermelő parasztpolgár családból származott, első közleménye A régi Szeged paprikakultúrájáról 1936-ban (*Néprajzi Értesítő*, 28. 1936. 119–121.), A szegedi paprika című monográfiája 1962-ben jelent meg.

⁴⁰² Nem ismeretes.

⁴⁰³ Bakó Ferenc (1917–1998) folklorista, a település, a népi építészet és a kézművesség, a népszokások és a népi kultúra etnikai jellegének kutatója. A Néprajzi Múzeumban dolgozott, 1950-től a sárospataki, 1952-től az egri múzeum, majd a Heves megyei Múzeumi Szervezet igazgatója volt.

⁴⁰⁴ Bálint Pétert Budapesten anyja nevelte.

⁴⁰⁵ A ferencesek és a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek alsóvárosi rendházáról van szó, utóbbiban Bálint is tanított.

⁴⁰⁶ Miután Bálintot 1945. június 4-én igazolták, a Szegedi Nemzeti Tanács Tápé község és a bölcsészkar igazoló bizottsága elnökének jelölte (*Jegyzőkönyv a szegedi Tudományegyetem Tanácsának 1945. december 18-i IV. rendes üléséről*. 160. 14. Tanácsulések jkv. 1943/44–1945/46. MNL CSML SzHMTÉ RH iratai. VIII. 5. 3. d.). Az 1945/46. egyetemi tanévben Szeged népkultúrájáról, az Alföld néprajzi problémáiról, a magyar népszokásokról és népballadáról tartott előadásokat (BARNÁ-JUHÁSZ–PUSZTAI 2004. i. m. 124.), egy líceumi földrajz tankönyve és nyolc közleménye jelent meg (GYURIS 2007. i. m. 24.), környékbeli gyűjtőútjait folytatta, előadott a rádióban és részt vett pártja választási küzdelmeiben (CSAPODY 2013. i. m. 97–100, 104–110). Csatkai a soproni városi alkalmazottak igazoló bizottsága 1945. augusztus 11-én igazolta 630/1945. sz. okirátával (SM K.2012.39.3.).

⁴⁰⁷ Roska Márton (1880–1961) régész, a népvándorlás és honfoglalás kori Erdély kutatója. Az *Erdélyi Múzeum* gyakornoka, majd a kolozsvári, 1945-től a szegedi egyetem tanára eltávolításáig, 1950-ig. „[T]udom, hogy könyvvásárlásra, meg folyóirat beszerzésre van a költségvetésükben pénz, amiből rendelhet, amit jónak lát [...] szegény Roska valóban rá van szorulva, mert kizárólag ebből él és más jövedelme nincs.” *Palotay Gertrúd levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1950. február 2. G. aut. CsEh.

⁴⁰⁸ Saját gyermeke nem volt, nagyszámú tanítványát és a körülötte forgolódo fiatalokat a harmincas évektől, később a hatvanas években, jelen levelek közlőjét is mindig „fiamnak” vagy „fiacskámnak” szólította (mint növendékei Aba-Novák Vilmost „atyának”). Többek között Heckenast Gusztáv is „budapesti fiaként” írt neki. Amikor Kossuth-díjat kapott, Tamás fiának Heckenast azt mondta, „Kossuth-díjas lett a nagypapája”. *Heckenast Gusztáv levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1954. március 21. Kézirat. Hasonló esetről van szó, a 25. levélben említett „Gyurka fiam” kilétét azonban ma is homály fedi. Gyurka „egy barátjának korán elárvult fia” volt, 1944-ben műegyetemi hallgató Pesten (*Csatkai Endre cím nélküli emlékezése*. G. SM K.2012.129.1. 16.), 1950 januárjában már Dániában élt. Lukin László 1963-ban Csatkainak ezt írta: „kissé megkésve gratulálok Gyurkához, Bandihoz és Druszámhöz [...]” (*Lukin László levele Csatkai Endréhez*. Budapest, 1963. június 6. G. aut. CsEh), Gyurka pedig Inger nevű feleségével a hatvanas évek végén is számos, „Drága jó Endre bácsi, kedves Apám!” megszólítással kezdődő képeslapon üdvözölte Dániából, később Svédországból. Egyetlen fellelhető levelét is „Drága jó Édesapám”-nak címezte, ebben Carl Nielsen (1865–1931) klasszikus dán zeneszerző újabb hanglemelésének megküldését jelezte, amit „majd a zenei estéken lehet használni”, végül „úgy Bözzi néni, mint édesapámnak” boldog ünnepeket kívánt (1966. december 14. G. aut. Uo.). A hagyatéki iratok alapján való azonosítását lehetetlenné teszi, hogy Csatkai az ötvenes években megszokott papírhány óta, mivel cédulái tárolására használta a kapott levélborítékokat, ezt a levelet is a küldője nevét-címét feltüntető boríték nélkül őrizte.

35.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz*(Sopron, 1954. március 14.)*

Sopron 1954. III. 14.

Kedves Sanyim! Névnepod alkalmával a lehető legjobbakat kívánom. Sokat forogtál szóban nálunk az utóbbi időkben: a régóta bejelentett Zauner Éva megjelent, láttuk és győzött. Mindkettőnket elragadott. Röttentő honvágyat keltett bennem Szöged irányában. Tán a nyáron!!!

Sok szeretettel öllelek: Bandi.

*Kézirat. Fénykép-képeslap Geisel Henriknek a soproni bencés templomban látható címerpajzsával.
1 oldal. BSh*

36.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez*(Szeged, 1954. március 21.)*

Dr. Csatkai Endre
igazgató
Sopron
Múzeum

Kedves Bandikám,
névnapi jókívánságaidat hálásan köszönöm. Szívből gratulálok a Kossuth-díjhoz: igazán megérdemelted.⁴⁰⁹ Örülök, hogy Zauner Évával olyan jól elbeszélgettetek. Sajnálom, hogy én is nem lehettem Közvetek. Sokat gondolkodok Rád és Sopronra: szeretnék eljutni, úgy, mint Te Szegedre. Majd meglátjuk, kinek sikerül. Feleségeddel együtt igaz szeretettel üdvözlő, a közeli viszontlátás reményében

B. Sanyi

⁴⁰⁹ A Kossuth-díjat 1954. március 15-én kapta meg a soproni műemléki topográfia szerkesztőjével, Dercsényi Dezső (1910–1987) művészettörténésszel és Gerevich László (1911–1997) régésszel, a budavári ásatások vezetőjével együtt. A díj megalapításának 1948. február 13-i vitájában éppen Bálint Sándor mondta el a DNP parlamenti vezérszónoklatát (teljes szövege CSAPODY 2004b. i. m. 443–448.). Csatkai öt évvel későbbi kitüntetésének őszintén örült, ő maga azonban a *Szegedi szó-tár* után is hiába gondolt az elismerésre. Mint 1959-ben egyik ügynökének mondta: „Tudományos megbecsülésben szakkörök részéről bőven van része, de kissé rosszul esik neki, hogy állami és pártkörök nem nagyon méltányolják munkásságát, pl. számításba sem jött a Kossuth-díjak odaítélésénél.” „Juhász” ügynök jelentése. Budapest, 1959. május 8. In: *III/III-as történelmi olvasókönyv*. 2. Szerk. KAHLER Frigyes. Budapest, Kairosz, 2002. 56. (A „Juhász Lajos” fedőnevet Kristó Nagy István szerkesztő viselte, lásd SZÖNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. 1. Budapest, Noran, 2012. 89.). Csatkai 1967-ben, a soproni múzeum centenáriuma a Munka Érdemrend Arany fokozatát (a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanács XVII–6/26/1967. N.E.T. sz. határozatával, 1967. május 24-én. SM K.2012.28.1.), Bálint 70. születésnapján élete egyetlen kitüntetését, a Néprajzi Társaság Györffy István-émlékérmét, 1981-ben a Társaság posztumusz Ortutay Gyula-émlékérmét kapta. Csatkai a Szocialista Kultúráért díjban (1953. április 4. Uo. K.2012.16.1.), a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Ipolyi Arnold-díjában (1963. február 19. CsEh) és a Cházár András-émlékéremben is részesült. HERENDINÉ LAKATOS Éva: Csatkai Endre (1896–1970). *Magyar Könyvszemle*, 86. 1970. 3. 267.

Éva mondta, milyen gyönyörűen elrendezted a múzeumodat.⁴¹⁰

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap.

Keltezetlen (postabélyegző kelte: Szeged, 1954. márc. 21.) 2 oldal. CsEh

37.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1954)

Kedves Sanyim!

Valami, amit 1948-ban már előkészítettél, mint egy rögzített bomba, 1954-ben sült el.⁴¹¹ Köszönöm Neked, hogy már akkoriban mozgattad értem a köveket. Nagyon nagy teher számomra a dolog, mert egyfolytában azon jár az eszem, mennyire érdemeltem meg. Tán mint muzeológus inkább, mint művészeti író. Örülnek, ha Neked is tetszenék, amit itt csináltam. Jó, majd elvállik, melyikünk látogatja meg a másikat. A kihívást elfogadom. Addig is szeretettel ölel:

Bandi –

Gépirat autográf aláírással. A Soproni Múzeum fejléces postai levelezőkártyáján.

Keltezetlen (1954). 2 oldal. BSh

38.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1954?)

Dr. Csatkai Endre

Kossuth-díjas

Sopron

Liszt Ferenc-múzeum

Kedves Bandikám,

hálásan köszönöm a könyv elküldését, remélhetőleg már meg is kaptátok. Sajnos, reményem vele kapcsolatban nem teljesedett. Haberlandt: Volskunde des Burgenlandes c. művében (90. l. 91. kép) közöl egy Mária-szobrot, amelyhez Szegeden megszólalásig hasonló egy köztéri Mária-szobor (XVIII. század).⁴¹² Ezt ő „Kramerkreuz” néven emlegeti, de sem ő, sem a hivatkozott Csatkai–Frey monográfia⁴¹³ (Nb. a Haberlandttól hivatkozott lapszám rossz) nem magyarázza meg, hogy itt a Cramer családnév-e, esetleg foglalkozásra utal-e. Én hajlandó volnék a Karmel tájszólási-archaikus német alakját látni benne és ez megmagyarázná az idézet értelmét és a kultusz hátterét. Mit szólsz hozzá? Mit tudsz erről a típusról? Köszönettel, szeretettel

Bálint Sándor

Kézirat. Nyomtatott postai levelezőlap. Keltezetlen (1954?). 2 oldal. BSh

⁴¹⁰ 1954-ben a soproni gyógyítás történetét (Nikolics Károly: A soproni gyógyszerészet múltjának kutatói. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. 1996. i. m. 408.), a Jókai-emlékkiállítás, az 1950. évi belvárosi ásatások anyagát, a Fertődi Kísérleti Állomás tevékenységét (ennek keretében az Esterházy-kastélyt és Haydn korabeli zenei életét), valamint a 200 éves soproni hivatásos színészetet mutatta be külön kiállításokon. Novák 1955. i. m. 142.

⁴¹¹ Kossuth-díja kapcsán 1949. évi habilitációjára, benne Bálint Sándor szerepére utal.

⁴¹² BÁLINT 1980. i. m. 258.

⁴¹³ CSATKAI–FREY 1932. i. m.

39.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Kőszeg, 1956. május 24.)

dr. Bálint Sándor
egyetemi tanár
Szeged
Tömörkény-u. 2. III. em.

Kőszeg, 1956. V. 24.

A Jurisich várat járva és elálmélkodván ott, a napokban berendezett várostörténeti gyűjtemény kulturált megjelenésén,⁴¹⁴ Rád gondoltam, amikor a „Róti Madonna” 18. szd-beli kegyképének másolatát fölfedeztem. Nagy élmény ebben az élő múzeumban (vagyis az egész városkában) járkálni és csodálkozni. Nagyon sokat tanultam, amit majd Szegeden megpróbálunk kamatoztatni.⁴¹⁵

Kézcsók Sára asszonynak, Pétert és Téged szeretettel ölel:

Endre

Kézirat. Képes levelezőlap a kőszegi Szent Jakab- (bencés) templom látképeivel. 1 oldal. BSh

40.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1959.)

Liszt Ferenc Múzeum Sopron
403–1959
Bálint Sándor egyetemi tanár
Szeged

Tárgy: Csereanyagot küldünk

Kedves Sanyi!

Örültem életjelednek és a napokkal előtte megjött füzeteknek,⁴¹⁶ amelyekben sok érdekes dolog van és szép tanújele munkásságodnak. Sajnos nekünk elég gyéren vannak kiadásaink,⁴¹⁷ a vezető⁴¹⁸ és egy újabb opuszom,⁴¹⁹ mert mi a Soproni Szemlébe dolgozunk, az meg más cég.⁴²⁰ Így is összeszed-

⁴¹⁴ Az épületegyüttes felújítására csak 1963-ban került sor.

⁴¹⁵ Csatkai 1956. nyári–ősz szegedi látogatásáról nincs adat. A forradalom alatt mindketten városukban maradtak. CSAPODY István: Forradalom és exodus. (1956. október–1959. február). *Soproni Szemle*, 60. 2006. 3. 342; CSAPODY 2004b. i. m. 261–266.

⁴¹⁶ Valószínűleg BÁLINT Sándor *A szegedi papucs* (Szeged, Csongrád Megyei Tanács Vb. Népművelési Osztálya, 1955. [Csongrád megyei füzetek 12.]) és *A szegedi népelet* (Szeged, Szegedi mj. Városi Tanács Idegenforgalmi Hivatala, 1958.) című munkáiról van szó.

⁴¹⁷ *A Rövid vezető a Soproni Liszt Ferenc Múzeumban* (LÁSZLÓ Gyulával. Budapest, é. n. [1952] 2. kiad. 1958.) című kalauzon kívül a múzeumnak további, saját kiadásban megjelent füzetek nem volt.

⁴¹⁸ Lásd az előző jegyzetet.

⁴¹⁹ *Soproni útikalauz*. Sopron, 1957. THIER Lászlóval, vö. 108. jegyzet.

⁴²⁰ Csatkai 1955-ben lett az újrainduló *Soproni Szemle* (1937) főszerkesztője. „Nem akarjuk újra kezdeni, ahol 1944-ben megfjották. Az korunk meghazudtolása lenne, hiszen 10 esztendő telt el, 10 év, amely alatt világunk más égtájak alá gördült. Elfogadjuk a Heimler Károly szentesítette egyik feladatot: [...] meg akarjuk könnyíteni a soproni múlt emlékeivel, természetrajzi érdekességeivel való foglalkozást, de ugyanakkor tanulsággal, útravalóval kívánunk szolgálni a jelen és a jövő építésében is.” (CSATKAI Endre: Beköszöntő. *Soproni Szemle*, 9. 1955. 1–2. 1.). Az újraindulás nehézségeiről lásd DOMONKOS Ottó: A Soproni Szemle 50 éve. *Soproni Szemle*, 59. 2005. 1. 3–26; Uő: Csatkai Endre és a Soproni Szemle. *Soproni Szemle*, 59. 2005. 4. 349–351.

tem néhány különlenyomatot. Ha úgy találod, hogy kevés, akkor ilyenekkel viszonzozzuk a további évkönyveket.⁴²¹

Sajnos a topográfiát nem küldhetem el, mert egyetlen példány van a városban és nemcsak nekem kell jelenleg naponta, hanem állandóan itt a múzeumban is keresik. Már most ha még időszerű, július 15-étől fogva, amikor szabadságra megyek, 3 hétre elküldhetem persze nagyon kérve, hogy vigyázz rá nagyon. Egyszer már megjárta hiába úgyis Szeged városát.

A róla írt könyved⁴²² igen szép, beosztása, képanyaga, a műemlékek hiányának ügyes kendőzése nekem nagyon megfelelt, de persze azután érdemileg hozzászólni – nem lévén szögedi – nem tudok.

A Haydn-ünnepségek csak szeptemberben lesznek⁴²³ és nem soproni rendezés, hanem fővárosi és így nem tudom, mi módon lehet meghívást szerezni. Határsáv és így bonyolult ügy nagyon.⁴²⁴ Tegnap hangverseny volt kint, maga Kodály is vezényelt, de a kastély udvarában.⁴²⁵ Majd megfagytak.

Most tehát választodat a topográfiára nézve és a többiekre is várva sok szeretettel ölel

Bandi –

Komlós Géza és a feleségem szívesen köszöntenek

G. aut. Keltezetlen (1959). 1 oldal. BSh

41.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1959. november 20.)

Dr. Bálint Sándor prof.

Szeged

Tömörkény u. 2.

Csatkai Sopron

Múzeum u. 9.

Kedves Sanyim! A könyv épségben megérkezett. Kár, hogy annyira titkolódtál, leírtam volna a kívánt szöveget és így nem kellett volna Neked a postai költséget viselned, ugyanakkor közöltem volna Veled Adolf Harmuth Orts- und Flurnamen im Bezirke Eisenstadt 1937 című munka megfelelő idézetét. 71. lap: „Kramergasse – nach einen ehemaligen Grundherrn Kramer, dessen Lehner hier auf Nr. 386–389. wohnen. Aeussere Ried: 73. lap. Kramer, 1570 Chramer Huet – von dem Grundherrn Kramer, an den nicht nur die Kramergasse, sondern auch eine hübsche mit Trauben verzierte Mariensäule in der Kramerried mit folgenden Inschrift erinnert: Mein Geliebter stb.”⁴²⁶ Következtetésed tehát nem áll meg a Karmel

⁴²¹ A szegedi Móra Ferenc Múzeum évkönyveit.

⁴²² *Szeged városa*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1959.

⁴²³ A Joseph Haydn (1732–1809) halálának 150. évfordulóján rendezett ünnepségekről lásd SOMFAI László: Haydn ünnepségek Fertődön. *Soproni Szemle*, 14. 1960. 1. 87–88. Csatkai 1957 áprilisában rendezett Haydn-emlékkiállítás. CSATKAI Endre: A soproni Liszt Ferenc Múzeum az 1957. esztendőben. *Soproni Szemle*, 12. 1958. 3. 3. 278.

⁴²⁴ Bálint Sándornak a soproni határsávba való beutazás iránt érdeklődő levele nem ismeretes. A főként a magyar–osztrák határtól számított 5–10 km széles területsávba való beutazásra a távolabb, különösen más megyékben élőknek külön rendőrségi engedélyre volt szükségük.

⁴²⁵ Kodály az emlékhangverseny nyitódarabjaként a *Forr a világ bús tengere ó magyar* című kórusművét (1936) vezényelte.

⁴²⁶ Összefoglalva: a néhai Kramer fogadóról nemcsak a Kramer utca kapta a nevét, hanem egy csinos, szőlődiszes Mária-oszlop is (német).

szócserével. Én még sohasem láttam a Karmelmáriát szoborban, úgy tudom a radnai is festmény⁴²⁷ és itt a környéken nem is igen tisztelt szentkép.

Sok szeretettel ölel: Bandi –

1959. XI. 20.

G. aut. A múzeum Liszt Ferenc Múzeum, Sopron fejlécű postai levelezőkártyáján. 1 oldal. BSh

42.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1960. február 14.)

Dr. Bálint Sándor
egyet. professzor
Szeged
Tömörkény u. 2.

Kedves Sanyi! Hálásan köszönöm paprikás küldeményedet,⁴²⁸ melyet már az Ethnográfiából ismer-tem,⁴²⁹ így legalább becsesebb alakban is megleszen. Soproni vonatkozású valamid nem volna a S[oproni]. Szemle számára?⁴³⁰ Remélhetőleg látod néha!? Élünk = dolgozunk.⁴³¹ Szeretettel öllelek:

Bandi –

1960. II. 14.

Kézirat Csatkai Endre saját, képeslap méretű fekete-fehér fényképes arcképén. 1 oldal. BSh

43.

Csatkai Endre – Bálint Sándorhoz

(Sopron, 1961. december 18.)

Kedves Sanyim!

Alkonyodik és én most kezdem egyrészt betakarítani régi sok kutatásomat,⁴³² másrészt aminek folytatá-

⁴²⁷ A radnai Szűzanya-kép eredetileg egy ismeretlen mester 1450 körül készült rézmetszete volt. A kegyképről BÁLINT Sándor: Szegediek búcsújárása Radnára. *Ethnographia*, 47. 1936. 4. 318; Uő: Magyar búcsújáróhelyek. Radna. *Jelenkor*, 2. 1940. 15. 10; Uő: Radna. In: BÁLINT 1944. i. m. 49–52.

⁴²⁸ *A szegedi paprika* (1962).

⁴²⁹ A szegedi paprika termesztése. *Ethnographia*, 70. 1959. 1–3. 139–170.

⁴³⁰ Bálint Sándornak nem jelent meg írása a *Soproni Szemlé*ben.

⁴³¹ A múzeum 75. külön kiállítása, a *Korábbi soproni festőnők* 1960. augusztus 28-án nyílt meg. *Meghívó*. SM K.2012.87.1.M.

⁴³² 70. születésnapján Zádor Anna ezt írta neki: „Kedves Bandikám, szeretnék egy nagyon emelkedett és ünnepélyes levelet írni, de nem tudok. Ismer engem: nem az én hangom. Annál kevésbé ebben az esetben. Nem tudom életemet elképzelni, nem is emlékezem rá, amikor maga, mint kedves barát és szeretett kollega nem lett volna benne és nem is akarom életemet elképzelni e nélkül. Ezért nem hiszem, nem értem, hogy 70 éve lenne, nekem mindig olyan, mint az a mackós diák, akinek megismertem, és ezen mindaz a fény, dísz és siker, ami azóta – szerencsére – glóriaként övezte, sem változtatott. Csak azt kívánom, hogy sokáig élvezhesse a maga és mindnyájunk öröme – és főleg az én kedvemért – az ilyen jól és szépen kialakult életét és kövessen el mindent, hogy az életkort meghazudtolva, kedves munkáját, kialakult életformáját folytathassa.” Zádor Anna levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1966. augusztus 6. G. aut. CsEh.

sát már mástól várom, leadogatom.⁴³³ Így bontottam le a kis ájtatossági képgyűjteményemet is, egészében 1300 darabbal átadtam a múzeumnak, amelyetől jövő év folyamán búcsút veszek.⁴³⁴ De mivel annak idején annyira vágyódtál a mellékelt pseudo-kiscelli képért,⁴³⁵ hát azt kivettem és mellékelve szíves emlékezetül Neked adom. Hiszen Máriacelli, csak a fránya német biggyesztette oda a kiscelli elnevezést, hogy jobban keljen. Ami életbevágó változást illeti, úgy július táján lesz esedékes. Ugyanis kapott a múzeum egy új épületet (bár erősen fújják, hogy kocsma legyen inkább),⁴³⁶ az áthurcolkodásban részt kérek, valamint a kiürült fészek új rendezésében is. Azután megyek nyugdíjba és attól fogva csak a tudományok élek procul negotiis.⁴³⁷ Anyagilag nem érzek fényesnek az újvilág, de azért sem koplalnunk nem kell, sem fagyoskodnunk.⁴³⁸ Egyelőre 50% a búsulás, 50% a jobb jövőbe vetett hitem, hogy több időm lesz munkálkodásra.

Örülnek, ha alkalomadtán hírt hallhatnék Rólatok is. Péter bizonyára már nagylegény.⁴³⁹ A bőrsők lapjában olvastam cikkeidet.⁴⁴⁰ Elég bárgyú ellenvélemény jelent meg a szerencsétlen Várnai ellen a Népszabadságban,⁴⁴¹ de tán észreveszed, hogy most a muzeológiára és tudományra jár rá a rúd.

Most felhasználom a jó alkalmat, hogy mindháromotoknak⁴⁴² a legkellemesebb ünnepeket és boldog új esztendőt kívánja, egyúttal nagy szeretettel ölellek

(Cs) Bandi

Sopron 1961. XII. 18.

G. aut. A Liszt Ferenc Múzeum fejléces levélpapírján. 1 oldal. BSh

⁴³³ Bálint 1959-ben ezt írta: „Talán az a fokozott munkakedv és alkotó lendület, ami bennem mostanában van, már életem őszét jelenti. Elmúltam 50 éves, gondolni kell a számadásra, az élet munkájáért, a talentomokért való helytállásra. A XX. század emberének alig van magánélete, nagy események és változások szólnak bele szándékaiiba, nem csoda tehát, hogy hiányzik körünkől a klasszicitás, bár folyton utána sóvárgunk. Ha az alkotások befejezésére nem is adódik meg a kellő alkalom, a másik kötelesség: emberségünk megvalósítása; fizikai mivoltunknak magasabb erkölcsi és szellemi létrendbe emelése változatlanul fennáll.” *Bálint Sándor levele Lang Ernőhöz*. Szeged, 1959. november 27. BALINT–LANG 1984. i. m. 24.

⁴³⁴ 1963-ban ment végleg nyugdíjba, lásd 438. jegyzet.

⁴³⁵ Nem ismeretes.

⁴³⁶ A múzeum 1962-ben a Fabricius-házat (Beloianisz, ma Fő tér 6.) is megkapta, oda költözött a régészeti gyűjtemény, a római kőtár, és új állandó kiállítások is nyíltak. DOMONKOS 1992. i. m. 26–27.

⁴³⁷ Távolság az ügyektől (latin).

⁴³⁸ Noha munkaviszonya csak 1966. február 28-án szűnt meg (Sopron Városi Tanács VB. Elnöke. 657/1966. tsz. Sopron, 1966. június 8. SM K.2012.12.2.1.), 1963-tól 2132 forint öregségi nyugdíjban részesült (Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ. 25.Ny.421/1963/14. Sopron, 1963. július 16. Uo. K.2012.47.3.).

⁴³⁹ Két évvel később „Pétör 19 éves, nyomdai fényképésztanuló. Kijelentette, hogy nagyon sajnálja, de nem akar tanulni. Pedig értelmes, de nagyon makacs gyerek. Én nem bánom. Legújabbban többre becsülöm a gyakorlati pályákat. Persze volt bennem valami félénk nosztalgia, hátha megkedveli a néprajzot. Most is törődöm velük, szeretem őket, de már olyan nehéz volna családi életet élnem.” *Bálint Sándor levele Dávid Katalinhoz*. Szeged, 1964. május 19. Kézirat (fotókópia). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Cs–704. *Fellazítók* 0–12554/2.

⁴⁴⁰ A szegedi varga, csizmadia és papucsos mesterség. *Cipőipari Dokumentáció*, 4. 1960. 9. 1–32. és A szegedi bőrművesség: tímárok, szűcsök és szíjjártók. *Cipőipari Dokumentáció*, 5. 1961. 6. 24–26.

⁴⁴¹ VÁRNAI Imre Társadalmi és népszokások, babona és néphit a lábbeli körül című füzetét (*Cipőipari Dokumentáció*, 5. 1961. 8.) Hogy kerül a csizma az asztalra? című glosszájában NAGY András figurázta ki (*Népszabadság*, 1961. november 29. 8.), a szerzőt azzal gúnyolva, hogy „hézagpótló” munkája nélkül az államosított cipőipar nem is fejlődhetne tovább, különben is mióta szokás a cipőiparban ilyen értekezéseket kiadni, ki finanszírozta stb. Várnai papucsosokra vonatkozó anyaggyűjtését (Bőr- és Cipőtechnika, 1955. december) felhasználta BALINT 1977. i. m. 336.

⁴⁴² Bálint Sándornak, Sárának és Bálint Péternek.

44.

Bálint Sándor – Csatkai Endréhez

(Szeged, 1962. január 3.)

Kedves Bandikám,
köszönöm, hogy írtál, életedről beszámoltál, sőt még szentképgyűjteményemről, no meg Pétör fiamról sem feledkeztél meg.

Hogy elröpül az idő. Nyugdíjba készülsz. Én mindenesetre a soproni múzeumot, sőt szinte magát Sopront is Benned látom megszemélyesítve. Igen komolyan gondolok arra, hogy a nyári szak szervezeti nyaralást Nálatok vegyem ki, amikor is el tudunk majd beszélgetni egymással. Igen érdekelné Eszterháza,⁴⁴³ Hidegség, még néhány környékbeli falu népi világa is.

Elég sokat dolgozom. Most 62-ben talán több munkám is megjelenik.⁴⁴⁴ Neked is kívánok Bandikám eredményes munkálkodást, jó egészséget. Feleséged kezét csókolom, Téged most az új esztendőben öllelek

S.

[Szeged,] 1962. I. 3.

Kézirat. 1 oldal. CsEH⁴⁴⁵

⁴⁴³ 1950 óta hivatalosan Fertőd.

⁴⁴⁴ A *szegedi paprikán* kívül alig közölt 1962-ben; kisebb nyelvészeti, néprajzi és helytörténeti munkái mellett *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei* csak a következő évben jelent meg (Budapest, 1963. [Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 105.])

⁴⁴⁵ A kézirat leadása után jelent meg DOMONKOS Ottó összeállításában a *Soproni Szemle* Csatkai Endre öröksége. Összeállítás a Holocaust 70. évfordulóján című tematikus száma (28. 2014. 2.), melyben további értékes dokumentumok olvashatók Csatkai Endrére vonatkozóan (*a szerk.*).

Építészet és iparművészet

A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet. Szerkesztette: Sisa József, tudományos tanácsadók: Sinkó Katalin és Nagy Ildikó. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris, 2013. (A magyarországi művészet története 5/1.) 735 oldal, 380 fekete-fehér és színes képpel illusztrált.

A magyarországi művészet történetét az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja nyolc kötetben feldolgozó hatalmas vállalkozása az 1981-ben kiadott, 6. kötetből indult. Ez Németh Lajos szerkesztésében az 1890–1919-ig terjedő időszakot tárgyalta egy szöveges és egy illusztrációs kötetben. Az akkori, főként történelmi-társadalmi váltások fordulópontjához igazodó periodizáció szerint a 19. századnak még egy további kötetet szántak. Ez az időszak állt leginkább a viták kereszttüzeiben szemléleti és stíluspárhuzamai miatt. Tárgyalása a legnagyobb mértékben igényelte a szaktudományok újabb és finomított megközelítési módjait és módszereit: a társadalomtudományi, a technikatörténeti vizsgálatot, illetve a tipológiai és a műfaji hangsúlyok nagyobb szerepét. Az utóbbi évtizedekben a 19. század historizmusa nálunk is kiemelt figyelmet kapott a szakirodalomban, rehabilitálva annak építészeti és iparművészeti eredményeit.

Az akadémiai művészettörténeti kézikönyv néhány további kötetének megjelenése (7. kötet, szerk. Kontha Sándor, 1985; 2. kötet, szerk. Marosi Ernő, 1987) óta eltelt csaknem generációnyi idő tudományos eredményei, és a sorozatszerkesztők személyében történt változás következménye a kézikönyvsorozat folytatásaként 2013-ban kiadott, a 19. századot tárgyaló kötet formai és tartalmi megújítása. Ennek előkészítése és megírása az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet akkori igazgatója, Beke László kezdeményezésére egy OTKA támogatásra alapozva 2006-ban indult. Konceptiójának létrehozásában az ugyanerre a célra megszervezett tanácskozások és konzultációk keretében a művészettörténet további kompetens szakemberei: Gábor Eszter, Galavics Géza, Jávor Anna, Timár Árpád és Vadas Ferenc vettek részt. 2012-ben Sisa József vette át az Intézet vezetését és folytatta a kézikönyv e kötetének munkáját. A magyarországi művészet története ötödik, a *19. század magyar művészetét* tárgyaló kötetét műfajok szerint bontották két kötetre. A 2013-ban megjelent, az *építészetnek és iparművészetnek* szentelt első rész szerkesztője és túlnyomó részének szerzője Sisa József. Előszava megindokolja a korszakhatárokat és a koncepciót. Az 1800–1900-ig terjedő időszak művészete három, meglehetősen jól körülhatárolható, ugyanakkor egymással sok tekintetben rokonságban álló egységet alkot. Ezeknek egymással összefonódó, egymást gyakran átfedő jelenségeit – mint klasszicizmus (1800–1840), romantika (1840–1870) és historizmus (1870–1900) – határozza meg. „Lényegük egyik meghatározó eleme a történetiség, vagyis intenzív viszonyulás a történeti előképekhez, a korábbi korok gondolatvilágához és alkotásaihoz. [...] Az egész munkában azt az eljárást igyekeztünk követni, hogy az egy időben feltűnő jelenségeket és megvalósult alkotásokat a stílári megfontolásoktól függetlenül egymás mellett, egymásra vonatkoztatva tárgyaljuk, ily módon bemutatva egy-egy időhatárokkal jelzett korszaknak a fő tendencia mellett létező sokszínűségét és komplexitását.”

A korábbi, századfordulós kézikönyv (6. kötet, szerk. Németh Lajos, 1981) emlékganyával való szükségszerű átfedések ellenére a 19. század építészetét és iparművészetét tárgyaló könyv új szemléletet, tudományos eredményeket közvetít a korábbi kézikönyv-köteteknél vonzóbb és áttekinthetőbb, olvashatóbb, jól kezelhető, esztétikus formában.

A kötet olvasóbarát terjedelmű és súlyú. Magasságában igazodik az 1961-ben kiadott, Fülep Lajos szerkesztette *Magyarországi művészet történetének* két kötetéhez, s méretében azonos a Sisa József és Dora Wiebenson szerkesztette *Magyarország építészetének történetével* (Budapest, Vince Kiadó Kft., 1998 [eredeti cím: *The Architecture of Historic Hungary*]). Ez utóbbival megegyezik az oldalak kéthasábos tördelése, az igényes nyomdai munka, hiszen mint azt, jelen kötetünket is a Dürer Nyomda nyomta és kötötte Gyulán. A kiváló minőségű színes borító és a reprodukciók: akvarellezett tervrajzok, egykori látványképek, térképek és a jelen állapotot rögzítő színes fotók teszik vonzóvá. Kurucz Dóra tipográfiai és műszaki szerkesztőmunkáját (és a kötet íróját, szerkesztőjét) dicséri a színes technika tartalmi kiaknázása a szemléletesség és a tartalmi eligazodás könnyítésére. A tartalomjegyzékben a korszakokat a hozzájuk rendelt színű (kék, piros, zöld) cím és kis marginális kép hangsúlyozza. A legfontosabb emlékek monografikus tárgyalását – a fejezet hozzárendelt színcsíkján megjelenő főcím alatt – homokszínű háttér emeli ki. Sikerült és hasznos a képek és a szöveg szinkronitása (összekapcsolása). Az előző kézikönyv-kötetekhez képest újdonság, bár a használatot kissé lassítják a hivatkozások, a kötet végére került, a fejezetek szerint rendezett jegyzetapparátus. Ennek rövidítéseit a szakirodalom-lista oldja fel. A tartalomjegyzékben monogramok utalnak a szerzőgárdára, akik mind területük elismert szakemberei, a kötethez kapcsolt terjedelmes szakirodalmi jegyzékkel is alátámasztottan. A személynévmutatót követő helynévmutató hozza a történelmi Magyarország településeinek névváltozását, mai hovatartozását, ugyanakkor tárgymutatóként is használható a településnevek alatt épülettípusok szerinti csoportosításban közölt emlékek miatt. A képjegyzékben további, a képaláírásokból terjedelmi okokból nélkülözhető, de fontos adatok találhatók.

A bevezetésben Sinkó Katalin interdiszciplináris megközelítéssel vázolja fel a korszak történeti hátterét, a legújabb történelmi-társadalomtudományos munkákra alapozva. A művészeti élet társadalmi dimenziójához nem az osztályviszonyok, hanem az elitek társadalmi szerepével közelít. Feltárja a hazai művészettörténet-tudomány kezdeteit és a 19. század szakirodalmának az egyetemessé váló összefüggését. Sisa József az építészet kutatásának történetét, Prékopa Ágnes az iparművészetét tekinti át, kimutatva az utóbbi különféle ágai feldolgozottságának egyenetlenségét, hiányosságait, ami megnehezítette az adott időszak emléktárána összeállítását, értékelését.

A klasszicizmust közel másfélszáz oldal terjedelemben tárgyaló fejezetet a városépítészeti részek (Winkler Gábor), Pest-Buda lakóépületeit (Papp Gábor György), a protestáns templomépítészeti (Bibó István) tárgyaló részek kivételével Sisa József írta. A klasszicista iparművészet Rostás Péter, tárgykultúrájának bemutatása Balla Gabriella munkája. Az építészet jellemzésénél hangsúlyos a geometrikus formálás, a tagolóelemek mérsékelt szerepe, a copf megjelölés helyett a klasszicizáló késő barokk elnevezés használata. Az emléktárban a nemzetközi példák és hasonlóságok, kapcsolatok kimutatása mind új – ezek jórészt Sisa korábbi kutatásainak eredményeképp épülnek be. A kastélyépítészet, a templomok kiemelt példáinak építés- és stílustörténete megannyi kis remekmű. Az épülettípusok, a középítkezés, a városrendezés és park-, illetve kerttervezés is kellő figyelmet kap, valamint az építészkutatás, a tervezés folyamata, a korabeli sajtó, az építetők és nemzetközi kapcsolataik tárgyalása. A belsőépítészet és a klasszicizmus bútorművészete hazai viszonylatban is fénykornak tekinthető. A kötetben e tekintetben a legjobban feldolgozott téma: a céhes ipar válsága, az ipari előállítás, a bútorgyárak kezdeteinek igényes tárgyi emléktárána tanúsítja a pest-budai asztalosság vezető szerepét. Rostás Péter itt beépíthette a Budapesti Történeti Múzeumban, 2012-ben a hazai biedermeiert bemutató kiállításához készült publikációinak anyagát (a kiállítás nyomán készült kötet recenzióját Sisa József tollából lásd folyóiratunk 2014/1. számában – *a szerk.*). Az empire jelen-

létét futólagosnak ítéli, amit főként a Bécsből hozott bútorok képviselnek. Képválogatásából kitéjük, hogy nálunk a romantikus gótizálás is igen korán megjelent az egyházi, illetve a korábban *Zweites Rokokó*nak nevezett, barokkos törekvés a világi berendezéseken. A tárgyhasználat fejezetben az ötvösség, a kályha, étkészlet, emlékpoharak, könyvkötészet példáival az enteriőrökön át a ruházatiig teszik teljessé a reformkor kultúrájának rajzát.

A romantika fejezet a forradalom, szabadságharc, abszolutizmus, kiegyezés korának társadalmi, történelmi háttere árnyalt elemzésével, a hatások, nemzetközi példák, ornamentika-gyűjtemények szerepének feltárásával segít megérteni a stílusváltozatok egymás mellett élését. Az épülettípusok számára a stílusmeghatározó előképek szerepe kihat a formálás sokféleségére. A klasszicizmus háttérbe szorulása az egyházi építészetben a középkor stílushagyományainak (gótizálás és a román stílus félköríves formáinak) felelevenítését hozta, valamint a világi építészetben is feltűnő (Pesti Vigadó 1860–1864), de főként a zsinagógákra jellemző keleti (bizánci, mór) ornamentális kiképzés térhódítását. Sisa tárgyalja az új építőanyagok (öntöttvas, terrakotta, majolika díszítőelemek, nyerstégla homlokzatok) hatását az épületek formálására, a városkép gazdagítására. A kulturális célú épületek nyerstégla homlokzata az őszinte anyaghasználat demonstrálásával legtöbbször már a reneszánsz iránti érdeklődést vagy a félköríves formálást mutatják csakúgy, mint olyan példaadó középületek, mint a Magyar Tudományos Akadémia (1862–1865) palotája, vagy a debreceni színház (1861–1865). A felsorakoztatott, csaknem egyidejű példák a stíluspluralizmus erősödő tendenciáját mutatják, igazolva a szakirodalomban a „romantikus historizálás”, a historizmus kezdeti szakaszára utaló jelölés találós voltát, illetve a romantika besorolását a historizmus gyűjtőfogalma alá, annak az adott időszakban domináns tendenciájaként.

A korai műemlék-helyreállítások, a parképítéset, a társzművészetek, a fémrácsok, vaskorlátok, támaszok építészeti megjelenésének és szerepének bemutatása mellett számos kiemelkedő emlék nagyszerű elemzésével teszi teljessé Sisa József e korszak áttekintését. A jól adatolt munkában az építészek életrajzi dátumai alig szorulnak kiegészítésre. Csupán az ifj. Gianone Ágoston (1827–1884) pécsi építőmester életrajzi adatát tudom hozzátenni, akitől legismertebb művét, a pécsváradi neogótikus városháza (1854–1857) épületének képét közlik a 223. oldalon. Hivatkozni lehetne a jegyzetben Sonkoly Károlynak a *Műemlékvédelemben* (1992. 4. 231–237.) e városháza építéstörténetét elsőként ismertető írására. Ugyancsak Sonkoly kutatásából egy pécsi példa említése kívánczik ide, (vagy a historizmus fejezetbe) a félköríves stílust némi korai reneszánsz orientációval képviselő, a Zsolnay gyár terrakottáival képzett architektúrája miatt (jóllehet építési dátumát tekintve átlépi a Az „romantika korszakának” határát). Ez a Pénzügyigazgatóság épülete Pécsen (Király u. 11. Ivánkovits István, 1870–1872). Ornamentikája – Merkúr-fej, magyar címer, virágindás betétdíszek – képviselték több más között Zsolnay Vilmos pécsi agyagárugyárának az építészet számára készített termékeit 1873-ban a Bécsi Világkiállításon. (Sonkoly Károly: A pécsi Pénzügyigazgatóság palotája és építésze, Ivánkovits István [1839–1900]. In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Pannónia könyvek, Pécs, 2003. 371–410.) A Tudományos Akadémia palotájához még Berlinből hozott terrakotta plasztikák után alig egy évtizeddel Zsolnay Vilmos gyára készen állt a díszítést egyre inkább igénylő építészeti kiszolgáló tömeggyártásra.

A legfontosabb emlékeknek járó, kiemelt tanulmányok között olvasható a romantika legautentikusabb kutatója, Komárik Dénes tollából a pesti Vigadó és a pesti Dohány utcai zsinagóga építéstörténete. A főtí templomot Farbak Péter elemzi korábbi kutatásai és publikációja alapján. A korszak változatos bútorait, a kastélybelső kialakítását, berendezését dokumentáló archív fotók alapján Horváth Hilda tárgyalja. A bútorokon a rokokó ívelt, játékos vonalvezetése, díszítése jelentkezett. A kárpitozás, a kényelem szempontjainak előtérbe kerülése

sajátosan találkozok a történeti berendezés-mintakép követésével. A többféle stílus megoldásait ötvöző bútoroknál az eklektikus módszer kifejezést a szerző kerüli. Ez jellemző majd a következő fejezet építészeti példáinál is, a szó negatív konnotációja miatt. A tárgykultúrát Prékopa Ágnes foglalja össze, rámutatva, hogy a tárgyak létrehozásának célja a hazai ipar és gazdaság felvirágoztatása volt, a nemzeti eszme kibontakoztatásának egyik lehetséges terepét jelentette ekkor az ipar. A romantika kora Herenden a porcelángyártás fénykora, mellette a hazai keménycserépgyárak egyre nivósabb termékei teszik általánossá ezek használatát egyre szélesebb körben. Az otthonokban a vas dísz tárgyak, a fürdőkúra-émlékpoharak, a nemzeti eseményekre utaló óráképek a hazafias eszmék, témák terjesztői. A dísz tárgyak olykor a képzőművészettől átvett ábrázolások iparművészeti átiratai (lásd tajtékpipa „Árpád pajzsra emelésé”-t ábrázoló faragással díszítve). „Az iparművészeti alkotások az egyre gyakrabban előforduló stílusbeli historizálás mellett a nemzeti história ábrázolásait is közvetítették a tárgyak használoinak.” A hazafias szimbólumok a népművészeti tárgyakon is elterjedtek.

A historizmus kora, a század utolsó harmada az ország csúcspontra jutó fejlődése, a „Gründerzeit” jelentősége, teljesítményei, és emlékeinek számossága miatt kapta a legnagyobb terjedelmet. Mint Sisa írja: „Ha a 19. század és különösen annak utolsó harmada az újkori európai civilizáció egyik csúcspontjának tekinthető, ez fokozottan érvényes a rohamosan fejlődő, és immár európai léptékkel mérve is jelentőset produkálni képes Magyarországra. [...] A magyar államiság kiteljesedése és a modern társadalom létrejötte az építészetnek páratlan lehetőséget biztosított, ami a századvégen a reprezentatív milleniumi építkezésekben csúcsosodott ki.” A köz- és magánépítkezés változásai, új épülettípusok, az ipari és technikai feladatok magas szintű ellátása céljaira megszervezték a felsőfokú építészoktatást, amit a bővülő szakirodalom, szaksajtó támogatott. A szakmai közéletet, építészegyesületek létrejöttét, a pályázati rendszer működését tárgyalva Sisa nagyszerű áttekintést ad a korszaknak a Monarchiából ideérkező és feladatai révén itt megtelepedő építészeiről, illetve az arisztokrácia nemzetközi kapcsolatai révén az általuk foglalkoztatott külföldiekről. A híd-, alagút- és ipari épületek tervezését, kivitelét is többnyire külföldiek végezték. Építészeink külföldi tanulmányutakon, ottani egyetemek látogatása során és neves építészek mellett mélyítették el tudásukat. Az építészeti stílus kérdéséről szólva árnyalt kifejtését adja, hogy mi indokolja a korszak teljesítményeire vonatkoztatva a korábbi szakirodalomban használatos eklektika korjelölésként használatát. Az *eklektika* 'válogatás' jelentéssel az alkotás módszerére utal, az újabb kutatás a korszak alkotóinak, megrendelőinek szemléletét jellemző *historizálás* megjelölést tartja elfogadhatóbbnak. Stílusfogalomként ez sem használható, mivel nem írható le alaktana, nem kapcsolódik hozzá tipikus tömeg- és térképzés. Viszont e korszak historizálásában is megkülönböztethetők favorizált irányzatok, így az 1870–1890 között az érett historizmus domináló irányzata volt a *neoreneszánsz*, amely a középületek reprezentációs stílusának hatására a polgári építészetre is áttért. „Az olasz neoreneszánsz megfelelt a 19. századi polgárság világképének és önmagáról alkotott képének is.” Az itáliai előképek mellett a bécsi kapcsolatok révén a német, de a francia reneszánsz mintaképek hatása is kimutatható emlékanyagunkban. Az arisztokrácia építészetében ugyanakkor hagyományaik és külföldi kapcsolataik révén a barokk is megjelent, de tovább élt a romantikus, főként az angol kastélystílus is. A középkori stílusokból a gótika inkább az egyházi építkezéseken jelentkezett, de a parlament épületén is meghatározó, ugyanakkor annak szerkezetisége Pecz Samu munkásságában szerencsésen ötvöződött a mérnök-építészettel (vásárcsarnok). Az érett reneszánszból természetes volt az átlépés a mozgalmasabb és reprezentatívabb, erőteljes plaszticitású, feltűnőbb barokkba is, amely nem csupán a kastélyépítészetben kapott szót, hanem a megyei közigazgatás épületein is. Pályája kezdetén Lechner Ödön is alkalmazta stíluskereső, kísérletező időszakában. Mindezek a példák a kor-

szak stíluspluralizmusát bizonyítják. Sisa rámutat arra, hogy a század utolsó évtizedében a neo-stílusok mellett az Európán kívüli stílusváltozatok között a keleties-mór volt a legszámottevőbb, amely a zsinagógaépítészetben a legkifejezettebb, de feltűntek Schmahl Henrik világi épületein, amint indiai hatásokat fedezhetünk fel Lechner Ödön múzeumépületén. Ez a historizálás kései, hanyatló fázisa, ahol a neostílusok helyett egyre inkább egy épületen többféle stílus formaelemeit használták, egyénibb kombinációk keletkeztek az ornamentika szerepének erősödésével és a születő szecesszióhoz kapcsolódó megoldásokkal. Jóllehet a historizálás nem ért véget és még meglehetősen hosszú ideig tovább élt a századfordulót követően is. Ugyanakkor az ipari építészet, a műszaki létesítmények formavilágát (részben minta hiányában) alig érintették a történeti stílusdivatok. Kivételként akár itt is említhető lett volna a millenniumra megvalósult földalatti villamos vasút felszíni megállóházai (a Deák téri kiosk és további tíz lejárócsarnok) Brüggemann György tervezte vas-üveg konstrukcióin kitöltő elemként mázas csempe is megjelent, amelyet Zsolnay Vilmos pécsi gyára szállított. Még látványosabb volt gyártmányainak szerepe a Gizella téren, valamint az Oktogonnál felállított, a környező reprezentatív épületek stílusához igazodó neoreneszánsz (mauzóleumszerű) lejáróházikóknál, amelyeket Schickedanz Albert és Herzog Fülöp tervezett. Jóllehet ezeket másfél évtized múltán lebontották, a korszak jellegzetes építményei lévén említésre méltók lettek volna vagy a Sugárút építészetét tárgyaló fejezetben, vagy a korszak műszaki teljesítményeinél. A föld alatti megállóhelyek higiénikus, időtálló csempeburkolata máig tanúsítja a Zsolnay gyártmányok minőségét.

A műemlék-helyreállítás purista gyakorlatát, illetve a középkor, a gótika iránti vonzódást Steindl Imre, Schulek Frigyes és Schultz Ferenc a bécsi Friedrich Schmidtnél szívták magukba, ez kellő igazolást kap a tárgyalt korszakban. Az egyes épülettípusok mind fontos példákkal szerepelnek. A katolikus templomokkal és a mauzóleumokkal Papp Gábor György foglalkozik. Ebben a fejezetben akadtam a 734 oldalas kötet egyetlen sajtóhibájára: Munkácsy Mihály temetésének éve helyesen 1900. (Ez az adat a névmutatóba is oldalszámtévesztéssel került, mert a Munkácsy név előfordulása a 415., és nem a 425. oldalon található.)

A műemlékvédelem intézményi rendszerének kialakulásáról, feladatairól Lövei Pál írt, a budavári Nagyboldogasszony-templom és a pécsi székesegyház átépítésének szentelt hosszabb tanulmánya példázza ennek gyakorlatát.

A dinamikusan fejlődő főváros városépítészetét, reprezentatív útvonalának, a Sugárútnak kiépülését Winkler Gábor ismerteti. A vidéki városok fejlődésére kitekintve a hangsúlyos épületsarok-tornyok városképi szerepénél többek között a pécsi Király utca végén a városháza saroktornyát említi (450. oldal). Itt csak a „sarok” szó lenne elhagyandó, mert a torony a Király utcai homlokzat közepére került.

Nagyszerű a korszak műszaki teljesítményeit illető szerkesztői figyelem, és szerzőjének megválasztása: Rozsnyai József a hidak, műszaki létesítmények, ipari épületek és csarnokok, pályaudvarok bemutatásán kívül a historizmus formagazdagságának alapját képező sokféle anyaghasználat és a technikafüggő társművészetek alakulását, mestereit is tárgyalja. A Zsolnay gyár mázas terrakotta és pirogránit készítményeinek használatáról általa írtakhoz néhány apróbb korrekció kívánczik (az 560. oldalon): a máriafalvi neogót templom ilyen stílusban épült főoltára nem „retabulumos”, ami ismereteim szerint a barokkra jellemző, más konstrukció. A pécsi Vasváry villa 1884-ban épült ugyan, de akkor csak emeleti erkélyének balluszterei, vázái, konzoljai, pilaszterfejezetei készültek el. 1886-os dátumú fotón az építető foglalkozására utaló allegorikus oromzati plasztika, a földszinti terasz szobrai és a kertben Alpár Ignác Herkulesfürdőre tervezett díszkútjának másolata szerepel. A könyvben közölt illusztráció szerinti gazdag, minden felületet kitöltő plasztikus pirogránit díszítés 1897-ben került a főhomlokzatra, mintegy a tulajdonosnak a belsőben elhelyezett műgyűjteménye részeként, hiszen ezek a korszak jelen-

tős középületeihez (budapesti Múcsarnok és a bécsi, Otto Wagner tervezte áruház) készült darabok másodpéldányai, másolatai voltak. A főhomlokzat e plasztikus díszítését az oldalrizalitokon ornamentalsbe foglalt MCM évszámmal és a tulajdonos monogramjával kiegészülve teszik „beszédessé” a korszak igényeinek megfelelően az architektúrát. Tehát felületesség e díszes architektúrát 1884-re datálni, viszont az a századvég eklektikus módszerének iskolapéldája. „A fal síkjának nagyobb területeit beborító kerámialapok” használatára, vagyis a homlokzat teljes burkolására, „felöltöztetésére” a Zsolnay gyárnak először 1889-ben Lechner Ödön és Pártos Gyula adott lehetőséget a Thonet üzlet- és lakóház (Bp. Váci u. 11.) főhomlokzatán.

A bútór- és enteriőrművészetben Horváth Hilda nagyszerű összefoglalását adja a század utolsó harmadában a különféle társadalmi szinteken használt berendezéseknek. Az új bútortípusok között (572. old.) említett fumeuse (dohányzószek), a kétüléses confident, valamint annak három, ölelkező fotelváltozata az európai művészetben már az előző (1870 előtti) korszakban megjelent. Talán nálunk némi késéssel került a dohányzósobába és a szalonokba, s ezért tárgyalja a szerző e fejezetben? Az egymásba csúsztható kis asztalkák mint zsúrasztalok mellett a zsúrkocsi ismereteim szerint inkább a 20. század találmánya. Lehet, hogy a Zsolnay gyár termékei iránti elfogultságom miatt hiányolom, hogy említetlenül maradtak a korszak orientalizmusát jelző könnyű kis nádbútorok, állványok, székek, amelyeket fajanszlapokkal montíroztak. A kisebb polgári lakások praktikus, többfunkciójú bútora volt a nálunk is forgalmazott Schöberl-fotel, amely kihúzva ágyként szolgált. A magas, kárpitozott háttámlájú kanapé olykor fülke-polc koronázta. Az országház miniszterelnöki szobaberendezésén kívül más megrendelésre is szállított a Zsolnay gyár bútortetét-lapokat, gyártott kerti garnitúrákat (kerek asztal ülőkékkel) is, valamint kék, dús virágmintával dekorált szaniter-árukat az egyre terjedőben lévő fürdőszobák számára (kőagyag csöveket a csatornázáshoz).

Az iparművészet fejlődését is intézményi kereteinek kiépítése segítette elő. Az Iparművészeti Társulat, a szakmúzeumok, iskolák, mintalapok szerepét Prékopa Ágnes dolgozta fel, s ő tekinti át a korszak tárgykultúráját is. Itt ismét kevesellem a Zsolnay gyárral foglalkozó részt, illetve nem érződött az a sokoldalúság, amely e gyárnak hallatlan rugalmasságát és sokféle tevékenységét jellemezte. A mintaképkövetés, másolás hamarosan inkább technikai indíttatású volt, állandó kihívást jelentve olyan innovációra készítette őket, ami főként az eozinra való rátalálás révén sajátos megjelenést, egyedi karaktert adott termékeiknek. Bár egyes épületeknél még később is említik Zsolnay partnerségét, főként Lechner Ödönnek a korszakot lezáró három emblemikus épületénél (Iparművészeti Múzeum, Földtani Intézet, Takarékpénztár). Moravánszky Ákos nagyszerű megállapítása summázza Zsolnay jelentőségét a következőképp: „Hogy a kerámia Közép-Európában egy új építészeti formanyelv létrejöttét egyszerre inspirálni és szolgálni tudta, az elsősorban Zsolnay Vilmos pécsi kerámiagyárának köszönhető. A Zsolnay épületkerámia megfelelt azoknak a várakozásoknak, amelyek a múlt században egy új, »monumentális« nagyvárosi stílus létrejöttét sürgették.” (Moravánszky Ákos: A modern építészeti formanyelv megszületése és a Zsolnay épületkerámia. In: *Budapest színes városa. Zsolnay-épületkerámiák*. Budapest, Ernst Múzeum, 2006. 11.).

Sisa elemzéséből is nyilvánvaló, hogy Lechner nemzeti szellemű/szándékú historizálása már a századvég szecessziójához, modern szerkezeteihez egyaránt kapcsolódott, megvalósítva kultúránk felzárkózását a kortárs egyetemes teljesítményekhez.

Mendöl Zsuzsanna

Utak és tanulságok

Szabó Júlia: *Utak és tanulságok. Válogatott művészettörténeti tanulmányok és műkritikák*. Bevezető Beke László. Válogatta és szerkesztette Marosi Ernő. Budapest, Balassi, 2014. 615 oldal, 16 fekete-fehér képtáblával illusztrált.

Először arról szeretnék beszélni, ami nincs, nem is lehet benne e több mint hatszáz oldalas könyvben.

Értelemszerűen nem szerepelnek benne a vaskos monográfiák a 19. század magyar festészetéről, grafikájáról, a magyar aktivizmusról, a nagymonográfia-fejezeteknek is felfogható tanulmányok gyűjteménye a mitikus és történeti tájról, a korszakos, könyvméretű ikonográfiai összefoglaló a cédrus ábrázolásáról. Nem közli újra a kisebb, vékonyabb, gyakran népszerűsítő jellegű műveket sem (bár jómagam például kisfiúként az Én múzeumom-sorozat Rubens-, Van Dyck-, Jordaens-kötetének reprodukció-ragasztgatása közben találkozhattam először írásával, hogy aztán később kamaszként a szintén általa írott Kandinszkij-füzetet – A művészet kiskönyvtára sorozatban – lapozgathassam). S mivel ez az összeállítás csak a bibliográfiában törekedhetett teljességre, kimaradt belőle még sok fontos, érdekes tanulmány, kritika is.

Nem csatolhatók persze azok a nagy vállalkozások, kiállítások, gyűjtemények sem, melyek létrejöttében, megvalósításában kulcsszerepe volt pályája során. Már csak töredékesen idézhetők fel a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályán eltöltött évek, melyek során a 19–20. századi rajzanyag kiváló ismerője, kitűnő összeállításokat publikáló kutatója lett, s melynek ismerete nem kis mértékben alapozta meg későbbi kutatásait. Kortársai bizonyára emlékeznek még a Galéria nagy, az életmű rehabilitálása felé tett fontos lépésnek tekinthető 1964–1965-ös Derkovits-kiállítására, a későbbi nemzedékek csak a Dózsa-sorozatról, az önarképekről és az életmű más aspektusairól írtak alapján lehetnek biztosak abban, hogy Szabó Júlia – Körner Éva mellett – milyen fontos szerepet játszott Derkovits valódi jelentőségének elismertetésében.

S folytatni lehet a sort a Művészettörténeti Dokumentációs Központban, Kutatócsoportban, majd Intézetben töltött évtizedekkel. Így az Adattár egyszerre páratlan és otthonos gyűjteményével, mely Szabó Júlia „szertelen és romantikus” (legalábbis így jellemzi saját tevékenységét a fondjegyzék előszavában) szerzeményezése során több mint 130 fonddal gyarapodott, így neves művészettörténészek (Gombosi György, Rabinovszky Máriusz, Genthon István, Balogh Jolán), művészeti írók (Lázár Béla, Dévényi Iván), művészek (Bán Béla) hagyatékával. De nevéfűződik a magyar mozdulatművészet akkor még ismeretlen dokumentumainak, a Palasovszky- és a Kövesházi-hagyatékna a begyűjtése, vagy olyan kezdeményezések, mint a kortárs művészeknek kiküldött kérdőívek, az idős, elfeledett művészekkel készített interjúk, dokumentum-válogatások. Nem lehet feledni részvételét az Intézet nagy vállalkozásaiban, a kézikönyvekben, az úttörő jellegű 19. századi kiállításban, vagy a bécsi iskola magyar vonatkozásait feldolgozó katalógusban.

Még az MTA székház rekonstrukciójának tervezésekor merült fel, hogy az Akadémia szétszórt, kallódó, restaurálatlan, létben lévő gyűjteményét méltó módon kellene bemutatni. A szinte lehetetlenül nehéz feladatnak Szabó Júlia hatalmas elszánással látott neki, igazi képtár-újraalapítóként kutatta, mérte fel, hozatta rendbe a gyűjtemény minden egyes darabját,

s jórészt neki köszönhető, hogy a III. emeleten elhelyezett gyűjtemény a magyar múzeumügy egyik legszebb ékszere, az Akadémia büszkesége lett.

S ami végképp nehéznek tűnik: az írások mögött rejlő személyiség megidézése. Azé a művészettörténészé, kollégáé, akit mindenki szeretett és tisztelt. Azé, aki mindenki felé jóindulatú figyelemmel fordult, aki egyszerre érdeklődve és tapintatosan segítette a pályakezdők botladozásait. A lelkes, a maga csendes módján céltudatos kutatóé, aki végül hatalmas tudásanyagot halmozott fel. A – Keserű Ilona találó kifejezésével élve – „derűs energiával” kiállításokat szervező, könyveket és kritikákat író, gyűjteményeket és adattárakat felépítő, Istenben hívő emberé.

Ámbár... Szabó Júlia írásaiban mindvégig meglehetősen zárkózott, szemérmes maradt ugyan, néhány kivételtől eltekintve keveset engedett látni személyes indítatásaiból, de azért, kicsit is figyelmesen olvasva, sok minden átsüt belőlük. Így mindenekelőtt az a szenvedélyes, szinte szerelmes viszony, mely a legkülönfélébb műalkotásokhoz fűzte őt. Nem, nem zengett ódákat a színekhez és formákhoz, mint egyik kedves művésze, Lossonczy Tamás tette azt naplóiban, sőt, ismerve magát, szinte mindig szándékosan szikár és tárgyilagos próbált maradni, egyfajta „understatementre” törekedett. De az a szinte minden részletre kiterjedő gyengéd odafigyelés, mellyel a művekhez fordult, az a – hogy őt magát idézzem – „makacs és elszánt” elemzési és megértési *furor*, mely minden írását jellemezte, arról árulkodik, hogy a látszólag konok objektivitással sorjázó mondatok mögött ott izzott a parázs.

S ennek kapcsán kell szólnunk Szabó Júlia művészettörténeti érdeklődése ma már szinte szokatlanul tűnő kiterjedtségéről. Tudjuk persze, a „nagy generációhoz” tartozva még sok személyes tapasztalata lehetett az elődök káprázatos „mindenevőségéről”, de tény, hogy a barokk, a 19. századi szobrászattal és a modern/kortárs művészettel egyaránt foglalkozó évfolyamtársaihoz hasonlóan egyforma természetességgel tanulmányozta a 19. és a 20. század művészetét (sőt a cédrus-ikonográfia kapcsán az ókori keleti kultúrákkal kezdődő évezredek). Ezért természetes, hogy ugyanazzal az alapossággal elemzi Orlai Petrich Soma *Coriolanus* című festményét, mint Erdély Miklós *Időutazás* című sorozatát.

Ugyanazzal a gondos figyelemmel, ugyanabból az alapállásból, de a szükséges metodikai módosulások figyelembevételével. Mert Szabó Júlia, generációjának többségével együtt, a művészettörténetet történettudománynak tartotta, kiindulópontja mindenkor a műalkotás eredendő történetiségének, „történetiségbe vetettségének” tiszteletben tartása volt. Ennek az alapvetően a bécsi iskola hagyományaiból kiinduló, az 1960–1970-es évek fordulójára beérő szemléletmódnak az a sajátossága, hogy a történetiség premisszája mellett mindig tiszteletben tartja a műalkotás egyedi mivoltát, kvalitását is, így teremtve egyensúlyt a történetiség és az esztétikum között.

Szabó Júlia írásait is ezen egymást támogató, erősítő két komponens gondos és változatos használata jellemzi. Az előbbi példához visszatérve: a 19. századi festmény esetében nyilvánvalóan a kép művészettörténeti helyének kijelölésére, az előzmények, az analógiák minél pontosabb és szélesebb felderítésére, a művész intencióinak a rendelkezésre álló írásos források segítségével történő felvázolására esik a hangsúly. Az Erdély-mű elemzése során viszont jóval nagyobb teret szentel a egyedi vonatkozásoknak, a különböző idősíkok összemontírozásából, a családi vonatkozásokból fakadó sejtelmes utalások érzékeltetésének, ám saját olvasatát ez esetben is filológiai kiegészítésekkel teszi minél pontosabbá, objektívabbá.

Ahogy azt az életműről szóló legfontosabb összefoglaló szerzője, Kovalovszky Márta is megállapította, Szabó Júlia pályájának egyik legfőbb sajátossága, hogy a kutatni kezdett témák művelését sohasem hagyta abba, azok mindvégig foglalkoztatták. Kezdve Derkovitscsal, folytatva a grafikával, a kortárs, a naiv művészettel, a tudománytörténettel, a magyar aktiviz-

mussal és általában a közép-európai avantgárdral, a 19. századi tájképfestészettel, majd a korszak egészével, a motívumkutatással, Csontváryval, a mozdulatművészettel és így tovább. A pályaívet így egy mindegyre vastagodó fonadékhoz, erek, patakok vizét felvevő, majd folyamammá duzzadó folyóhoz lehet hasonlítani. Ráadásul – hogy ismét Kovalovszky Mártát idézzem – „a különböző kutatások olykor egymás mellett, párhuzamosan futó szálaikként húzódtak, keresztetk és erősítették egymást, finoman behálózva művészettörténeti tevékenységének egészét”.

E mostani válogatás hűen tükrözi mindezt. Az adott keretek között most csak néhány olyan téma megemlítésére van mód, melyek kutatásában Szabó Júlia úttörő szerephez jutott.

Ilyen például a naiv művészet problematikája. Ma talán ritkábban használjuk e kifejezést, a Dubuffet-féle *art brut* vagy az *art autre* szélesebb értelmű, egyszersmind azonban bizonytalanabb terminusa divatosabb. 1960–1970-es évekbeli reneszánszkor azonban egyértelműen az Uhde által kidolgozott, s Bihajli-Merin által korszerűsített, Rousseau-tól Hegedušićig ívelő vonulatot értették rajta. Szabó Júlia, aki minden bizonnyal az 1964-es nagy párizsi kiállítás látán figyelt fel a jelenségre, nem csupán annak recepciójával foglalkozott, de mint a Nemzeti Galéria évkönyvében közölt tanulmánya mutatta, annak eredetileg egyoldalúan lineáris, a nyugat-európai modernizmushoz igazított interpretációját a közép-európai társadalmi-művészeti viszonyok alapján módosította, s az ideológiai-műkereskedelmi oldalról kiinduló kínálatra adott válaszok alapján újraszakaszolta annak etapjait. Így helyezhette történeti összefüggésbe Bohacseket, az „östehekségek” kívülről is kreált mozgalmát, Süli András, Benedek Péter vagy akár Vankóné Dudás Juli munkásságát.

Másféle bátorság is kellett a magyar aktivisták felfedezéséhez. A mozgalom az 1930-as évek óta kritikai-művészettörténeti zárójelbe volt téve, s a Nyolcak vagy Uitz 1958 utáni rehabilitálása legfeljebb a Tanácsköztársaság plakátjaiig terjedt. Szabó Júlia viszont doktori disszertációjában, majd az 1971-ben megjelent kisebb könyvében már a magyar művészet szerves, integráns részeként, az előzményekre adott logikus válaszként tárgyalta működésüket. Ezt az általa mindvégig határozottan képviselt nézőpontot teljesítette ki aztán az egy évtizeddel később kiadott nagymonográfia, a magyar avantgárdra vonatkozó kutatások mindmáig megkerülhetetlen kiindulópontja, mely a mozgalmat immár valós, egész Európára kiterjedő keretei között tárgyalja. E kutatás „melléktermékeiként” születtek olyan fontos publikációk, mint a futurizmus magyar recepcióját tárgyaló úttörő tanulmány, a nemzetközi avantgárd magyarországi kiállításait számba vevő írás, vagy az egyes alkotókkal és teoretikusokkal, Máttis Teutschcsal, Kassákkal, Schadl Jánossal, Máczával és a többiekkel foglalkozó publikációk. Ide tartoznak az 1980-as évek második felétől indított mozdulatművészeti kutatásai is, melyek inspiráló jellege csak mostanában, az utóbbi kiállítások és publikációk fényében vált evidenciává.

Ugyancsak friss, addig szokatlan módon nyúlt a 19. század művészetéhez. A művészettörténet-írás addigi főcsapása a korszakot s annak művészeit inkább egy nemzetnevelési, civilizatorikus folyamat részének s alanyainak tekintette, a külföldi hatások adaptálóiként, a romantikus, szabadságszerető néplélek kifejezőiként vagy Nagybánya előjátékaiként tárgyalta. Kis túlzással Szabó Júlia, majd persze a részben kezdeményezése nyomán támadt újabb kutatások adták vissza önállóságát, bizonyították be differenciáltságát, komplex mivoltát, fedezték fel rejtett értékeit.

Hosszan lehetne még sorolni a többi, általa kutatott témát, így a magyar művészettörténet számára rendkívüli kihívást jelentő egyetemes motívumkutatást, ahol az akkád szövegektől a magyar arborétumok példányaiig terjedő figyelemmel s lelkesedéssel foglalta össze a cédrus kultúrtörténeti jelentőségét.

Végül néhány szóval a kortárs művészettel foglalkozó szakemberről is meg kell emlékezni. Nem csupán saját generációját, Keserü Ilonát, Haraszyt kísérté figyelemmel, hanem Kornisról,

Gedő Ilkától, Lossonczy Ibolyától, Kemény Judittól, Vajda Júliától (figyelem: megannyi nőművészről!) Swierkiewiczen, Halász Károlyon át a Hajas Tiborig sorjázó neoavantgárd nemzedékeket, sőt munkássága utolsó szakaszában a Sensaria-csoport tagjait. E remek tanulmányok mellett különösen izgalmasak, mert személyes érdeklődéséből, személyiségéből a legtöbbet mutatók művészeti útbeszámolóit, melyekben többek között ő ismertette meg Kabakov nevével és művészetével a magyar olvasót.

Szabó Júlia egykori kollégáit, ismerőseit még egy megdöbbenő érzés foghatja el e könyv kapcsán: most lenne hetvenöt éves, s már tíz éve nincs közöttünk. Műve, munkássága azonban velünk marad.

Pataki Gábor

Kultúra női hangra

A Petőfi Irodalmi Múzeum *A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a női művelődés történetéből* című kiállításának megnyitója. Elhangzott 2014. április 2-án.

Megszoktuk, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása mindig meglepő, új, távlatokat nyit, megszólít, gondolatokat indít el. Kaffka Margit leveléből egy kérdést idézett fel bennem. A címzett Ady Endre, a kérdés pedig így szólt: „Bandika, voltál már nő?” Áttételesen ez a kérdés nagyon jól megvilágítja a többletet, amit *A zsoldártól a rózsaszín regényig* című kitűnő kiállítás nyújt.

Tudjuk, a téma örök. A gyengébbnek mondott nem az idők kezdetétől foglalkoztatja a világot a paradicsomkerttől napjainkig. Nincs annyi csillag az égen, amennyit írtak, írnak és írni fognak rólunk. Ma már azonban nemcsak örök a nő téma, hanem rendkívül fontos is. Néhány évtized óta ugyanis elsőrendű tudományos terület lett: a történettudomány új módszerei, az interdiszciplinaritás, a komplex látásmód, az antropológia, a mentalitástörténet segítségével a valóság eddig nem tapasztalt részletei nyíltak meg a kutatók előtt. A néprajz, a művészet-, az irodalom-, az egyház-, az információ-, az orvostörténet és számos más szakágazat rendre mind felfedezte a maga női történeti fejezeteit. Általában az 1990-es évektől kezdve a külföldi könyvesboltokban falakat borít be a nők története. Könyvtárakat töltenek meg az ókortól napjainkig a nők történetei, szokásai, titkai, és több tucat oldalas bibliográfiákkal jelennek meg gyönyörű albumok különböző korok asszonyairól. Ebből a változatos anyagból azonban szemfájdítóan hiányzik a magyar annak ellenére, hogy nálunk is jelentek meg fontos művek. Tanúsítja ezt a kiállítás jól felmérhető tudományos alapvetése, háttere. Mégis, beletekintve a külföldi bibliográfiákba, a hiány alig felmérhető. Mintha Magyarországon nem lettek volna nők!

Ha ez a kiállítás nem tenne többet, mint hogy felhívja a figyelmet a hiányra, akkor is jelentős küldetést töltene be. Van azonban a kiállításnak valami más, Kaffka Margit kérdésére rimelő többlete is.

A nemzetközi nő-történetről azonnal kiderült, hogy anyaga beláthatatlanul hatalmas. Kezelni úgy próbálták, hogy felszabdalták különböző kategóriákra: hol tulajdonságaik, hol foglalkozások, más esetben korszakok szerint. Az osztályozás gazdag és változatos. Így álltak össze különböző seregszemlék: híresek, szépek, szentek, hősök, műzsák, bűnösök. Vagy foglalkozások szerint kerültek külön skatulyákba a királynők, apátnők, sportladyk, lelkesznők, színésznők, író nők, kertésznők és a háziasszonyok. Köteteket írtak a reneszánsz nőről és az újkor asszonyáról. Sok érdekesség került így elő, de a lényeg, ami közös, ami megkülönböztet és ami összeköt, ami egy-egyben tartja az évszázadokat, az elveszett. A társadalom szövete súlyosan sérült.

A kiállítás ezzel szemben átível több évszázadon. A kezdet és a végpont a zsoldár és a rózsaszín regény. A történetírás nyelvére fordítva: a középkor végétől a felvilágosodásig és a kora reformkorig ívelő három évszázad különböző vonulatait világítja meg közös tengelyen. Ez a tengely a művelődés, mely a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás korában eltérő formákban, eltérő tartalmakban érvényesül. Összességében a többlet, amit Kaffka Margit kifejezett, amit magukról csak a nők közölhetnek, ahogy a műveltséget magukévá tették, átérték, telítették női volttal, átformálták, szétsugározták és szerves részévé tették a közös emberi kultúrának. Ebben az értelemben szólhatunk arról, ami röviden így fogalmazható meg: kultúra női hangra.

De milyen is ez a kultúra női hangra? Sokszólamú, mint a kultúra általában, húrjait csak a nők szólaltathatják meg, de úgy, hogy nélkülözhetetlen szólam lesz az emberiség egyetemese kultúrájának kórusában. A 19. század elején a férfias értékeket vetítették a nőkre. Széchy Máriát harcias erényekkel ruházták fel a történetírók, és páncélba öltözött várkapitánynak énekeltek meg a költők (1. kép). Így például Arany János („Fegyvert öltve, mint egy szép ifjú katonára, / Maga állt előttem a várnak asszonya. // Sisak fedte fejét, szép aranyos sisak...” – 1847); vagy Petőfi Sándor („Fegyverre! kiáltá a vezér, fegyverre! // Mert Szécsi Mária volt a vezér maga, / Vagy talán leesett a hajnal csillaga? // Pej paripa tombolt, prüszögött alatta, // Oldalán aranyos kardját csattogtatta, / Keblén acél páncél, fején acél sisak...” – 1847).

A nők értékét férfierényekkel minősítő eljárás a 19. század elején nem magyar sajátosság. Az 1990-es évek elején, a British Múzeum egyiptomi gyűjteményében felejthetetlen élményben volt részem. Iskolás gyerekeknek le kellett rajzolniuk a látvány élményét. S az egyik kislány rajzára tekintve földbe gyökerezett a lábam: a múmia ölébe gépfegyverszerű valamit rajzolt.

Ezzel szemben a kiállítás fejezeteket közöl a női kultúra történetéből, gazdag változatosságban. Egységei a vallás, a világi élet, a nők írástudása, olvasmányaik, lányiskolák, jótékonyosság, mecénatúra, gazdaság, gyógyítás, nőnevelés, hivatástudat. Ilyen fejezetcímekkel: „A bölcs asszony háza”, „A szép nemnek hasznára és mulatságára.” Találó hívószavak. Valamennyi a múlt eddig ismeretlen és kimeríthetetlen mélységeit nyitja meg, és minden, ami feltárul, újra és újra megszólít minket. A 21. századba szólnak át hozzánk a behavazott századok felett. Fordított interaktivitás, oda-vissza játék zajlik.

Lássuk, hogyan.

A női kultúra változása, mint minden kultúráé, szoros összefüggésben van a korszakok átalakulásával. A művelődés fogalmáról rengeteg meghatározás született. A múlt század 70-es éveiben a francia történetíró, Georges Duby szerint a műveltség értékrendszerek története. Minden korra jellemző, milyen értéket visz tovább, mit helyez a nem értékek temetőjébe, és milyen új értékeket teremt.

Európa a 16. század elején addigi történetének legnagyobb átalakulását éli át. A megosztottságot és új egység kezdeményeit Magyarországon széttörik az ország egysége, területén három hatalom osztozik. Az Universale Christianát a reformáció térhódításával felváltja a több keresztény vallású világ, a hitvitákkal megosztott társadalom. A ptolemaioszi világkép helyett a heliocentrikus világképet kell elfogadni – felfogni, hogy nem a Föld a középpont,

hanem a Nap. Alkalmazkodni kell a könyvnyomtatás beláthatatlan következményeihez. Elterjednek az üvegablakok és meghosszabbodik az olvasás ideje. Létrejönnek a nagy birodalmak és kialakulnak a nemzetállamok. A tűzfegyverek, a nagy létszámú hadseregek révén évtizedekre elhúzódnak a háborúk, nyomukban új járványokkal, addig ismeretlen terheket rónak a civil társadalomra, különösen a nőkre és a gyerekekre. Eközben kibontakozik az anyanyelvi kultúra, kitárulnak a nők műveltségének új térségei.

„Ebben a válságban – írta Erasmus – az államok legfőbb reménye a lányok nevelése.” Ezzel az újkor hajnalán új összefüggésbe helyezte a nőt. Pázmány Péter egy évszázad múltán lényegében ugyanezt mondja *„Miként kell a keresztény lányokat nevelni”* című prédikációjában: „Igazán írta Arisztoteles, hogy a lányok jó neveléséből áll főképen az országok becsületes állapota: nemcsak azért, hogy fele az ország lakosságának asszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagy része az asszonyoktól vagyon.” Rendkívül szigorú alapelveket szögez le, valószínűleg két új felismerése miatt. A 17. században Európa-szerte különös gondot fordítanak a lányok nevelésére, és ennek egyik alapkérdése az írás-olvasás. A középkori kolostorokban is oktattak lányoknak írást és olvasást, de ez nagyon egyedi és elszigetelt jelenség volt. Az írás-olvasás ügyében a 17. század elején bekövetkezett információrobbanás az addigiakkal szemben teljesen új helyzetet teremtett.

Az új műveltségesszmény alfája és ómegája, ahogy a kiállításon szellemes installációban, jól követhető az írás-olvasás. A nyomtatott könyvek, újságok világában járunk, a nyomdászok mint új olvasóközönségre számítanak a nőkre. A olvasás: szabadság a hirtelen végtelenre tárt világ megismerésére. Az írás az önkifejezésre ad beláthatatlan lehetőséget. Új kommunikációs teret teremt a családi kapcsolatok, gazdasági ügyek, érzelmek, élmények, tudások átadására. A szabadság új lehetősége a világ alakítására. Ebben az új helyzetben zajlik nálunk a vita, hogy megtanulhatnak-e a lányok írni és olvasni. Erősen tartja magát a nézet, hogy a lányok az olvasással gonosz dolgokat ismerhetnek meg. Pázmány és a református püspök, Geleji Katona István, Bethlen Gábor udvari papja, egyaránt az írás-olvasás mellett van. Pázmány ókori szerzőkre hivatkozik, de keményen kiköti, szerelemtörténeteket és háborús írásokat nem olvashatnak a lányok. Csakhogy ezeket az előírásokat nehéz megtartani. Mert hogyan is szülessenek gyerekek, ha nincs szerelem, az élet eleme, és a 17. század Magyarországnak lányai az állandósult háborúk körülményei között éltek.

Az új műveltségesszmény abban a korabeli alapelvben foglalható össze, hogy ahogyan a lányokat, a majdani anyákat nevelik, olyanok lesznek a jövőbeli politikusok. A nőnevelés új eszményének kialakításában rendkívül nagy hatása van az antik szerzők immár nyomtatásban is hozzáférhető műveinek, a görög és római történelemnek és mitológiának. Szép, nagy, izgalmas téma. Említeni is tilos nekem ebben a máris hosszú nyúló megnyitó előadásban.

1. kép. Illusztráció Széchy Máriáról Kovacsóczy Mihály *Nefelets almanachjában* (2, 1833, Kassa)

Könyvet lehetne és kellene is írni róla. Ezt az új női műveltségesszményt Rubens *Medici Mária neveltetése* című festményén szimbolikusan fejezte ki. Pascal azonos elvek szerint taníttatta latinra és matematikára a lányát, a fiával együtt.

A 17. századi Magyarországon és Erdélyben átalakul a nőnevelés. A század végén feltűnnek bizonyos lányiskolák. Írni-olvasni az elit lányai és a polgárlányok többnyire már tudnak. Mivel pedig a gazdatisztek szigorúan ellenőrzik, a majorosasszonyoknak tudniuk kell a szárnyas jószággal, a szaporulattal együtt, rendben elszámolniuk. A műveltségi szint, mint minden időben, most is nagyon különböző. A kereskedelmi utak mellett a mezővárosok civispolgár feleségeinek szükséges, hogy tudjanak írni, a félreeső falvakban a jobbáglányok, ha a kisiskolákban tanulnak is betűvetést, nemigen használják. Az uralkodói udvarokat is másoló főúri udvarok sokféle feladatra készítik fel a lányokat. A kastélyokban megjelenik a virginál. Zrínyi Péter családjában a három lány képessége a tehetséges édesanya, a horvát nyelv védelmében könyvet író, kereskedőházat vezető Frangepán Katalin mellett bontakozott ki. Petronella apácafőnöknő lett és különleges gazdasági érzékével tűnt ki, Ilona híre bejárta Európát (amint még lesz róla szó.) Ezúttal a legkisebb lányt, Aurora Veronikát említem meg. Együtt tanult a tudós Forstal Márk irányításával bátyjával, Zrínyi Jánossal, többek között a latint is elsajátította valamennyire. Tizenhárom éves, amikor apját a császár letartóztatja, otthonukat feldúlják durva zsoldosok, anyjától elszakítják és a klagenfurti Orsolya-apácák kolostorában helyezik el. A kolostori krónikából tudjuk, hogy a kislány szuverén személyiség. Úgy tiltakozott az önkény ellen, hogy egy évig senkihez nem szólt. Később híres apácakórus karnagya lett. Hosszú életet élt; az egyik első, akin bécsi szemészorvos hályogoperációt hajtott végre, ami nem sikerült, de a kórúst vakon is tovább vezette. Különleges személyiségként tartották számon.

Az új műveltségesszménnyel függ össze, hogy a 17. század első generációjához tartozó anya még íródeáknak mondta tollba a leveleit, a következő generációk már maguk írták. Több tízezer saját kezű női levél maradt fenn ebből az évszázadból.

A női levelek különleges gazdagságban tárják elénk a mindennapi életet. Születés, szerelem, halál, az udvar élete, reprezentáció, a gazdaság ezer feladata, vásárlások, ruhák, peregrinus diákok, alapítványok, birtokügyek, kereskedelem, hímzés. Ha a nők átvészelték a szüléseket, általában tovább éltek, mint a férfiak. Ilyenkor a kiskorú gyermekek gyámsága, a család tisztségei a feleségre hárulnak. Ha kell, ellátja a főispáni feladatokat és követet küld az országgyűlésre.

A háborúk évszázadában jellemző az egyik feleség levele hadba vonult férjének: „Úgy hírlik, hogy kegyelmeteket a törökök mind egy szálíg levágták, a káposztát azért elvetettük.”

A nőktől különleges lelkiert kívánt a kor. Jellemzők Zrínyi Péternek kivégzése előtti es-téjén a bécsújhelyi börtönből feleségének, Frangepán Katalinnak írt sorai: „En Gyönyörűségem! Midőn ezt elolvasod, magadat a sírástól megtartóztasd. Holnap tíz óra felé nékem és az bátyádnak fejünk vétetődik. Istennek legyen hála, az halálra bátor is vagyok, kész is.”

És különleges szorgalommal mindenhez kellett érteniük. Károlyi Sándor hadjáratot vezet a Dunántúlon 1704-ben, s a következőt írja feleségének Szatmár vármegyébe: „A lovakat ne fe-ledd el hágatni Édesem.” Vagyis az aggódó feleség ne siránkozzon, hanem tegye a dolgát. Sze-rencsés helyzetben vagyunk, mert a feleség, Barkóczy Krisztina összegyűjtött levelei olvasha-tók. Akárhon üjtjük fel férjének írt sorait, csak egyetlen levélben is annyi mindenről van szó, hogy az maga a perzsa vásár: ökrök, tulkok, lovak, selymek, angol posztók, paszomántok, szénahor-dók, arany skófium stb. Gyermeknevelés, udvartartás, kereskedelem, birtokügyek, a gazdaság ezer gondja, ami a század nagyasszonyaira hárult. Aligha lehet eldönteni, hogy mit dicsérjünk: a sokoldalúságot, a fáradhatatlan tevékenységet, vagy teherbíró képességüket. Bornemisza Anna fejedelemasszony számadáskönyvét lapozva elismerés illeti a pénzügyi fegyelmet. Tudjuk,

hogy kerti dolgokban különlegesen kreatív volt, és szigorúan megkövetelte a pontos munkát. Mások vászonszövő műhelyeket is irányítottak. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony körül hímzőlányok dolgoztak. Nagyot ugorva az időben, a 18. század végéről élénk penderül Erdélyből Csáky Rozália grófnő: papírmalmot és fűrész malmot létesít, majd a 19. század elején cukorfőző üstöket hozat Angliából, és megnyeri Jósika Miklóst, hogy beindítsák a cukormanufaktúrát.

A női könyvtárakról töredékesek az ismeretek. Tudjuk, Széchy Mária tisztartója históriákat vásárolt. Zrínyi Ilona magával vitte Törökországba, a Virágok mezejére a kor legjelentősebb kertészeti szakmunkáját, Lippay János *Posoni kert* (1664) című művét. A Rákóczi-szervezkedés felszámolása alkalmából gróf Bercsényi Miklós ungvári várát lefoglaló császári tisztek a feleség, gróf Csáky Krisztina hálósobájában akadtak egy kis könyvtárra, ahol többek között Gyöngyösy István műve, a *Marssal társolkodó Murány Venus* mosolygott rájuk.

A levelekből árad az életkedv, a humor. Széchy Mária egyik ebédre meghívó levele így szólt: „Utálom a jóízű és szép falatokat, sok külömb-külömb féle galócát, pisztrángot, halat és ahhoz járandó császár fogoly szép húsos madarak ételét Kegyelmed nélkül költeni... Meglátja kegyelmed, mind peccsenyét, mind igen szép kövér... főtt szalonnás káposztát... jó édes to-kaji ürmös borral, amit a szegény ház körül találok, tartom kegyelmedet”

Leggyakrabban a levelezés mégis a gyerekek körül forog. Fogamzás, kihordás, szülés. A síró csecsemők, a fogzás, ha beszélni kezd, a dajkarímek, s jönnek a gyermekbetegségek. Jellemző Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány özvegyének levele fiához. Megtudta, hogy menyé ismét elvetélt, és a házaspár Bécsbe készül az orvosokhoz. „Fiam én azt tanácslám, hogy semmi úttal föl ne vinnéd az Doktorokhoz, mert az számtalan sok motskolodasokkal es orvoságh beadásokkal annira el vesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy osztán soha nem leszen gyermeke, mint szintén Bakatsnéval az mint cselekedtenek annak sem leszen soha gyermeke úgy elvesztegették belőle az Mátrát” (a méhet). Azt írja, hogy menjenek el a trencsényi fürdőbe, utána az erősebb varasdi fürdőbe. „Annak utána, Ha Isten Ő Szent Fölsége terhes állapottal látogatná, Isten után mi magunk tudnánk orvosságimmal segíteni... Az szegény Anyámtúl is azt hallottam hogy a doctorok nem értenek annyira az Asszonyi álatok között való nyavalyákhoz, mint az Asszony emberek.” Elmondja, hogy a Draskovics és a Thököly családot hasonló baj – meddőség (a magzatok elvetélése) – sújtotta, de ő annyira segített rajtuk, hogy utána „elég magzatokkal látogatta meg az Isten”. A kor egyik legműveltebb asszonya, Lobkovitz Poppel Éva meddőséget gyógyít. Ezzel benne is vagyunk a kiállítás egyik fontos témájának – a kora újkori laikus gyógyítók, a nők orvosló tevékenysége – világában.

Az első gyógyító, akiről írásos híradás maradt, a kolozsvári Botzi Klára azt vallotta: a mezők virágai és füvei megszólították, beszélgettek vele, ajánlották magukat. A gyógyítók között egyaránt van jobbágy és nemesasszony, polgárlány, fejedelemasszony és nádorné. Nevük gyógyító, füvesasszony, tudományos asszony, gyakran orvosasszony. Voltak, akik fűgyűjtőket foglalkoztattak, mint például Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony. Széchy Mária a kor nagynevű orvosával, Weber János fizikussal konzultált. Árva Bethlen Kata különösen a szembajokhoz értett, és kapcsolatban állt a híres erdélyi optikussal, Köleséri Sámuellel. Sokat merítettek a 16. században Magyarországon is megjelent *Herbarium*ból. Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* című, a házi gyógyítóknak írt munkája a 18. század folyamán tizenegy kiadást ért meg. A mindennapi bajokat ellátó nők nagyrészt az évszázadok során generációkról generációkra hagyományozott, felhalmozott tudás gyakorlatával gyógyítottak. Tudásuk értékére jellemző, hogy Széchy Mária halála után receptfüzeteit, gyógyszereit Kollonich Lipót, az udvari kamaraelnöke lefoglaltatta.

A kiállításon látható Zay Anna orvosságos könyve. II. Rákóczi Ferenc udvari főkapitányának, Vay Ádámnak a felesége lengyelországi bujdosásuk idején fordított le egy cseh doktor *Herba-*

riumából főleg a gyermekbetegségekre vonatkozó válogatást. Előljáró beszéde a női önmeghatározás szempontjából is érdekes: „Nemzetünknel szokatlanabb dolog alig taláztatik ennél, hogy Asszony ember valamit írjon.”

A Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje idején újdonság, hogy Petróczy Kata Szidónia lefordítja és a „maga költségén” kiadja Johann Arndtnak az új vallásosságot meghatározó művét. A nők tudományos érdeklődését méltányolja Pulay János, aki mint titkár szolgált gróf Pálffy János császári generális mellett, és a szatmári béketárgyalásokról összeállított munkájának magyar kiadását a következőkkel ajánlotta a generális feleségének, Czobor Teréziának: „Olvastam én kegyelmes asszonyom sok felséges, fejedelmi, hercegi, grófi és úri asszonyokat

a régi históriákban is, akik külömb-külobbféle tudományos bölcsségekkel, majd férfiakat is felülhaladó okosságokkal, és éles elméjekkel egyebeket megelőzván országokat is vezénylettenek, másokat oktattak, abban a régi, úgyszólván még palléroztalan időben.” Majd antik példák után megállapítja, hogy a mostani időben (1722) a világ „nagyobb regulába vette magát, s majd eleink által sokat próbált Pindus hegyének tetejére is feljutottak az elmék.” Dicséri a grófnét, aki ha éles elméjével nem haladta is meg a régieket, de „használva tette magát hozzájuk”.

Hol a helye ennek a kora újkori női műveltségnek a történelem hosszú távú folyamatában – beleértve a férfi világot is?

A 16–17. század fordulóján a főúri nőket ábrázoló festményeken érdekes változás figyelhető meg. Addig a nők lelkületét a kezükben tartott zsol-tároskönyv, imakönyv vagy virág, reneszánsz rózsá fejte ki szimbolikusan. A század végén és később is a nők egész alakos festményein gyakran órákat láthatunk (2. kép). Például Batthyány Boldizsár felesége, Zrínyi Dorottya mellett öreg asztali óra áll. Esterházy Pál felesége, Thököly Éva, illetve Esterházy Ferencné Thököly Kata nyakba akasztható órával festették le magukat. Esterházy Magdolna festményein fekvő asztali óra, Nádasdy Pálné Révai Judit mellett reneszánsz tornyos óra, Wesselényi Borbála mellett fedeles óra látható. Nyilván már korábban is előfordult, hogy a nőknek órájuk volt. Például 1519-ben egy női végrendeletben órájáról is hagyatkozik az eltávozó. Nem is csak magyar sajátosság órával jellemezni a megfestett személyt. Anna bajor hercegnőt órával festette le a mester, és Velázquez híres festményén Mária Anna császárné mellett is álló asztali óra látható. A 17. századi nagyasszonyok már órákkal élnek, Széchy Mária kis kék zománcos óráját nézi, nehogy elkéssen a randevúról; Zrínyi Ilona több órával is élt, a munkácsi vár audienciás szobájában is ketyegett egy falióra, és Törökországba is magával vitt egy „öreg órát”. Az óra a festményen talán divat, tisztázása művészettörténeti téma. Minket viszont csupán a történeti mentalitás szempontjából érdekel.

2. kép. Ismeretlen festő: Gróf Schrattenbach Róza Rebeka, gróf Nádasdy (IV.) Ferencné, olaj, vászon, 1715, Magyar Nemzeti Múzeum

A reneszánsz korban megváltozott az időtudat. A férfiak írásaiból sokat tudunk arról is, hogy a kis napórákat lassan felváltották a mechanikus zsebórák. A mechanikus világban az órának nagy jelentősége van az univerzum és a társadalom leképezésében. Az óraszerkezet segít megérteni, hogyan működik a világmindenség. Fontenelle szerint a világmindenség egy nagy óra, és benne mindent az alkotórészek elhelyezkedésétől függő szabályos mozgások irányítanak. A márkinő, akinek Fontenelle ezt elmagyarázta, úgy vélte, könnyű megérteni, hogy a természet rendje ilyen egyszerű dolgokon alapul. A kiállításon is látható V. Károly császár tanácsosa, Guevara államelméleti művének Draskovics János horvát bán felesége, Istvánffy Éva számára készült fordítása. Ez az asszonyok viselkedésével is foglalkozó mű címében viseli a politika és a társadalom működését is órához hasonlító felfogást: *Horologium principum*, vagyis *Fejedelmek órája*. Csakhogy a természet rendje a mindennapok életében csupa feladat, talány, helytállás. Az idő drága lett, a megkésetttség bűn, a jelen arra való, hogy megtervezzék, biztosítsák a jövőt.

Az uralkodók, államférfiak értékét azon mérik, hogy mennyit gondoltak a jövőre.

Hogyan jelenik meg ez az időtudat a női műveltségben? Szólnom kellene arról, hogy a női műveltség motiváltsága milyen sajátos, például mennyivel alkalmasabb interetnikus kapcsolatokra, mint a harcos férfivilág. Sokat idézhetnék Zrínyi Ilona változatos leveleiből. Ezúttal fiának írt búcsúlevele egyetlen mondatát emelem ki: „szívesen társalogj az idegenekkel, aki másokat megbecsül, azt magát is megbecsülik” (Aligha véletlen, hogy Zrínyi Ilonát a törökök szinte jobban tisztelik, mint ahogy hazánkban tesszük. Halála napján minden évben ünnepi megemlékezést rendeznek a Virágok mezején.)

Lehet, hogy az óra a festményeken a sokféle elfoglaltsággal küzdő nők időtudatát fejezi ki szimbolikusan, bár erre csak közvetett bizonyítékaim vannak. Érdemes elgondolkozni két szövegen. Az egyiket Zrínyi Ilona írta Munkács várából a lengyelországi francia követnek, Bethune márkinak: „Nekünk semmi sem drágább, mint az idő, és semmi sem veszedelmesebb, mint ha csak hiábavalóan telik az idő.” A másik szöveg egy 20. századi falusi asszony, Szabó Istvánné fohásza: „Seregek Istene, adjad, hogy rövid életem minden napja nekem nevezetes és drága legyen. Adj kedvet, bátorságot és erőt, hogy mindennap valami hasznosat és jót cselekedjek, hogy ne vesszen el örökségemből egy nap sem.”

Az idő drága és értékes örökség. Hol helyezkednek el, hova illeszkednek ezek a megálapítások?

A távolságok nagyok. Egyfelől Marcus Aurelius mintha Szabó Istvánnét plagizálta volna: „Minden órában szigorúan tedd fel magadban, hogy mindenkori ügyeidben római és férfi módjára, pontosságra törekvően jársz el.”

A másik véglet a reformkor. Széchenyi István ugyanazt mondja, mint Zrínyi Ilona, csak tömören: „Magyarország pillanatai drágák.”

Előadásom végére érve köszönöm a drága időt. Mindezt rövidebben is elmondhattam volna, ha nem teszek mást, mint Mikes Kelemen halhatatlan alkotását, az „Édes néném”-et idézem – ahogy a *Törökországi levelek* négy évszázados távolságából áttekint.

Ő a kora újkori művelt erdélyi nő. Remek társalgó, szép leveleket ír, hírekkel szolgál, remek a főztje, felejtethetetlen a káposztája, minden érdekli, a lánynevelés, a fiúnevelés, a selyemhernyó-tenyésztés, a török hírek, a vendéglátás, a háború, a békekötések, a szüret és a rózsaszín regény. Művelt hölgy, kicsattanó kedély, vele lehet igazán nagyokat nevetni.

S hogyan jött létre ez az irodalmi sűrítmény? Tessék megnézni a kiállítást, melyet e gondolatok jegyében megnyitok.

R. Várkonyi Ágnes

Tóth Melinda

1939–2012

Örömet tanyázott a víg cimborákkal.
Nem hagyott sok marhát, földet és kincseket,
Nem az örökségen civódó gyermeket:
De, kivel nem ér föl egész világ ökre,
Dicső híre-neve fennmaradt örökre.
Arany János: Toldi, XII. 20.

A MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének egyik meghatározó tagja volt, névrokonával, Tóth Sándorral együtt a magyar középkor (különösen a romanika) kutatásának megújulásában kitűnt, vezető személyiség. A – még régi, önálló – intézetben utoljára alighanem 2009-ben jelent meg, amikor hetvenedik születésnapján köszöntöttük. Ekkor már tíz éve nyugdíjban volt, és tapasztalnunk kellett, hogy nemcsak visszavonultsága szigeteli el a közösségtől, amelyben sok új arcot is láthatott, hanem elhatalmasodó betegsége is, amely fokozatosan egyre teljesebb lelki magányra ítélte. Ekkoriban már csupán vállalt feladatainak befejezése foglalkoztatta, s ebben legszűkebb kollegiális kapcsolataihoz ragaszkodott. Csak jólneveltsége, udvariassága, a *keep smiling* megtartása idézte régen ismert, kedves személyiségét. Majd eltűnt többségünk látóköréből. Legközelebb 2013 januárjának végén, a zugligeti Szent Család-templomban, egykori otthonának katolikus (öt evangélikusnak kereszt-

telték) plébániatemplomában láttuk viszont egymást túlélőkként, hamvai körül. Csak az utóbbi időben, könyvtárának a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karára való ajándékozása alkalmából került sor a róla szóló megemlékezésre, 2014. június 13–14-én. Az MTA BTK Művészettörténeti Intézetét ez nem menti fel az emlékezés és a számvetés kötelezettsége alól.

Tóth Melinda különös, sokfelé kígyózó pályát futott be. Finom, nagy kultúrájú budai polgári környezetbe született, anyai ágon abba az eperjesi eredetű Elischer családba, amelynek tekintélyes tagja, Elischer Boldizsár a magyar Goethe-kultusz apostolaként a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta egyedülálló Goethe-gyűjteményét.¹ Melinda ennek a *Bildungsbürgertum*nak kultúráját, ízlését és (többek között nyelvi) perspektíváját kapta útravalóul, kiegészítve a Szilágyi Erzsébet Leánygimnáziumban zajlott neveltetéssel. Egyetemi tanulmányait az ELTE művészettörténet-angol szakán 1957–1962 között végezte. Fiatalkorában sokfelé szerzett tapasztalatokat, mielőtt a keresett művészettörténeti kutatói állásba érkezett volna: kezd-

¹ A gyűjteményről és jelentőségéről: SZÉPHELYI F. György. In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*. Kiállítási katalógus. Szerk. SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1992. 184–186 és 104–108. katalógustételek: 186–193.

te a Corvina Kiadóban (1962–1964), majd folytatta könyvtárosi munkakörben, az Országos Műemléki Felügyelőségen (1964–1965), aztán a Városépítő Tervező Vállalatnál (VÁTI, 1965–1967), majd a Szépművészeti Múzeumban, ismét könyvtárosként (1967–1972). Eközben szorgalmasan dolgozott szakdolgozata témájának fokozatosan az Árpád-kor egészére kiterjedő továbbfejlesztésén, s hamarosan, 1972-ben megvédhette doktori disszertációját is.² 1972-ben, amikor az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjában talált állást, elég sok előfeltétele megvolt annak, hogy – ahogyan akkoriban a paradigmaváltás büszke tudatával maga is emlegette: Rómer Flóris alapvető falfestészeti könyve centenáriumának évében – 1974-ben megjelenhessen az *Árpád-kori falfestészet* füzetnek álcázott szintézise. A „nagyak” ígérkező, magyarországi művészettörténeti szintézis első kötetéhez rendelt, Kovács Éva vezette kis intézeti teamnek kívánni sem lehetett jobb kiegészítést, különösen azért, mert a műemlékvédelmi munka iránt – más középkorkutatókhoz hasonlóan, s nemcsak kalandvágyból – vonzódó Tóth Melindának voltak ilyen irányú munkatapasztalatai is. Az akkoriban az épületrégészet szigorúan tudományos követelményeit megfogalmazó Tóth Sándor és a „falkutatás” metodikáját kikísérletező, kidolgozó, majd tanító Dávid Ferenc elveit a falfestészet kritikai szintézisén dolgozó szerző magától értetődően (éppoly természetesen, ahogyan a táblaképfestészet kutatója is figyelembe vette a képhordozót) alkalmazta. Tóth Melinda ugyanakkor jártasságot szerzett az épületkutatásban is (Sárvár várának feltárási munkái során).

A Művészettörténeti Kutató Csoportban szokássá vált munkamegosztási rend szerint szerkesztői (ez a tervezett I. kötet építészeti, faragvány- és teljes illusztrációanyagának gyűjtését és rendszerezését jelentette), szerzői (különös tekintettel a 12. századi emlékek helyén tátongó – ahogyan akkoriban szokás volt mondani – fehér foltra, de már akkor az ehelyett használt „pécsi műhely” korszakfogalom revíziójára) és forráskiadványokkal kapcsolatos munkák hárultak rá. A legutóbbiakat a *Documenta artis Paulinorum* füzet sorozat jelentette, a szeretetre méltó öreg pálos, Gyéressy Béla gyűjtése alapján, amelyben oklevélközlések vegyültek narratív források (mindenekelőtt Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum* című, több kéziratban is megőrzött rendtörténete) kivonataival, lényegében egy ábécérendbe szerkesztett topográfiai adattár szerkezetében. A forrásközlésnek ez a módja, amely kevésbé kedvezett a szövegkritikai szempontoknak, már akkoriban is vitatott, de elhatározott megoldás volt, amin a szigorúbb filológus, Hervay Ferenc közreműködése sem sokat változtathatott. Tóth Melindára hárult a szövegközlés minden felelőssége, munkája nem nevezhető könnyű időöltésnek. Mindenesetre, ez volt a Kutató Csoport egyetlen befejezett forrásközlési vállalkozása.³ A legelső folyamatos és lezárhatatlan feladatot jelentett, és elvégzéséhez nagyban hozzájárult az 1978-ra kitűzött *Árpád-kori kőfaragványok* című, a székesfehérvári múzeummal közösen szervezett kiállítás. Ez mindenekelőtt alkalmat adott a romanika emlékeivel való foglalkozás új szemléletének valamelyes kipróbálására. Kezdetben csak magukkal a faragványokkal (túlnyomórészt töredékekkel) számoltunk, csak munka közben kerültek látóköreinkbe falképek (másolatok), illetve a Kutató Csoport pecsétmásolat-gyűjteményéből válogatott darabok is (mind katalóguson kívül). A hangsúly sok emlékek pusztán a fellelésén, az újabb leleteknek lehetőség szerinti megszerzésén volt, s mindezeknek együtt szemlélésén kívül lehető legteljesebb fényképezésén (kevésbé felmérésén, a pusztá geológiai meghatározás igénye – nem szólva az anyagvizs-

² Részletesebb pályakép Biczó Piroska nekrológiájában: *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 1. 38–40, Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (BARDOLY István): uo., 41–42.

³ *Documenta artis Paulinorum*. 1. *A magyar rendtartomány monostorai A–M*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1975; 2. *A magyar rendtartomány kolostorai N–SZ*, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1976; 3. *A magyar rendtartomány kolostorai A–M*, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1978; ugyanitt: II. Dráván-túli és ausztriai pálos monostorok az Inventáriumban, III. A külföldi pálos kolostorok jegyzéke és IV. Néhány általános rendi dokumentum a pálos rend művészeti tevékenységére vonatkozóan.

gálatról – a kiállítás és az ötletszerű meghatározásokat tartalmazó katalógus láttán merült fel). A szempontok sorában hallgatólagosan szerepelt, és Tóth Melinda részvételének egyik indikátát jelentette az ő akkor már folyó pécsi kutatásainak támogatása is.

Az *Árpád-kori falfestészet* 1974-es kiadása egy időre lezárta ennek a témakörnek intenzív művelését, hiszen újabb emlékek előkerülését sem lehetett előre látni vagy éppen tervezni. A magyar művészettörténeti hagyományban kulcsszerephez jutott pécsi faragványegyüttessel való monografikus foglalkozás a 11–13. századi kézikönyvkötetnek egyik magától értetődő súlypontját alkotta. A pécsi dóm kőtára ez időre a karbantartás hiányában olyan rossz állapotba került, hogy szükségessé vált a nagyrészt fapalcokon tárolt-bemutatott faragványok helyükről való elmozdítása, sőt a téglafalazatba foglaltak kibontása is. Mindez – minden egyéb szemponttól függetlenül – elfedett oldalaik megfigyelésére is módot adott, eleget téve ezzel a katalógizálás és az elemi épületarcheológiai-muzeológiai vizsgálat követelményeinek. E ponton Tóth Melinda számára egy nehezen megoldható, ellentmondásos helyzet adódott. Nyilvánvaló volt, hogy a helyes, logikus sorrendet előbb egy tudományos katalógus elkészítése, annak alapján a dóm építéstörténetének és benne a faragott dekorációnak monográfiája, majd a művészettörténeti szintézis számára igényelt összefoglalás jelentette volna. Ez utóbbit sürgette a Kutató Csoport előtt álló publikációs kényszer, míg a legelső katalógizálási feladat megvalósítása ezer akadályba ütközött: a kőtár tulajdonviszonyainak tisztázatlanságával összefüggő finanszírozási problémák, a teljes kőanyag kitelepítése egy használaton kívüli külvárosi moziba, majd onnan visszaszállítása, az új dómlapidárium építése körüli – építőművészeti kérdéseket sem mellőző – huzavona, egyszóval: néhány (maig mintegy négy) évtized teljes magyar valósága.

Az 1978-as székesfehérvári kiállítás a maga módján vakmerő kezdeményezésnek bizonyult: ezt örökölte meg vastagsága miatt széteső, a KGST-ben élenjáró, NDK gyártmányú, gömbfejes Robotron írógéppel előállított katalógusa – az akadémiai házi sokszorosító üzem akkori csúcsteljesítménye.⁴ A szerkesztők eközben az ez idő tájt elterjedő, súlyos és gazdagon illusztrált, tanulmányokat és tudományos katalógust nyújtó kiállítási kézikönyv-katalógusok példáját igyekeztek meghonosítani. Tóth Melinda a legjobban informált magyar művészettörténészek közé tartozott. Részt vett a poitiers-i Centre des Hautes Études de Civilisation médiévale kurzusán, kapcsolatot tartott az olasz középkorkutatás legfontosabb, utóbb a római egyetemen működő és Angiola Maria Romanini vezetésével az *Enciclopedia dell'arte medievale*t kiadó körével, a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte és más fontos középkori művészettudományi központok szakembereivel, utóbb a New York-i Metropolitan Museum of Artban is módja nyílt vendégkutatói látogatásra.⁵ Nem volt ismeretlen számára az általa elkezdett vállalkozás végrehajtásának nemzetközi standardja, ami mindenekelőtt a természettudományos vizsgálatok, a konzervátori és restaurátori beavatkozások alapkövetelményeiben állt. Megtalálta mindehhez a megfelelő színvonalú, elkötelezett és együttműködő magyar partnereket, és e munkákra, amelyeket a Los Angeles-i Getty Alapítvány szerződésben is megkövetelt, költötte szinte a teljes támogatást – azt a részt is, amely személyes munkájának támasza lett volna. 1992 októberének első napjaiban került sor az eredményeket (mindenekelőtt a pécsi faragványok visszanyert polichrómiáját) tárgyaló tudományos konferenciára. A tudományos dokumentáció végül elkészült, a dómmúzeum majdnem, a katalógus (és vele a várt monográfia) nem. Tóth Melinda életének középpontjában ez a – nagyrészt magányosan véghezvitt – vállalkozás állt. Kérdezhetnénk: miért kötötte hozzá a sorsát? Ez a kérdés nem üthető el vala-

⁴ *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Szerk. TÓTH Melinda–MAROSI Ernő. Budapest–Székesfehérvár, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–István Király Múzeum, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei. D sorozat, 121.)

⁵ Mindezekről és hatásokról lásd még Biczó 2013. i. m. 40.

milyen felszínes utalással a művészet kultuszára, ami nélkül persze a legtöbb művészettörténeti munka nehezen lenne magyarázható, és a pusztá kötelességtudattal sem indokolható.

Tóth Melinda a Kutató Csoporthoz érkezve – mintegy a kegyetlen *publish or perish* szelvényében – hamar felvette a rendszeresen publikáló tudományos kutató életformáját, kéziratok láncprodukciónak, amelyet csak a megérkező korrektúrákkal való foglalkozás szakít meg olykor. Erről tanúskodnak bibliográfiájának ritmikusan sorakozó tételei mintegy az 1980-as évek közepé tájáig. Utána ritkábbak lesznek a sajtó alá bocsátott tudományos közlemények. Legfeljebb arra lehetne utalni, hogy a ritkulás jelei korábban is mutatkoznak, a leadási határidőknek kevesebb a jelentőségük, a műgond, a lehetőségekhez képest végleges kijelentések igénye viszont mind erősebb. Mindez alighanem összefügg a monumentálisra méretezett intézeti feladatok, az Árpád-kor új szintézisének egyre távolodó realitásával. Az 1978-ban még úgy-ahogy megfogható áttekintés lassan tűnni látszott, s a nemzetközi tapasztalat is a monografikus alaposság, nem a szintézis kényszerű általánosításai felé mutatott. Az 1982/83-as egyetemi tanévben a középkori művészet két vezető tekintélye, Tóth Sándor és Tóth Melinda már beláthatatlan késésben volt kéziratával. Ekkor – egy akkor lehetséges megoldást kihasználva – a Kutató Csoport és az ELTE Művészettörténeti Tanszéke megegyezett abban, hogy a két kutató cseréjével Tóth Melindának az egyetemi oktatásban való részvételt, Tóth Sándornak pedig kutatói státust biztosítanak. Tóth Melinda ekkor tartott középkori kurzusokat és gyakorlatokat az egyetemi művészettörténet tanszéken – ezek legendássá váltak az érintett hallgatók körében. Ha nem előbb, ettől kezdve végleg kialakult tapintatos-baráti működése, az az önzetlen, konzultatív és együtt gondolkodó tevékenysége, amelynek hasznát fiatal művészettörténészek és régészek is látták. Ez a tevékenység személyes előnnyel is járt: rendelkezésére állt a konzultációk során megszerzett, naprakész anyagismeret élménye. Tóth Melindával a magyar romanika egyik legbensőbb, a lehető teljességet megközelítő ismerője távozott. Ezt a teljességet közzélni már nem tudhatta, az igényt és a módszert azonban bizonyára átörököltette tanítványaira.

Munkásságának különleges sajátossága a szigorú koncentráció a romanika művészetének kérdéseire. Majdnem minden tanulmánya ezekkel a kérdésekkel foglalkozik. Járt Poitiersben; az ottani Centre egykori vezetőjéről, René Crozet-ről szól az az anekdota, hogy kirándulásokon lebeszélte hallgatóit a helybeli gótikus katedrálisok látogatásáról, mivel azok „túl későiek”. Melinda munkái az általa feldolgozott témákban – függetlenül befejezettségük állapotától – megkerülhetetlenek.

Az Árpád-kori falfestészet

Tóth Melinda lezárt témakörének látszik az Árpád-kori falfestészet. A Művészettörténeti Füzetek sorozatának kezdetén, 1974-ben kiadott monográfiája tulajdonképpen monografikus tanulmányok füzére, amelyet a 11–13. századi (a magyarországi művészettörténeti szintézis tervezett első kötetéhez igazodó) kronológia javaslata fűz össze, de valójában az egyetlen követhető vizsgálati módszert alkalmazza: a főszöveg a hozzá tartozó, minden esetben az adott emlékről rendelkezésre álló információk (dokumentáció, állapot, ikonográfia, építéstörténeti megfontolások stb.) szokatlanul részletes jegyzetekbe foglalt közlésével együtt kis (vagy nagyobb) monográfiákat alkot. Ilyenek a mű előzményei is: a Tóth Melinda szakdolgozatában (1962), majd doktori disszertációjában (1972) tárgyalt hidegségi falképek, a vele párhuzamosan (1971, 1969/1972) publikált feldebrői kutatások,⁶ az egyidejűleg megjelent tanulmányban

⁶ Le pitture murali romaniche nella cripta della chiesa di Feldebrő. *Acta Historiae Artium*, 17. 1971. 141–170; The Romanesque Mural Painting of the Feldebrő Church. In: *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du*

tárgyalt gimeskosztolányi falképek.⁷ Hogy mennyire nyitottak és hipotetikusak, mutatják a vizs-
zatérések egy-egy emlékhöz, s mindenekelőtt, húsz évvel a monográfia megjelenése után,
Radocsay Dénes falfestészet-könyvének negyvenedik évfordulójára írott revíziója, amely sok
tekintetben az egész 1974-es mű szerkezetét érinti. Itt olvasható: „A megjelenés pillanatától
minden tudományos mű eróziója megindul. Az Árpád-kori falfestészetéről írott összefoglalást is
kikezdte az idő. Nem annyira a téma történeti foglalatja miatt – hiszen ez a választás avval kap-
csolatos, hogy nincs megfelelő stílustörténeti keret a csaknem három évszázadon át eleven,
s a gótika korában is hosszán továbbélő román stílusjelenségek összefoglaló jellemzésére.
A tárgyalás kerete helyett inkább a művek vizsgálati módját kívánatos újra átgondolni húsz
év után, mai tudásunk birtokában, mindenkori, és csak alig korrigálható tudatlanságunk isme-
retében.”⁸

A falképekkel való foglalkozás módszertani bázisa világosan kitűnik. Adottság az, hogy
földrajzilag nagyrészt sporadikusan, a megőrzést tekintve túlnyomórészt töredékesen (nem-
egyszer valójában csak nyomokban) fennmaradt emlékanyagról van szó, amellyel kapcsolat-
ban sem közvetlen, sem külső adatok nem állnak rendelkezésre. Ilyen esetekben egyedül az
emlékekből magukból megalkotható stílustörténeti kronológia áll rendelkezésünkre, s az en-
nek rendszerében való tájékozódás többé-kevésbé a műértő erudícióján alapulhat. Ezért van
szükség a – nem kevésbé problematikus, hiszen a kutatás historiográfiája által meghatározott –
klasszifikációs rendező fogalmak („stílusok”) kritikájára. Magától értetődik, hogy a stílustörté-
net *par excellence* egyetemes szempontú megközelítést jelent, amelyben a helyi, regionális
(vagy „nemzeti”) sajátosságok szerepével számolni kell, de csak a rendelkezésre álló anyag is-
mertségének mértékében lehet. A kutató rendelkezésre álló legfontosabb eszköz eközben
a datálással kifejezett kronológiai helyzetmeghatározás, egy feltételezett sorozatba való beillesz-
tés. Az adott három évszázadon belül ennek sokféle lehetősége van. A segédeszközök korláto-
zottak: adódnak az ikonográfiából (Tóth Melindánál az összehasonlító ikonográfiai szemponto-
kon kívül például a Margit-legenda, illetve a Szent László-legendák datáló értékének kritikai
megítélése játszott fontos szerepet), illetve a festményeket hordozó épület építészettörténe-
ti, illetve épület-archeológiai tényezők alapján feltételezhető kronológiai helyzetéből. Ezért ját-
szottak a munkában fontos szerepet a lehetséges stílustörténeti koncepciókkal kapcsolatos
bírálati szempontok, s – nem utolsósorban – a romanika falfestészetének irodalmában rendre
(és hagyományosan) feltűnő bizantinizmusoknak (provinciális bizánci tendenciáknak, az italo-
bizantinizmus jelenségkörének) értelmezése. A munka előtanulmányai között fontos szerepet
játsszik két recenzió: Otto Demus (a Nyugat két, a bizánci művészi kultúrára nyitott kapujának,
Velencének és Szicíliának bensőséges ismeretére alapozott román kori festészet-képe, amely
ellentétben áll például a római hagyományt előtérbe helyező Wilhelm Paeseler koncepció-
jával) szintéziséről,⁹ illetve Ch. R. Dodwell román kori festésztörténetéről.¹⁰

Akkoriban úgy véltük: ha valamelyik magyar emlékhöz ott lenne a helye egy Demusé-
hoz hasonló, egész Európát átfogó festésztörténeti összefoglalásban, biztosan Feldebrő len-
ne az. Nyilvánvaló, hogy Demus számára ez az emlék egymagában, alig megközelíthető és

XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Ed. György Rózsá. Budapest, Akadémiai, 1972, I, 459–465. – Az építéstörténeti
kérdésekről – szélesebb, a pécsi székesegyház Szent Kereszt-oltárát is tartalmazó összefüggésben: Die Umbauung des
Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Hrsg. F. MÖBIUS–E. SCHUBERT.
Weimar, Böhlau, 1987. 81–108: 103–104.

⁷ A kosztolányi templom falképei. Ikonográfiai és datálási kérdések. *Ars Hungarica*, 2. 1974. 59–76.

⁸ Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 137–153: 137.

⁹ Otto Demus, *Romanische Wandmalerei*, München 1968 [recenzió]. *Acta Historiae Artium*, 18. 1972. 147–149.

¹⁰ Charles Reginald Dodwell, *Painting in Europe 800 to 1200*, Harmondsworth 1971 [recenzió]. *Művészet*, 15. 1974. 3. 46–47.

erősen hipotetikus történelmi háttérével, túlságosan kockázatos mutatóványt jelenthetett volna. Az is nyilvánvalóvá vált: a stílustörténeti kontextus rekonstrukciója a magyar kutatás feladata. Tóth Melinda a kapcsolatokat nem a 11–12. század bizánci művészetével kereste, hanem ahhoz a kutatási irányzathoz csatlakozott, amely a lombardiai (Milánó festészetének letéteményesei: a 11. század eleji Galliano és az 1080-as évekbeli Civate, S. Pietro in Monte) és piemonti forrásvidéket (s ezeknek nagy távolságokra, így Katalóniáig terjedő hatásait) tartotta meghatározónak. A közvetítést azonban Dél-Németország, különösen a bajor Salzburg és Regensburg szerzetesi reformművészetében tételezte fel – és ennek megfelelően a feldebrői ciklus keletkezésének idejét is a 12. század második felére („a 12. század közepét követő két-három évtized”¹¹) tette. Ezen a véleményén, amelynek feltétele az is, hogy a feldebrői altemplom falképei az épület átépítésével függnek össze, a revízió során sem változtatott. Egy másik esetben is megerősítést nyertek eredeti sejtései: ez a veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna falképciklusa, ahol – nem függetlenül Demusnak attól a téziséától, hogy a Velencében fontos szerepet játszó bizánci festészet hatások döntő impulzust jelentettek a német tartományok késő romanikájának (a *Zackenstil*nek) festészete számára – Velencére visszavezethető stílusjelenségekkel számolt.¹² Ezt az értékelést láthatta megerősítve 1995-ben, az időközben ásatási leletként előkerült, a barokk kori és későbbi restaurálás nyomaitól mentes falképtörödékek alapján.¹³ Az az elve, amelynek megfelelően az egyes műveket önmagukban kell elemezni és értékelni, különös tekintettel az úgynevezett „italobizánci” (13. és 14. századi) jelenségek jelenkori, elterjedt, summázó megítélésére, nagy figyelmet érdemel, azzal a körültekintő módszerrel, ahogyan – az újabb leletek ismeretében is – az 1300 előtti és utáni újabb tendenciák megkülönböztetésére törekedett.¹⁴

Mindenesetre korai munkájának revíziójából még egy fontos elemet kell itt kiemelni. Saját tudományos koncepciójának alapvető változását tükrözi az, hogy 1995-ben már nemcsak falfestészetről van szó, hanem a középkori épület polichrómiájáról általában. Ezekről mint „kiegészítő kutatási szempontok”-ról tett említést, hozzáfűzve, hogy idetartoznak „azok a kutatások, amelyek az Árpád-kori templomépület és faragott díszítése festésével foglalkoznak”.¹⁵ Ez nemcsak saját módszerének változásaira, illetve új súlypontjára vonatkozik, hanem megfelel annak a „történészhez illő kérdés[nek is]: a falképekkel foglalkozva vajon az Árpád-kor autentikus alkotásait látjuk-e magunk előtt?”¹⁶ Ez a kérdésfeltevés megegyezik a kutatás egyik legfontosabb jelenkori problémájával, egészen hasonló megfogalmazásban, mint például Xavier Barral i Altetnél.¹⁷

A magyarországi romanika történeti koncepciója

Tóth Melindát mindenekelőtt az 1970-es években foglalkoztatta – főként *A magyarországi művészet története* Árpád-kori kötetében rá háruló feladatok és az 1978-as székesfehérvári *Árpád-kori kőfaragványok* című kiállítás kapcsán. A Kutató Csoportba való belépésekor rá váró szerepet, az építészet- és szobrászattörténeti vonatkozásokat meglehetősen pontosan körül

¹¹ Tóth 1995. i. m. 141.

¹² Tóth 1974. i. m. 75.

¹³ Tóth 1995. i. m. 143.

¹⁴ Uo. 145–148.

¹⁵ Uo. 138 és ehhez: 4. jegyz.

¹⁶ Uo. 148.

¹⁷ Xavier BARRAL I ALTET, *Contre l'art roman, Essai sur un passé reinventé*. Paris, Fayard, 2006.

lehet írni azokkal a témakörökkel, amelyekre (talán eleve Melinda kompetenciájával számolva?) a Kovács Éva által összefoglalt agenda nem tért ki.¹⁸

Ma mint az azóta eltelt idő – nem csekély számú – publikációjának, szakdolgozatainak (és kisebb mértékben: célszerűen folytatott feltáró kutatásának) problémakatalógusát olvaszuk az 1978-as székesfehérvári kiállítás egyik bevezető tanulmányaként megjelent, *Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon*¹⁹ című írását: a dolog természeténél fogva, mivel a kiállítás tárgyainak begyűjtését jóval megelőzte a katalógus megírása, inkább célkitűzésről, mint a tanulmányok összegzéséről van szó. A tanulmány címében is hangsúlyozott stílustörténeti szempontot az 1974-es falfestészet-történet metodikai apparátusának tükrében magától értetődőnek lehet tekinteni, a „fejlődés” nem értendő szó szerint, evolúcióként – ez a kifejezés ekkorra meglehetősen kiüresedett. A probléma részben más, mint a festészet esetében: viszonylag könnyen követhető, pontos analógiákra alapozott stíluskritikai megállapításokkal van dolgunk, amelyek mester–tanítvány-kapcsolatokra, sőt már igen korai időkben is műhelyek kontextusára engednek következtetni; csakhogy ezek a hasonlóságok nem jelentik feltétlenül a forrásvidékek egyértelmű meghatározását. Tóth Melinda tanulmányának legfontosabb – és bizonyos mértékig radikális – újdonsága azonban e forrásvidékek meglehetősen elfogulatlan kijelölése – szemben a korábbi művészettörténeti irodalom „nemzetkarakterológiai” (vagy kultúrpolitikai) tényezők diktálta, alapvetően itáliai-francia orientációjával. A tanulmány a 11. században főképp bizáncias tendenciák érvényesülésével számol, majd 1100 táján az orientáció történelmi tényezők által meghatározott változásával: „Az a kora román kőszobrászati fejlődés, amely akkor Észak-Itália, Franciaország nagy szerzetesi, vagy azokkal rokon törekvéseket mutató építkezésein, s a német birodalom területén nyomon követhető, számos stílusváltozatban és mégis sok hasonló vonással jelentkezett.”²⁰ Az új elemek közé tartozik az itáliai stílustendenciák közép-Rajna-vidéki közvetítése lehetőségének mérlegelése, amint az itt sommásan, de igen világosan ismertetett pécsi szobrászattal kapcsolatban is a Rhône-vidéki késő romanikával feltételezhető kapcsolatok felidézése. Nem kevésbé fontos a 13. századi kőfaragó-művészet sokoldalú közép-európai beágyazottságának tézise. E stílustörténeti áttekintés rövid összefoglalása később idegen nyelven is megjelent, fontos híradásként a középkorral foglalkozó magyar művészettörténészek új generációjának felfogásáról (és alapvető bibliográfiájáról is). Külön kiemelendő, hogy a publikáció Angiola Maria Romani új folyóiratában jelent meg, amelyet az a római tanszék hívott életre, amelynek ezekben az években előkészített nemzetközi jelentőségű vállalkozása az *Enciclopedia dell'Arte medievale* volt.²¹

Az 1978-as kiállítás anyagának válogatása és a Tóth Melinda által már korábban, a falfestészet emlékeire alkalmazott módon, egyébiránt pedig a katalógusszerkesztés nemzetközi normáival egyezően elkészített rövid, monografikus vázlatok nagyrészt az ő művei voltak épp-

¹⁸ A kötettel kapcsolatos intézeti feladatok nagyszabású programját alkotta meg Kovács Éva, A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. TIMÁR Árpád. Budapest, Akadémiai, 1973. 13–39, de utolsó mondata után figyelmeztetéssel: „E dolgozat 1970-ben íródott; véglegesnek akkor sem tekintett szempontjai – részben mások, részben a szerző saját munkája nyomán – bizonyos fokig módosultak.” – A nagyvonalú áttekintés részben Kovács Éva személyes érdeklődésének súlypontjait foglalta össze; fejezetei: Az antik hagyományok továbbélése – A honfoglalás kori művészeti örökség hatása – Bizánci hatás – Importtárgyak szerepe – Ikonográfiai kérdések – Ereklyekultusz, fejedelmi reprezentáció – Műfajok, korszakolás. Vö. Uő: *Species – modus – ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Szent István Társulat, 1998. a tanulmány ott: 190–212.

¹⁹ *Árpád-kori kőfaragványok*. 1978. i. m. 29–51.

²⁰ Uo. 34–35.

²¹ Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe–XIIIe siècles. Etat des recherches. *Arte medievale. Periodico internazionale di critica dell'arte medievale*, 1. 1983. 81–99.

úgy, amint a szerkesztés alapelveinek rögzítése. Igyekeztünk nagy hangsúlyt fektetni a javasolt datálások nem formális, hanem minden szükséges óvatosság mellett is határozott véleményt kifejező differenciálására, aminek eredményei olyan megfogalmazások lettek, mint „a 11. sz. 1. fele” (pl. Zalavár), „a 11. sz. közepe” (pl. Veszprém, Tihany), „a 11. sz. 3. negyede” (pl. Szekszárd), de „a 11. sz. utolsó harmada” (Feldebrő) is, „a 12. sz. 1. fele” (Óbuda, építészeti faragványok) és „a 12. sz. közepe” (uo., a szentélyrekesztő részletei). Péccsett a Szent Kereszt-oltár töredékei „a 12. sz. 3. negyede” datálást kaptak, az altemplom-lejárók reliefszeinek körébe tartozó darabok „a 12. sz. 4. negyede” jelzést, a székesfehérvári kapuzatrekonstrukcióba bevont darabok: „1160–1180 k.”. Valamennyi elég ok a vitára, további mérlegelésre. Tagadhatatlan: az egzaktitás olyan példái lebegtek szemünk előtt, amilyenek a Marburger Index datálásai, a *vor, nach, gegen, um* határozott, számokkal is kifejezhető kódjaival.

Sajnos viszonylag csekély a száma azoknak a monografikus tanulmányoknak, amelyeket Tóth Melinda e kutatásokból kiindulva publikált. Közéjük tartozik a szekszárdi fejezetekről írott elemzés,²² amely a velencei San Marco III. építkezését, a szekszárdi építkezés pontos kronológiai párhuzamát emlékeztetbe idézve, nagy követ hajított a kutatások vizébe. Nemcsak a bizantinizálás egy lehetséges konkrét mintaképének megnevezése keltett figyelmet, hanem egy alapvetően (nemzeti) belügynek számító kutatási irány egyetemes vonatkozásainak felidézése is.²³ Hasonló, a művészettörténeti elemzést szinte irracionális dühvel megakadályozni igyekvő volt múzeumigazgató bakafántoskodásától kísért tanulmányban helyezte reális alapokra a somogyvári bencés apátság művészettörténeti helyének és korszakainak megítélését egy vázlatos (csak a kiadó által illusztrált) tanulmányban.²⁴ Somogyvár művészete – csak részben a Péccsel rokon problémák miatt – különösen foglalkoztatta. Legfontosabb felfedezései közé tartoznak a somogyvári „Szent Egyed miséje” relief (azaz a feltételezhető kisarchitektúra, talán szentélyrekesztő) köréhez kapcsolható faragványokkal kapcsolatos felismerések: egy kiváló kvalitású, valamely reliefről letört márvány fejtöredék, valamint egy indadíszes-madaras fríz-töredék egy elveszett, állatmaszkos darabbal való összetartozásának igazolása fotómon-tázs segítségével.²⁵

Ugyanott Szermonostor történetét írta meg, Takács Imrével közösen.²⁶ Az együttműködés nyilvánvalóan a szeri monostor régészeti kutatásának eredményeként ismert, nyugati szentélyes elrendezés értelmezésén alapul. Az apátsági templom 18. század végi felmérései alapján Tóth Melinda igazolta, hogy a pannonthalmi bencés apátsági templom I. építési szakaszában nyugati kriptával és fölötte apszissal rendelkezett, s az épületnek ez a sajátossága a további két középkori átépítés során is fennmaradt. Az 1988-as Szent István-ünnepségre kiadott publikáció²⁷ után nem sokkal a pannonthalmi nyugati rész alapfalainak régészeti kuta-

²² Szekszárdi fejezetek. *Építés – Építészettudomány*, 12. 1980. 425–437.

²³ Vö. e teória legkomolyabb ellenzőjének, Tóth Sándornak – sajnos, utolsó – szavát, alapos mérlegelését (és a lundi párhuzammal a tágabb külföldi perspektíva létjogosultságát elismerő állásfoglalását) e kérdésben: Tóth Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Szerk. Mikó Árpád. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. 35–38. (A Magyar Nemzeti Galéria szakkatalógusai I/1.)

²⁴ A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban. In: *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékeztérére*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992. 211–250.

²⁵ *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonthalma, Pannonthalmi Főapátság, 2001. kat. V. 18. és kat. V. 22., 419–424.

²⁶ *Paradisum plantavit*, 2001. i. m. 383–389.

²⁷ A művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1988. 113–132.

tása a maradványokat fel is tárta.²⁸ A tanulmányt az tette híressé, hogy a vizuális források elemzésével megelőlegezett egy régészeti feltárást. Pedig jelentősége ennél sokkal nagyobb: reális és modern, a szerző akribikus jegyzetelési technikájával alátámasztott képet adott Szent István kora templomépítészetének valódi helyéről az Ottó-kor művészetének kontextusában. Kigyomlálta az 1938-as jubileum alkalmával Szent István korára, ennek feldíszítésére – különösen Gerevich Tibor és iskolája által – felvonultatott művekből alkotott tendenciózus kép (vö. az 1978-as kiállítás megnyitására érkező tanárunk, Dercsényi Dezső megjegyzését a kiállítás elrendezése és új datálási javaslatainkat tartalmazó feliratai láttán: „Gyerekek! Hát mi maradt Szent István korából?!”) számos elemét. Igazi tartalma: a bazilikák (Pannonhalma mellett Kalocsa I., Veszprém, Székesfehérvár) térszerkezetének értelmezési kísérlete, a kórusok, az alapító szentély előtti (*in medio domus*) temetése, a kripták, a nyugati építmények (*Westwerk*) különféle típusai értelmének megvilágítása. A tanulmány számos tekintetben az 1978-as kiállítási vállalkozás során kidolgozott datálásokat és stílári meghatározásokat veszi alapul; ezek többsége – mindenekelőtt az *Árpád-kori kőfaragványok* revíziójaként is felfogható 1994-es *Pannonia Regia* kiállítás és katalógusa hatására. Így csendes, de lényeges kérdéseket érintő vita alakult ki Tóth Melinda és Tóth Sándor között (nemcsak például a Szent István-szarkofág, a zalavári faragványok, hanem például Pécs és Székesfehérvár kölcsönhatásainak kérdésében is).

Talán ebben a tanulmányban fedezhetők fel a leginkább expliciten fogalmazott passzusok arról, mit érthetünk egyáltalán „művészet” Szent István korában: „»A művészet Szent István korában.« Amit eddig elmondtunk, bizonyára csak akkor felel meg a címnek, ha a »művészet« szót tágabb fogalmi körben használjuk. Valahogy úgy, ahogy – kimondatlanul – a XI. században is értették: nemcsak a szépre, a jól és arányosan megformáltra, hanem a vizuálisan érdekesre és jelentékenyre, az adott funkciót megfelelő formában kifejező emberi alkotásra is vonatkoztatva. Az egykorú szemlélő szempontjait véve alapul, még adekvátnak is mondható a kényszer szülte kutatási módszer, mely abból áll, hogy stíluselemzések helyett tipológiai kérdésekkel, fennálló templomok hiányában az egyes templomrészek funkcionális és jelentésbeli összefüggéseivel, a templomteret díszítő alkotások helyett a forrásokban említett »kincsekkel« és azok szerepével foglalkozunk.”²⁹ Ez a hosszabb szövegrészlet – ritka, ihletett kivétel az ilyen „elméleties” megjegyzésektől tartózkodó Tóth Melinda írásaiban – bizonyítja, hogy kár lenne elfeledni, olykor elő kellene venni! Párdarabja ugyanennek a témának bemutatása Székesfehérvár, Pécs és Feldebrő térelrendezéseinek rokon vonásai alapján.³⁰

Az 1988-as tanulmány kétségtelenül a tíz évvel korábbi kiállítás szemléjének radikalizmusában gyökerezik. Egyben azonban Tóth Melinda nagy metodikai fordulatának is előjele: azt, a „helyes beállítás”, az „adekvát” szemlélet kérdését érinti az előbbi idézet is. Még explicitbben szorgalmazza a mű szemléleti adottságainak részletes megismerésére irányuló igényt a tanulmány egy korábbi passzusa: programalkotás és Tóth Melinda további pályafutásának kulcsa. „A hazatért koronaékszerek technikai kérdései iránti érdeklődés némiképp túlfokozott ugyan, mindenképpen tükrözi azonban azt a művészettörténeti oldalról is meglevő igényt, hogy a magyar királyság e jelvényei a maguk tárgyi valóságában, keletkezéstörténetük összefüggésében megismerhetők legyenek. Az elsődleges tárgyi megismerés, a technikai, szerkezeti ismeretek bővítése sokkal sorsdöntőbb Szent István kora építészeti hagyatékának tekin-

²⁸ László Csaba: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 1996. I. 143–149; TAKÁCS Imre: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. Uo., 176–185.

²⁹ Tóth 1988. i. m. 120.

³⁰ *Skulptur des Mittelalters*, 1987. i. m.

tetésben, hiszen itt a régi nagyságnak valóban csak száználmas töredékei maradtak ránk. Az építészettörténeti kutatásnak tehát szélesre kell tárnia a kaput a társtudományok felé. Részt kell vállalnia a régészek munkájából a falazatok és további archeológiai leletek tanulmányozásában; ásványtani vizsgálatokra kell támaszkodnia, hogy építészettörténeti eredményeit a kőanyaggal kapcsolatosan ellenőrizhesse. Történész segítségét igényli, végül is azonban az építészettörténetészre vár az a feladat, hogy az írott források építkezésekre vonatkozó részleteinek konkrét használhatóságát megítélje.³¹ Ez a középkori művészettörténeti kutatás interdiszciplináris koncepciójának pontos leírása: pontról pontra megvalósult Tóth Melinda következő, két évtizednyi munkája során, az általa ápolta és keresett tudományközi kapcsolatokban, s mindezt továbbadta válogatott tanítványainak.

A pécsi székesegyház román kori építészettörténete

...volt az a témakör, amely Tóth Melindát 1972 tájától foglalkoztatta, s amelyet a koncepcióváltás úgy érintett, hogy ezt a munkát szánta az általa kialakított metodika demonstrációs darabjának, mintájának. Minden baráti együttműködés és támogatás ellenére kérdés: vajon valóban egyetlen ember által vállalható feladat volt-e ez.

Tóth Melinda Péccsel foglalkozó publikációinak sorozata 1975-ben indult, egy felolvasóülésen elhangzott hozzászólás rövid rezüméjével.³² A lényeg azonban már benne van: Moissac mint analógia sem stílár, sem kronológiai szempontból nem megfelelő. Cluny és Burgundia, valamint a korai gótikus katedrálisok szobrászata közelebbi párhuzamok, és Rajna- meg Maasvidéki közvetítés jöhet számításba csakúgy, mint a korabeli Sziléziában (Wrocław). Ez az álláspont jelentette a kiinduló helyzetet az 1978-as kiállítás számára is, amelynek katalógusa és a vele kapcsolatos publikációk adták az első alkalmakat a Pécsre vonatkozó elgondolások kifejtésére. Akkor már nyilván készen állt a Vayer Lajos tiszteletére kiadott ünnepi *Acta*-számban közölt tanulmány a pécsi szobrászati dekoráció problémáiról.³³ Anyaga: a különféle funkciójú figurális pécsi reliefek, köztük legalább háromféle – eltérő stílusú és jellegű – apostolsorozattal, amelyek egy vízszintes elrendezésű fülkesoron kívül függőleges kompozíciójukkal leginkább kapuzatok szárkőveiként képzelhetők el. Hasonló – a jelek szerint másodlagosan, kiegészítésekkel felhasznált – álló alakos reliefek találhatók az északi altemplomlejárati alsó fülkéinek „Genezis”-ciklusában. Itt a fülke-keretezések a Szent Kereszt-oltár építményének ornamentális stílusával tartanak rokonságot. A második sor Bűnbeesés-ciklusának keretező párkányai a reliefek műhelyével függnek össze; a déli lépcsőházban más ornamentikával, sarokdarabok és az ornamentikába került figurális részletek tanúsága szerint mindenesetre kifejezetten a 19. században megtalált állapotnak megfelelő terv szerint. A tanulmány ezenkívül foglalkozik a pécsi reliefeknek – különösen az ornamentikának – a székesfehérvári és jádsdi portálokhoz és a somogyvári reliefekhez fűződő viszonyával.

A „problémák” megfogalmazása sokat köszönhet Hajós Géza kutatásainak, különösen 1970-ben megvédett bécsi doktori disszertációjának.³⁴ A Pächt-tanítvány Hajós mestere minde-

³¹ Tóth 1988. i. m. 114.

³² A pécsi műhely „francia rétege”. Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó üléséről. *Ars Hungarica*, 3. 1975. 333.

³³ La cathédrale de Pécs au XIIe siècle – Problèmes que posent les recherches d’un décor sculptural. *Acta Historiae Artium*, 24. 1978. 43–60.

³⁴ Hajós Géza: A pécsi román kori székesegyház „népoltára”. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185. skk; Uő, *Die romanischen Skulpturen der Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) in Ungarn*. Disszertáció, kézirat. Wien, 1970.

nekelőtt a déli alttemplom-lejárat keretező ornamentikáinak egy, a könyvfestészet által megvilágítható részét (köztük a plasztikus palmettasoros párkányokat és a centripetális levelekkel díszített paszománydíszes párkányokat) tekintette a franciaországi korai gótikus szobrászat derivátumainak.³⁵ Ebből ered a datálás problémája, az egyes kutatók vérmérséklete szerint az 1150 körüli időtől a 13. század elejéig eltelt kb. hetvenöt év (a 12. század közepe előtti időt feltételező korai datálási tendenciákkal ennél is több).³⁶ A pontosabb datálás igénye nem öncél, hanem az interpretáció alapkövetelménye: ez jelöli ki azt a kronológiai horizontot, amely a művészettörténeti-művelődéstörténeti értelmezéshez szükséges. Ezenkívül más jelentősége is van: a 12. század utolsó negyedében Pécs már nem nevezhető egyedüli központnak, így értelmét veszti a Gerevich Tibor kezdeményezése alapján a második világháború után meghonosodott „pécsi műhely kora” koncepció, s helyet kell adnia a századvégi stílustendenciák pluralisztikus szemléletének. Ugyancsak Hajós vetette fel a pécsi szentélyrekesztő esetleg más elhelyezésre szánt reliefsjeinek másodlagos felhasználását az altemplom-lejárák díszítésére – Tóth Melinda e feltevéseket erőteljesen cáfolja. Ami a belföldi kapcsolatokat illeti, a 12. század közepe után számol a Szent Kereszt-oltár stílusának pécsi megjelenésével és Székesfehérvárral, Jásdon való terjedésével (1170 körül). 1170 táján tételezi fel Pécssett a narratív reliefs műhelyének fellépését, s az 1180-as évektől kezdve e mesterek tevékenységét Somogyváron és Ercsiben. Lényegében hasonló – az *Árpád-kori kőfaragványok* katalógusban kifejtett – koncepció szolgált alapul a kiállítás alkalmából rendezett konferencián a Pécs 12. századi magyarországi szobrászatban betöltött helyéről szóló referátumának. Ebben a pécsi Szent Kereszt-oltár – és vele a székesfehérvári faragványcsoport – ornamentikájának a Rajna-vidék (Speyer és követői) 11. század végi–12. század eleji hagyományában gyökerező vonásaira mutatott rá. Ugyanebbe az összefüggésbe illeszkedik a Szent Kereszt-oltár stílár helyzetét összefoglaló és zárt, kápolnaszerű építményként (nem oltárbaldachinként) való rekonstrukcióját javasoló, 1987-ben megjelent, de már korábban írt tanulmány. A német szerkesztőség által „javított” címmel („*Umbauung*” talán *Bau* helyett: nem átépítés, hanem építmény!) mindenesetre a szerző nem volt elégedett.³⁷ Ez a nagy tanulmány veti fel (ugyanúgy, mint a Szent István koráról szóló tanulmány) a téralkotási rendszer kérdését, mégpedig beillesztve Pécs Szent Kereszt-oltárának (Péter király hipotetikus, archeológiai nem igazolt, *in medio ecclesiae* temetkezési helyének) kérdését a királyi (Székesfehérvár, Feldebrő) donátor-temetkezések hagyományába. Itt már a hipotézisek ingatag talaján mozgunk: Tóth Melindának ne lett volna határozott historiográfiai képe a reliefs ciklusok értelmezéséről a tipológiát preferáló-erőltető Henszlmann Imre és a vak Sámsonban a szintén megvakított Péter királyra való utalást kereső Ipolyi Arnold közötti vitáról, vagy azoknak a szellemes történész-elméleteknek a kérdéséről, amelyek Feldebrőt Aba Sámuel halotti kultuszával hozták összefüggésbe?

A monográfia – és vele kapcsolatban a kőtárrendezés – további feladataival kapcsolatos két további, alapos részlettanulmány. Az, amelyet Entz Géza hetvenedik születésnapjára az ő nyugati karzatokra vonatkozó munkásságára tekintettel dedikált,³⁸ mindenekelőtt az épület restaurálás előtti rajzi dokumentumai alapján határozza meg a 12. század végéig elhúzódó II. építkezés periodizációját. Az építéstörténeti hipotézisek kiterjednek a nyugati, keresztirányú építmény eredeti, emeletes felépítményére, amely valószínűleg az I. épület maradéka lehetett, s megen-

³⁵ Vö. még: HAJÓS Géza: *The West Portals of Saint-Denis and Chartres. Sculpture in the Île-de France from 1140 to 1190. Theory of Origins*. Cambridge MA, Harvard, 1952; Uő: *Sculptors of the West Portals of Chartres Cathedral*. New York–London, Norton & Co., 1987.

³⁶ TÓTH 1978. i. m. 5. jegyz.

³⁷ A különnyomat személyes dedikációjában: „oltárépítményről (= ? *Umbauung*)”.

³⁸ A pécsi székesegyház nyugati karzata. *Építés – Építészettudomány*, 15. 1983. 429–455.

gedhető az a feltevés is, hogy ehhez a *Westwerk*hez csatolva bővítményként felhasználták a nyugatról csatlakozó *cella trichora* épületét. Gyengéd figyelmeztetés az ünnepeltnek: a kéttornyos nyugati homlokzat és karzat eredetét nemcsak falusi épületeken, hanem székesegyházakon is lehet keresni. Utóbb a székesegyház márványkapujának monográfiája – egyben az interdiszciplináris módszerű kutatás és egy kvázi posztgraduális egyetemi szermináriumi gyakorlat példajaként – tisztázta nemcsak a székesegyház legkésőbbi ismert részletét, hanem az anyaghasználat, az ornamentális és figurális pompát kerülő másfajta elegancia restauratori megfigyelésekkel és geológiai meghatározásokkal alátámasztott jellemzését is.³⁹

A monográfia egészének koncepciójáról ezután már csak kisebb írárok szólnak. Fontos hipotézisek – Tóth Melinda véleményváltozásainak tanúi – jelennek meg olyan írárokban, amilyen a II. János Pál pápa magyarországi látogatását köszöntő, egyházművészeti tematikájú *Új Művészet*-szám, benne a pécsi restaurálások és műemlékvédelmi problémák ismertetésével, érvelve a dómmúzeum mellett. De ott van benne az érvelés Péter király sírjának hagyományára melletti, feltételezve, hogy „A bazilikális térbe sajátságos módon illeszkedő, emelt szintű kápolnakörzet [...] az eredeti elrendezést konzerválhatta”. A hipotézist további hipotézisek egészítik ki, eredetileg a szentélyrekesztőre szánt reliefsokról és ennek a tervnek a félbeszakadásáról: „A feladat jelenetes domborműsorozatok megalkotására szólt, gondolatkörük a Szent Kereszt-oltárhoz is kapcsolódva, ó- és újszövetségi történekek párhuzamaival ívelte át az üdvtörténetet a teremtéstől az utolsó időig. Ha ez az ambiciózus terv eredeti formájában (a kápolnakörzetet elrekesztő képfalként?) megvalósul, a faragott díszítés tematikus summázata és vizuális összefoglalása az egész program koronája lett volna.”⁴⁰ A másik összefoglalás az 1994-es *Pannonia Regia* kiállítás számára készült, bevezetesként a pécsi szobrászattól bemutatott válogatáshoz. Úgy olvasható, mint válasz azokra a kérdésekre, amelyekre már 1978-ban is (más úton és másfajta) választ keresett.⁴¹ A szobrászati dísz súlypontjaként itt is a Szent Kereszt-oltár szerepel, amelynek „jelentőségét és kápolnaszerű különállását lehetett hivatva hangsúlyozni” a szobrászi pompa.⁴² A Szent Kereszt-oltár ornamentális stílusának eredetét „inkább Parma vagy Milano, mintsem Pavia neve fémjelezheti, a hazai emlékek és környékbeli rokonaik (pl. Olomouc) relatív késői keletkezése miatt azonban az Itálián kívüli közvetítés lehetőségét is számításba kell venni.” A tanulmány fontos eleme, hogy a szokatlanul bonyolult és nagyszabású feladatra különféle irányokból verbuvált munkaerő részvételével számolt: bizantinizáló velencei komponens találva az ornamentika egy csoportjában, helyi műhelyfejlődést feltételezve, és „konzervatív közép-franciaországi, s talán Rhône-vidéki kapcsolatokat” állapítva meg a déli lejáró figurális reliefsjein. „Az északi lejáró két ószövetségi sorozata” viszont „nem viseli magán a jeles külföldi szobrászok keze nyomát. Ezek időközben eltávoztak Pécsről, minden jel szerint befejezetlenül hagyva az eredetileg rájuk bízott képes programokat, de talán eljuttatva a végéig a déli lejáratra szabott programváltozatot.” A bevezető tanulmány a műértés különleges teljesítménye. Jól mutatja ezt, ahogyan a kutatási módszer nehézségeit is a 12. századi feladatok nehézségeire vezeti vissza: „Mai kutatási problémáinkban végeredményben a 12. századi székesegyház-építők gondjai tükröződnek a templom közepén kiemelt térséggel kapcsolatban, mely mind a liturgikus használat, mind a templomi reprezentáció szempontjából túl keskeny és szétszabdalt volt.”⁴³

³⁹ A pécsi székesegyház márványkapuja. *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 1994. 5–12.

⁴⁰ Múlt és jelen a pécsi székesegyházban. *Új Művészet*, 2. 8. 1991. augusztus. 14–20: 17.

⁴¹ A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád–Takács Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 123–130. és kat. I-63–68, 70–74. sz., 131–147.

⁴² Uo. 123.

⁴³ Uo. 126–127.

Az idézett passzus a beleérző elemzésnek éppoly jellegzetes példája, mint a töredékes jelenetsorok ikonográfiai összefüggéseinek rekonstrukciós kísérletei, vagy a kronológia dátumainak mintegy megszemélyesítésére, főpapi egyéniségekhez kötésére irányuló törekvés: „A román kori székesegyház díszítésének legfontosabb évtizedeiben két püspök regnálása fogott át több mint fél évszázadot. II. Macharius dömösi prépostból lett püspökké legkésőbb 1162-ben, és utódja, Calanus 1219-ig állt az egyházmegye élén. A váltás éve 1183 és 1189 közé tehető, alighanem 1186 tájára. Sokatmondó ez az időrend, mely nagyjából megfelel a székesegyház-díszítés fő vonulatainak. A művészettörténeti adatok fényében Macharius koncepciózus műpártolóként, a Szent Kereszt-kápolna építtetőjeként s a nagy figurális program kezdeményezőjeként jelenik meg, míg Calanus, nemrég még királyi kancellár, majd választott esztergomi érsek olyan pécsi megrendelőként tűnik fel, aki már a román stílus határait feszegető udvari művészetre is figyelt.”⁴⁴ Lehet-e majd valaha ennél többet mondani Pécs román kori székesegyházáról? Ezek a mondatok éppen húsz évvel ezelőtt jelentek meg, utolsó híradásként Tóth Melinda nagy vállalkozása koncepciójának alakulásáról. Későbből csak rövidebb, népszerű, a tudományos munkáiban kifejtett hipotézisekkel a közönség érdeklődését felkelteni szándékozó publikációk jelentek meg.⁴⁵

Nehéz eldönteni, vajon befejezetlen maradt-e, vagy csak hiányosan maradt ránc a pécsi székesegyház nagyvonalú és színes szobrászati dísze, amelynek konzerválása, színeinek viszszerelése és értelmes rendezése érdekében Tóth Melinda annyit tett, és oly sok áldozatot hozott. Vagy talán munkája tárgyával eggyé válva, hipotéziseiben is a lezárás reményét illető kételeyeit és aggodalmait fejezte ki? A tudományos kutatás e tekintetben és ezen az intellektuális szinten alig különbözik a lírai költészettől. Mindenesetre áldozatos munkája csak akkor lehet értelmes, ha folytatóra talál. Ez nem csak feladat: erkölcsi kötelesség. *Vivant sequentes!*

Marosi Ernő

⁴⁴ Uo. 130.

⁴⁵ Például *A pécsi Dómmúzeum. Múlt, jelen és jövő*. Vezető. Pécs, [Dóm Múzeum Alapítvány,] 1998. (Ugyanezt lásd még Tóth Melinda: *A pécsi Dómmúzeum. Pécsi Szemle. Várostörténeti folyóirat*, 1. 1998. Tavasz–nyár. 18–20.)

Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001)

1962

A középkori falfestészet nyugat-magyarországi emlékei. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE Művészettörténeti Tanszék, Budapest, 1962.

Otto Demus: Romanische Wandmalerei. München, 1968. [recenzió]

Acta Historiae Artium, 18. 1972. 147–149.

1973

1964

Új könyvek az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárában.

Műemlékvédelem, 8. 1964. 124–125.

Új könyvek az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárában.

Műemlékvédelem, 8. 1964. 3. szám, hátsó belső borító

A sárvári vár építéstörténete.

In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 4. 1966–1970. Szombathely, 1973. 193–286.

A süvetei körtemplom freskói. Adalékok a középkori fal-képciklusok templombeli elhelyezésének kérdéséhez.

Építés – Építészettudomány, 5. 1973. 288–295.

1974

1968

A sárvári vár.

Vasi Szemle, 22. 1968. 69–74.

Árpád-kori falfestészet. Budapest, 1974. 191 p., [60] t. (Művészettörténeti füzetek, 9.)

Európai festészet 800 és 1200 között. Charles Reginald Dodwell: *Painting in Europe 800 to 1200.* Harmondsworth, 1971. [recenzió]

Művészet, 15. 1974. 3. 46–47.

1969

A hidegségi templom románkori falképei. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1969.

A kosztolányi templom falképei. Ikonográfiai és datálási kérdések.

Ars Hungarica, 2. 1974. 59–76.

1971

Le pitture murali romaniche nella cripta della chiesa di Feldebrő.

Acta Historiae Artium, 17. 1971. 141–170.

1975

A pécsi műhely „francia rétege”.

Ars Hungarica, 3. 1975. 333.

1972

The Romanesque Mural Paintings of the Feldebrő Church.

In: *Evolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. I–III.* Réd. György Rózsa. Budapest, 1972. I. 459–465.

Sárvár.

In: *Várpítészetiünk.* Főszerk. GERŐ László. Budapest, 1975. 227–235. (Társszerző: PAMER Nóra)

Documenta artis Paulinorum. A magyarországi rendtartomány kolostorai. I. füzet A–M. Kézirat. Gyűjtötte GYÉRESSY Béla. Sajtó alá rend. ifj. ENTZ Géza–HENSZLMANN Lilla–SÁRMÁNY Ilona–TÓTH Melinda. Budapest, 1975.

(MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 10.)

1976

Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán.

Soproni Szemle, 30. 1976. 194–210.

Documenta artis Paulinorum. A magyarországi rendtartomány kolostorai. II. füzet N–Sz. Gyűjtötte GYÉRESSY Béla. Sajtó alá rend. TÓTH Melinda–ifj. ENTZ Géza–SZÉPHELYI F. György. Budapest, 1976. 471 p. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 13.)

1978

La cathédrale de Pécs au XIIe siècle. Problèmes que posent les recherches d'un décor sculptural.

Acta Historiae Artium, 24. 1978. 43–59.

Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. / Stilentwicklung der Steinskulptur der Arpadenzeit.

In: *Árpád-kori kőfaragványok*. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. május–augusztus. Kiállítási katalógus. Szerk. TÓTH Melinda–MAROSI Ernő. Budapest, 1978. 29–51. / 282–301.

Zalavár [bevezetés]. Uo. 69–70.

Kőlap töredéke János evangélista szimbólumával [Zalavárról]. Uo. 70–71. (1. sz.)

Kőlap töredéke állatküzdellel [Zalavárról]. Uo. 71. (2. sz.)

Medalionsorral és leveles indákkal díszített kőlap töredéke [Zalavárról]. Uo. 72. (3. sz.)

Padlóburkoló kövek állatábrázolással [Zalavárról]. Uo. 72–73. (4.a–b. sz.)

Kőlap töredéke szalagfonattal és állatalakkal [Zalavárról]. Uo. 74. (5. sz.)

Veszprém [bevezetés]. Uo. 76–77.

Oszlopfej levéldísszel és árkados motívummal [Veszprémből]. Uo. 77. (7. sz.)

Palmettás párkánytöredék [Veszprémből]. Uo. 78. (8. sz.)

Leveles oszlopfej töredéke [Veszprémből]. Uo. 78–79. (9. sz.)

Tihany [bevezetés]. Uo. 80.

Oszlopfejtöredék palmettadísszel [Tihanyból]. Uo. 80–81. (10. sz.)

Párkánytöredék palmettadísszel [Pilisszentkeresztől]. Uo. 82. (11. sz.)

Szekszárd [bevezetés]. Uo. 83.

Vállkő [Szekszádról]. Uo. 83–84. (12. sz.)

Félpillérfej indába foglalt palmettákkal [Szekszádról]. Uo. 84–85. (13. sz.)

Feldebrő [bevezetés]. Uo. 86.

Palmettadíszes vállkő töredéke [Feldebrőről]. Uo. 86–87. (14. sz.)

Szalagfonatos kőlap töredéke [Feldebrőről]. Uo. 87–88. (15. sz.)

Kőlap töredéke szalagfonatos és palmettás dísszel [Székesfehérvárról]. Uo. 89. (16. sz.)

Emberfejes gyámnak átfaragott palmettadíszes oszlopfej [Szegedről]. Uo. 90. (17. sz.)

Két palmettadíszes fejezet töredéke [Sárvármonostorról]. Uo. 94–95. (20. sz.)

Palmettadíszes fejezet töredéke [Sárvármonostorról]. Uo. 95–96. (21. sz.)

Szalagfonatos díszű kőlap töredéke [Sárvármonostorról]. Uo. 96. (22. sz.)

Visegrád [bevezetés]. Uo. 97.

Két palmettadíszes vállkő [Visegrádról]. Uo. 97–98. (23. sz.)

Vállkő töredéke [Visegrádról]. Uo. 99. (24. sz.)

Oszlopfejtöredék sasokkal [ismeretlen helyről]. Uo. 105. (30. sz.)

Oszlopfej [Abasárról]. Uo. 106. (31. sz.)

Székesfehérvár [bevezetés]. Uo. 107–108.

Akanthusleveles oszlopfej [Székesfehérvárról]. Uo. 108–109. (32. sz.)

Kettős nyílás íveldíjtása akanthuszos bélletdísszel [Székesfehérvárról]. Uo. 109. (33. sz.)

Ívhomlok töredéke állatküzdellel ábrázolásával [Székesfehérvárról]. Uo. 109–110. (34. sz.)

Dombormű állatalakkal [Székesfehérvárról]. Uo. 110. (35. sz.)

Kőlap töredéke szalagfonatos és palmettás dísszel [Székesfehérvárról]. Uo. 111. (36. sz.)

Keresztelőmedence Pátkáról (?). Uo. 112. (37. sz.)

Csoltmonostor [bevezetés]. Uo. 115.

Akanthusos fejezet töredéke [Csoltmonostorról]. Uo. 115–116. (40. sz.)

Kockaoszlopfej állatos és palmettás dísszel [Csoltmonostorról]. Uo. 116. (41. sz.)

Kockaoszlopfej palmetta- és rozettadísszel [Csoltmonostorról]. Uo. 117. (42. sz.)

Mária gyermekével [Pécsváradról]. Uo. 118–119. (43. a–c. sz.)

- Keresztelőmedence [Gyórból]. Uo. 120. (44. sz.)
 Szirént ábrázoló dombormű töredéke [Feldebrőről]. Uo. 121. (45. sz.)
 Töredék szakállas emberalakkal [Szekszárdról?]. Uo. 122. (46. sz.)
 Pécs [bevezetés]. Uo. 137–138.
 A székesegyház Szent Kereszt oltárának töredékei [Pécsről]. Uo. 138–140. (61. sz.)
 Nagyméretű nyílás ívének réteggöve palmettadísszel (a Szent Kereszt oltáráról?) [Pécsről]. Uo. 141. (62. sz.)
 Kapu archivoltjának darabja palmettadísszel [Pécsről]. Uo. 141–142. (63. sz.)
 Palmettadíszes oszloptörzs töredéke [Pécsről]. Uo. 142–143. (64. sz.)
 Márk evangélista álló alakja [Pécsről]. Uo. 143–144. (65. sz.)
 Indadíszes kőlap töredéke [Pécsről]. Uo. 144. (66. sz.)
 Akanthuszos oszlopfő töredéke [Pécsről]. Uo. 144–145. (67. sz.)
 Akanthuszos ívpárkánytöredék [Pécsről]. Uo. 145–146. (68. sz.)
 Féloszlopfő oroszlánfejjel [Pécsről]. Uo. 146–147. (69. sz.)
 Férfifej [Pécsről]. Uo. 147. (70. sz.)
 Oroszlán által marcangolt kos fejtöredéke [Pécsről]. Uo. 147–148. (71. sz.)
 Apokaliptikus aggastyánok álló alakjainak töredékei [Pécsről]. Uo. 148–151. (72. sz.)
 Angyalok álló alakjai [Pécsről]. Uo. 151–153. (73. sz.)
 Apostol (?) álló alakja [Pécsről]. Uo. 153. (74. sz.)
 Madárral és levelekkel díszített párkány darabja [Pécsről]. Uo. 154. (75. sz.)
 Párkánytöredék gyöngysoros levéldísszel [Pécsről]. Uo. 154–155. 76. sz.
 Fríz két töredéke gyöngysordíszes palmettákkal [Pécsről]. Uo. 155–156. (77. sz.)
 Márványból készült leveles faloszlopfő [Pécsről]. Uo. 156–157. (78. sz.)
 Fríztöredék inda-, levél- és gyümölcscsússzal [Pécsről]. Uo. 157. (79. sz.)
 Indás és palmettás díszű ívhomlokdarab [Pécsről]. Uo. 158. (80. sz.)
 Akanthuszos oszlopfő töredéke [Székesfehérvárról]. Uo. 159. (81. sz.)
 Akanthuszleveles féloszlopfő [Székesfehérvárról]. Uo. 159–160. (82. sz.)
 Akanthuszos oszlopfő töredéke rozettával [Székesfehérvárról]. Uo. 160. (83. sz.)
 Akanthuszos kettőoszlopfő töredéke [Székesfehérvárról]. Uo. 161. (84. sz.)
 Kapu ívbélletének darabja akanthusz-, palmetta- és sakk-tábladísszel [Székesfehérvárról]. Uo. 161–162. (85. sz.)
 Ívbélletdarabka palmettadísszel [Székesfehérvárról]. Uo. 162–163. (86. sz.)
 Szárkő darabja(?) palmettás indadísszel és tövishúzó alakjával [Székesfehérvárról]. Uo. 163–164. (87. sz.)
 Kapuzat bélletének pillére Mária és egy apostol álló alakjával [Székesfehérvárról]. Uo. 164–165. (88. sz.)
 Dombormű Heródes lakomájának ábrázolásával [Székesfehérvárról]. Uo. 165–166. (89. sz.)
 Indás-leveles fríz töredéke [Székesfehérvárról]. Uo. 166–167. (90. sz.)
 Indadíszes fríztöredék sárkánnyal [Székesfehérvárról]. Uo. 167–168. (91. sz.)
 Kapuarchivolt két töredéke akanthuszos és cserfaleveles díszítéssel [Székesfehérvárról]. Uo. 168. (92. sz.)
 Kapubéllet darabja indadísszel és őz (?) alakjával [Székesfehérvárról]. Uo. 169. (93. sz.)
 Oszlopfő madarakkal [Székesfehérvárról]. Uo. 169–170. (94. sz.)
 Palmettadíszes oszlopfő töredéke [Székesfehérvárról]. Uo. 170. (95. sz.)
 Párkány- vagy szárkőtöredék medaillonba foglalt madarakkal [Székesfehérvárról]. Uo. 171. (96. sz.)
 Ívbéllet darabja sakk-tábla- és palmettadísszel [Jásdról]. Uo. 172–173. (97. sz.)
 Palmettadíszes féloszloptörzs töredéke [ismeretlen helyről]. Uo. 174. (98. sz.)
 Kőlap töredéke medaillonokba foglalt állatokkal [Somogytúrról]. Uo. 175. (99. sz.)
 Ívmező töredéke griff alakjával és leveles ággal [Veszprémből]. Uo. 176. (100. sz.)
 Ercsi [bevezetés]. Uo. 177.
 Palmettadíszes lábazat sarokdarabja [Ercsiből]. Uo. 177–178. (101. sz.)
 Sarokoszlopfő palmettadísszel [Ercsiből]. Uo. 178. (102. sz.)
 Sarokoszlopfő gyöngyös szalaggal, palmetta- és terméscsússzal [Ercsiből]. Uo. 179. (103. sz.)
 Oszloptörzs palmettás és fürtös dísszel [Ercsiből]. Uo. 179–180. (104. sz.)
 Palmettadíszes kockaoszlopfő [Dorozsmáról]. Uo. 184. (109. sz.)
 Kapuzat párkánytöredéke indadísszel és emberfejjel [Csoltmonostorról]. Uo. 185. (110. sz.)

Ívbéllet darabja palmettadísszel [Pusztaszerről]. Uo. 186. (111. sz.)

Oroszlán fejtöredéke [Szekszádról]. Uo. 188. (113. sz.)

Szobor férfifejet ábrázoló töredéke [Balatonfűzfő vidékéről]. Uo. 229. (160. sz.)

Leveles-bimbós féloszlopfeje [Pécsről]. Uo. 230. (161. sz.)

Eger [bevezetés]. Uo. 254.

Ívhomlok töredéke indás-leveles dísszel [Egerből]. Uo. 254–255. (191. sz.)

Tetőzet sarokrészének töredéke tölgyleveles dísszel [Egerből]. Uo. 255. (192. sz.)

Leveles féloszlopfejezet [Egerből]. Uo. 255–256. (193. sz.)

Kapuzat bélletfríze [Felsődörögdről]. Uo. 160. (197. sz.)

Keresztelőmedence [Felsődörögdről]. Uo. 161. (198. sz.)

Documenta artis Paulinorum. A magyarországi rendtartomány kolostorai. III. füzet T–Zs. Gyűjtötte GYÉRESSY Béla. Sajtó alá rend. TÓTH Melinda–PINTÉR Gábor–SZÉPHELYI F. György. Budapest, 1978. 389 p. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 14.)

Árpád-kori kőfaragványok. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. május–augusztus. Kiállítási katalógus. Szerk. TÓTH Melinda–MAROSI Ernő. Budapest, 1978. 386 p.

1979

Pécs und die Skulptur Ungarns im 12. Jahrhundert. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn am 22. Mai 1978 in Székesfehérvár.* Hrsg. von Jenő FITZ. Székesfehérvár, 1979. 21–29.

Wehli Tünde: Az Admonti-biblia. Budapest, 1977. [recenzió]

Ars Hungarica, 7. 1979. 337–340.

1980

Szekszárdi fejezetek.

Építés – Építészettudomány, 12. 1980. 425–437.

1981

A feldebrői falképek.

In: *A magyar műemlékvédelem sajátos vonásai. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1980. július 28.–augusztus 6.* Budapest–Eger, 1981. 31–35.

1982

Dávid Ferenc–Sedlmayr János: A soproni Ó-zsinagóga. Budapest, 1978. [recenzió]
Ars Hungarica, 10. 1982. 145–146.

Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Székesfehérvár, István Király Múzeum. Kiállítási katalógus. Szerk. MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Livia. Budapest, 1982. 399 p., 80 t.

1983

Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe–XIIe siècles. *Arte Medievale*, 1. 1983. 81–99.

A művészet Szent István korában.

In: *Szent István és kora.* Szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József. Budapest, 1988. 113–132.

A pécsi székesegyház nyugati karzata.

Építés – Építészettudomány, 15. 1983. 429–455.

Rom műemlék – műemlék rom [a beszélgetés résztvevői: Tóth Melinda, Horler Miklós, Áspán László, Fitz Jenő, Fülep Ferenc és mások]. In: *Pusztuló műemlékeink nyomában.* Szerk. ÉZSIÁS Anikó–SZAKÁLY István. Budapest, 1983. 15–22.

1985

Observations sur Nicolò.

In: *Nicholaus e l'arte del suo tempo. In memoria de Cesare Gnudi.* I–III. Ed. Angiola Maria ROMANINI. Ferrara, 1985. II. 638–643.

1987

Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs.

In: *Skulptur des Mittelalters.* Hrsg. von Friedrich MÖBIUS–Ernst SCHUBERT. Weimar, 1987. 81–106.

1988

A Pécsi dómmúzeum. Kiállítási katalógus. Írta TÓTH Melinda és mások. Pécs, 1988. [24] p.

1991

Múlt és jelen a pécsi székesegyházban.

Új Művészet, 2. 1991. 8. 14–20.

A művészet Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: GLATZ Ferenc–KARDOS József. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1988. 113–132. 1992

Középkori szobrászatunk csúcsteljesítményei Pécsen. Magyar–amerikai értékmentés.

Magyar Hírlap, 1992. január 17. 13.

A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban.

In: *Szent László és Somogyvár*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, 1992. 211–250.

1994

Csolt monostora.

Henszlmann-Lapok, 4. 1994. 6–10.

A pécsi székesegyház márványkapuja.

Művészettörténeti Értesítő, 43. 1994. 5–12.

A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a román-korban.

In: *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 123–130.

Oltárbaldachin építményének töredékei. Uo. 131–132. (I-63. sz.)

Kapu vagy fülke archivoltjának elemei. Uo. 132–133. (I-64. sz.)

Háromnegyedoszlopfeő oroszlánfejjel. Uo. 133–134. (I-65. sz.)

A bűnbeesés. Uo. 134–135. (I-66. sz.)

Dombormű- és kerettöredékek Sámson- és Jézus gyermekéke-ciklusból. Uo. 135–139. (I-67. sz.)

Fríz eleme vésett levéldísszel. Uo. 140. (I-68. sz.)

Koronás aggastyán. Uo. 141–143. (I-70. sz.)

Koronás aggastyán fejtöredéke. Uo. 143. (I-71. sz.)

Angyal. Uo. 143–144. (I-72. sz.)

Feltámadó lelkek. Uo. 145. (I-73. sz.)

Jákob (?) Uo. 145–147. (I-74. sz.)

Falkép töredéke szíren ábrázolásával. Uo. 219–220. (III-3. sz.)

Falképtöredék angyal alakjával (akvarellmásolat). Uo. 220–221. (III-4. sz.)

Falképtöredék vadkanfigurával és geometrikus keretdísszel (akvarellmásolat). Uo. 222. (III-5. sz.)

Két festett ablakbéllet töredéke levéldísszel, illetve medallionba foglalt mellképekkel (akvarellmásolat). Uo. 222–223. (III-6. sz.)

Falképtöredékek Szűz Mária fejének ábrázolásával. Uo. 224–225. (III-8. sz.)

1995

Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép.

Ars Hungarica, 23. 1995. 137–153.

1998

A Pécsi Dómmúzeum.

Pécsi Szemle, 1. 1998. 1. 18–20.

A Pécsi Dómmúzeum.

Pécs, 1998. 8 p.

2000

Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése.

In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 241–255. (Társszerző: B. NAGY Katalin)

2001

Szermonostor.

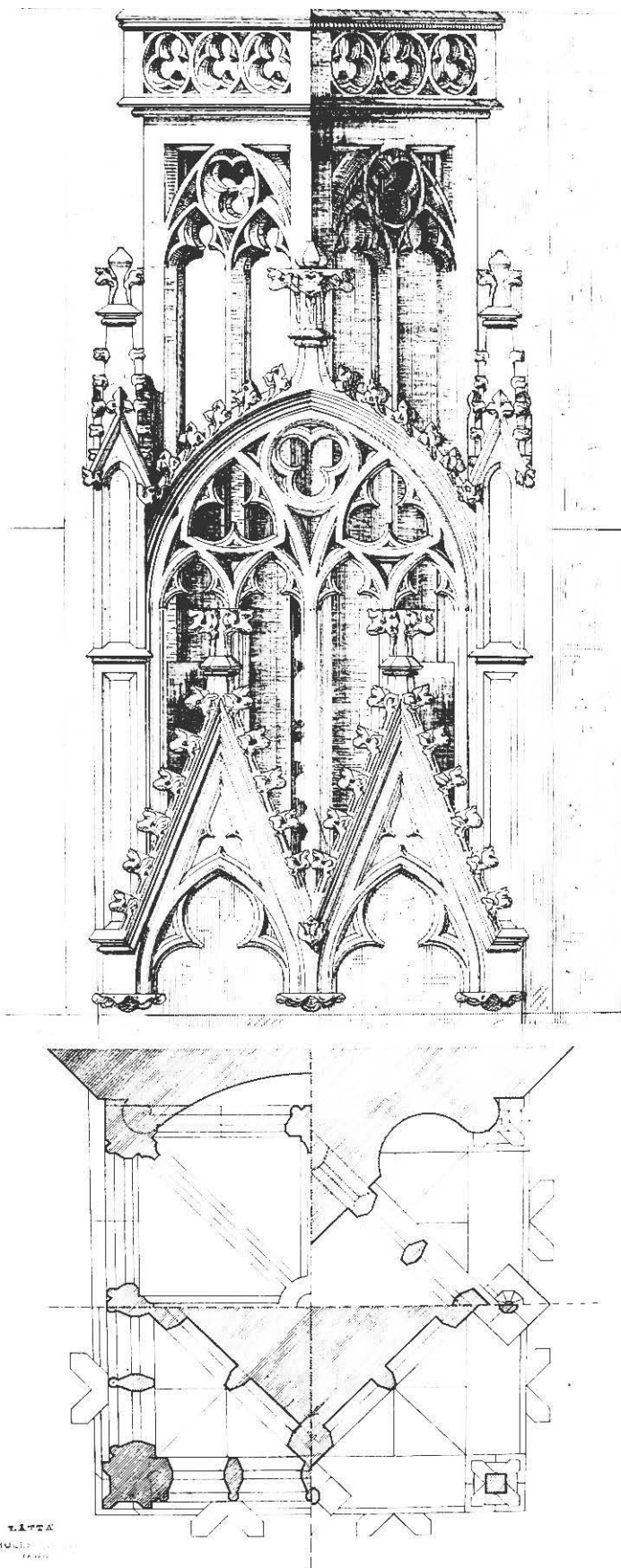
In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001. 383–389. (Társszerző: TAKÁCS Imre)

Összeállította

Bardoly István–Mikó Árpád

Baldachin
a prágai városi há-
zában.

12.

Errata

Folyóiratunknak a mozdulatművészettel foglalkozó idei első – 40. 2014. 1. – számába sajnálatos módon néhány pontatlan állítás, téves adat került.

1. Mizerák Katalin írásában, „A mozdulatművészet multimediális, interdiszciplináris, multikulturális és intermediális kapcsolatrendszere” című fejezetben (95. oldal) az első bekezdés helyett ez olvasandó:

Fügedi János tánckutató, tudományos főmunkatárs, egyetemi docens (MTA BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Táncművészeti Főiskola) *A Lábán-kinetográfia a Szentpál-iskolában* című előadása Szentpál Olga mozdulatművész rendszertanát és a hozzá kapcsolódó kinetográfiai munkásságot elemzi. A kutatásból kiderült, hogy Szentpál joggal vonulhatott be a magyar mozdulatművészet „tudós nőinek klubjába”, ahol méltó helyet foglalt el Dienes Valéria és Berczik Sára mellett. A notációtörténeti bevezetésből megtudhattuk, hogy a Lábán-kinetográfia megjelenése az 1930-as évek végére tehető Magyarországon. A kinetográfiát Szentpál Olga iskolájában leánya, Szentpál Mária tanította, aki az adaptált és értő szemmel továbbalakított rendszert a Szentpál-iskola számos növendékével ismertette meg. Az előadó megemlékezett a Szentpál-iskola egykori, kiemelkedő tehetségű tanítványairól: Lőrinc Györgyről, aki elsőként hozta a kinetográfiát Magyarországra, Merényi Zsuzsáról (mindketten az Állami Balett Intézet alapítói), továbbá a testtechnikáról, a történelmi társastáncokról, a néptáncról és a koreográfiáról. Szentpál Olga kutatási eredményeit, tudományosan megalapozott rendszerét azóta sem sikerült felülírnia az utókornak.

A félreértésre Szilágyi János György hívta fel a figyelmünket, a szöveget Fügedi János javította. Köszönet mindkettőjüknek!

2. Parti Szilvia „Ami megmaradt. Lengyel Lajos fotográfiái Nagy Etel táncairól” című tanulmányának 72. oldalán, a 129. jegyzetben az áll, hogy „A Munka-körből Bergman Teréz *Profit* című képe is a »szendvicsnegatív« montázstechnikával készült.” Ezzel szemben a *Profit* című képet Lengyel Lajos készítette. A másik tévedés: nem szendvicsnegatív, nem is fotó, hanem kollázs. A kép legutóbb a Magyar Nemzeti Galéria Derkovits-kiállításán szerepelt a tematikus analógiák között (eredetije Lengyel János tulajdonában). A képet többször közölték: *Reform, alternatív és progresszív műhelyiskolák, 1896–1944*. Szerk. Köves Szilvia. Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem, 2003, a 131. oldalon, valamint *Lengyel Lajos 1904–1978*. A bevezető tanulmányt írta, az oeuvre-katalógust összeállította és a könyvet szerkesztette Vadas József. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2010, a 138. oldalon.

Köszönjük Lengyel Jánosnak, hogy a sajnálatos tévedésre felhívta figyelmünket.

A szerk.

